

С(Т98)
449

ISSN 0235.0688.

УЛУТ ХЕМ

4

1993

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

ТЫВАНЫҢ

ЧОГААЛЧЫЛАР

ЭВИЛЕЛИ

Чечен

чогаал

болгаш

ниитилел-

политиктиг

сеткүүл

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

СЕРГЕЙ ПЮРБЮНҮҢ 80 ХАРЛААНЫНГА

Шүлүктөр кыдыраажының сөөлгү арыннары. С. Пюрбю. Оттукайның ыры. Өжээнимни негеп алзын. Эдер боолуг харыылаар мен... Авайымга Н. Тобуроков. Чогаалчы болганым — ааскежим

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Ш. Куулар. Кижиниң өөрүшкүзү. З. Байсалова. Ховуда херээжен. Тоожу. Ч. Чүлдүм. Бег биле келин ийн.

ИЙИ АЙДА
ВИР УДАА
ҮНЕР

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГТӨЛДӨР

М. Өлчей-оол, С. Сарыг-оол, Р. Тамба-Сүрүң, Ю. Кюнзегеш, В. Монгуш, В. Таргын, С. Содоунам, Д. Дадар-оол, А. Арапчор, Б. Маады, С. Куулар

4 (8/87)

1993

июль —
август

САЙЗАНАК

Х. Серээ, Ч. Өөлөт

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

«ХЕМЧИКТИҢ ЧАЛГЫГЛАРЫ» — «УЛУГ-ХЕМДЕ»

Б. Куулар, Р. Ховалыг, К. Колхозбай, Ч. Ондар, Д. Даш, Б. Ондар

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ НОМ
САҢЫ

У. Өпей-оол, Н. Тобуроков, Ч. Кичилар, С. Оюн

КЫЗЫЛ

Кол редактор

Ч. Ч. Куулар

К. К. Кудажы,

Тоожулал болгаш публицистика
килдизиниң редактору.

Ю. Ш. Кюнзегеш,

Шүлүк болгаш

литература критиказының
килдизиниң редактору.

М. Ч. Чооду,

чурук каасталга

редактору.

Редакция чөвүлели

Е. В. Антуфьев

А. А. Даржай

М. М. Дуюнгар

Ч. Ч. Куулар

А. У. Күжүгет

З. Б. Самдан

А. Х.-О. Ховалыг

Чогаалдарның

машиннага

ийи

интервал

парлаан

бирги, хоолгазын

хүлээп алып.

Сеткүүлге

кеяген чогаалдарны

рецензиялаvas,

дедир эгитпес.

Авторларның бодалы

~~редакцияның туружу-биле~~

дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда «Улуг-Хем» сеткүүлге
парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң үндезилекчилери: Тыва Республиканың Министр-
лер Чөвүлели, Парлалга болгаш информация министерствозу, Тываның
Чогаалчылар эвилели

Үндүрүкчүзү: Тываның ном үндүрер чери

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозу бүрүт-
кээн.

Сергей Пюрбюнүң 80 харлаанынга

ШҮЛҮКТЕР ҚЫДЫРААЖЫНЫҢ СӨӨЛГҮ АРЫННАРЫ

Сергей Пюрбю

АЛДАН-ДУРГУННАРНЫҢ ЫРЛАРЫ

1. Оттукайның ыры

Узун Хемчиним шынаазының
Ужу-кыдыын баспастадым.
Улуг даглар мээстериниң
Улар кужу болу бердим.

Хөрлүг, бедик сыннар теикеш,
Көк-ле борам суларады.
Хөлчүн карам сактып чоктааш,
Хөрек, чүрээм уярады.

Амы-тыным алза-даа чок,
Алтай, Таңдаа ижикпедим.
Шынааларның уйгузу чок
Сыгыргазы болу бердим.

Қалбак делгем хову кешкен
Қара-борам секперезин.
Қап-ла карам көргүзүңер,
Қараам чажын чодуп берзин.

*1940 ч. Хорум-Дагга Монгун Шокар-
Серге ырлаан.*

2. Өжээнимни негеп алзын

Чанчын чарлыы кончуг дээн мен,
Чаштан чарлыр оон артык.
Шагай балыы берге-ле дээр,
Сагыш аарыы чадыкпас-тыр.

Эжен чарлыы кончуг дээн мен,
Эштен чарлыр оон артык.
Эрээ балыы эжирий бээр,
Эштиң сөзү утгунмас-тыр.

Шаажылаарын манадыңар,
Чараш карам көрүп алыйн.
Сагыш артыы калбас кылдыр
Чаңгыс ырым дыңнап алзын.

Өлүрерин манадыңар,
Өөрүмнү көрүп алыйн.
Өлүрткеним долуу кылдыр
Өжээнимни негеп алзын.

3. Эдер боолуг харыылаар мен

Албаан-на мен, чивээн-не мен,
Алган диртип чору-ла мен.
Алган диртип чорза-чорза
Алган атка кире бердим.

Тудуп аар дээш сүрүп келген,
Туттурбайн барган-на мен.
Туттурбайн чорза-чорза
Дургун атка кире бердим.

Эрлик-Хаандан элчи келзе,
Эжим-өөрүм эдертпес мен.
Эрлик-Хаандан байысааза,
Эр-ле чааскаан өчүп бээр мен.

Эжен-Хаандан элчи келзе,
Эштиг-өөрлүг бараалгаар мен.
Эжен-Хаандан байысааза,
Эдер боолуг өчүп бээр мен.

1940 ч. Хорум-Дагга Кыстаамай ырлаам.

Бо ырларны шүлүкчү 1975 чылда сактып бижээн. 1939—40 чылдарда ТАР Биче Хурал Президиумунун доктаалын езугаар Алдан-маадырларның тураскаалын мөнгөжидер, оларның төөгүзүнге хамаарышкан материалдарны чыр ажыл эгелээн. ТАР Күрмүзейиниң ажилдакчызы Оюн Данзын-оол, чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Виктор Көк-оол олар ол ажылга идепкейлиг киржип турганы ам билдинип турар. Виктор Көк-оол «Самбажык» деп шиини, Степан Сарыг-оол «Алдан дургун» деп романны болгаш ол темага элээн хей шүлүктөрүн бижээни билдингир болгай.

Сергей Пюрбю бо ырларны 1975 чылда сактып бижээн. Ол-ла чылдың декабрь 27-де мөчүүрүнүң мурнуу чарыында «Дургуннар» деп үш көжсегелиг, алды көргүзүлгү шиини бижип дооскаш, парлалгага-даа, театрга-даа хүлээдип четтикпээн. Бичангаш Алдан-маадырларның ырларын 1975 ч. С. Б. Пюрбю бодунуң шүлүктөриниң сөөлгү кыдыраажынга, дыңнап бижээнииниң соонда — 35 чыл эрткенде, катап дүжүрүп бижээнииниң чылдагааны тодарап кээр. Ол шиини А. Даржай чогаалчының архивинден тыпкаш, «Улуг-Хем» альманахтың 1988—89 ч.ч. үнгөн 70—71 дугаарларынга парлаткан.

«Оттукайның ырында»: «Хөрлүг, бедик сыннар тепкеш, Көк-ле борам суларады» деп одуругларның:

Савынааның сынынайга
Айт-ла, шары буларады,
Чанчын-чургаан эдерер дээш
Ал-ла бодум суларадым —

дээн бир янзы хевирин О. Данзын-оол 1942 ч. парлаттыганын «Алдан-маадырларның тура халымышкынының» дугайында чүүлүнге ажыглап кияргем.

Чанчын — шериг дүжүмеди. Моолду, Тываны чагырары-биле Пекинден томуйлаан Хэбэй-амбыны «Улаастайның чанчын-сайыды» деп тывалар адап турган. Эжен — 1911 ч. чедир Кыдатты чагырып турган Цян ызыгуурлуг манчы хааннарыны моолдар, тывалар эжен хаан деп чүдүп бараалгап чораан. Эрлик-Хаан — өлгөш, сонгу назыда четкеш, хинчектенни чурттаар алды оранның азы аза оранның хааны.

АВАЙЫМГА

(Улустуң ырын өттүндүр)

Авай,
авай,
авайымны!
Азыраткан авайымны!
Аштаанымда:
«Авай!» дээр мен.
Аяк тараам шыгыдып бээр.

Авай,
    авай,
        авайымны!
Аргалагган авайымны!
Донганымда:
    «Авай!» дээр мөн.
Тонум дыдын илс сон бээр.

Авай,
    авай,
        авайымны!
Аргалаткан авайымны!
Кортканымда:
    «Авай!» дээр мөн.
Холум туткаш, аргалап каар.

Авай,
    авай,
        авайымны!
Аскым-кежи авайымны!
Кудараанда:
    «Авай!» дээр мөн.
Куспактааштыц, часкарып каар.

1975

Тоожулар, чечен чугаалар

Шомаадыр К у у л а р

КИЖИНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Баштайгы базым

Часкы хүннүң херелдери соңга өттүр согунналып, диван-срун кырында чыткан кижиниң арнын чылыг-чымчак херелдери-биле эргеледи чырыткылаан. Аныяк кижини ол эргеледен улам таалап, хүлүмзүрүп кааш, бир андарылгаш, улам эптештир чыдып алырга, ооң кара бажының дүктери чаңгыс-даа дырышкак чок чалыы арнының бир чартыынче таваар көже берген.

— Тур, оглум!— деп, өрээлден иези ону кыйгырган.

Оглу одунмас хире боорга Сүгдерек Чаптыровна чем кылып турган фартугун-даа ужулбайн келгеш, оглун аяар шуглап кааш, дедир кухняже чоруткан. «Канчап-ла чаңчыгар ирги деп ол боданган.— Барып-барып тудугга ажылдаар чүзү ирги? Эртең мырыңай удувас — 8 шакта ажылдап эгелээр чүве ышкажыл? Өске ажылдан-даа айтырбас бо ашактың-даа кончуун. Ажы-төлүн канчап черле бодавас чүвөл, оглум ам-даа бичии удаай аан. Озалдап-даа чеде бээрге бир дугаар ажылдап турар кижини кайын кончуй бээрил олар, ам-даа бичии кижини ышкажыл»— дээн сеткил-биле ол бодунуң тавы-биле эртенги чемин кылырын үргүлчүлей берген.

Удаваанда кухняга Серен-оолдуң ачазы кирип келген. Ол ажылдап чоруурунга белегенип алган хире, ынчалза-даа костюм чок. Ак хөйленинде галстугун шала кошкадыр иткеш, чемненир стол чанынга олуруп чыда:

— Оглуң ажылынче чорупту бе? — деп, кадайындан айтырган.

— Ам-даа бичин удаай аан. Элек ышкажыл — деп, демгизи чазамыктаан.

— Элек деп чүү дээриң ол?— дээш, Хоюг-оол Доржусвич холунуң шагынче көргөн. — Ынчаар озалдап турарга болур бе — дээш оглун барып оттурупкан.

Серен-оол тура халып келгеш көөрге, сес шакка каш-ла минута четпес болган. Чүгле белеткеп алганы ажылчын хевин кедипкеш, чем-даа чивейн, хлеб кескиндизи-биле бичин колбасаны чоруй чип, үне халаан...

Элээн хөөрөп келген часкы хүн, ооң караан чылчырыктадыпкан. Ол бир-ле дугаар ажылче улуг өөрүшкү-биле, барык-ла халый аарак чоруп олурган. Ынчап чорбужеге ажыл шагындап озалдап калган болган. Мастер Иван Семенович Санохин ону ындыг-мындыг-даа дивейн хүлээп алгаш, «Бээр, мээң соом-биле чоруп олур» дээн таваан чаа-ла салып каан бажыңның кыды-биле, ында-мында чый салып каан тууйбуларның аразы-биле эртип, улуг бажыңның ужунда, ийиги каътта тууйбу салып үндүрүп турган кезек кижиниң чанынга эккелген. «Бригада кежигүннери дыңнап турда кончуур дээш ыттавайн чорааны ол-дур моон. Кижини эрте оттуруптас авамның-даа кончуун» деп Серен-оол боданган. Ынчалза-даа ол чазыпкан болган.

— Бригадир кайда барды?— деп, мастер ийиги каътта турган бөлүк тудугжуларже алгырган.

— Адакы каътта боор, мында көзүлбейн-дир — деп, хары дыңналган.

— Бичин када ужуражыр херек бар, бээр кыйгырыптыңарам!

Удатпаанда шала чолдак сынныг, ынчалза-даа тырың мага-бодунда таарыштыр кедип алган ажылчын хеви аңаа тар ышкаш көстүр элээн улгады берген кижиче кедип келгеш, шлем бөргүн эде иткеш, бирде мастерже, бирде Серен-оолче көрүп каап турган.

— Бо аныяк эшти бистин бригаданың бүгү-ле ажыл-ижинге өөредир, кижизидер — «кижизидер» деп сөстү мастер чүге-ле ийик ийи дапкыр чугаалааш, айтыр салаазын кожайтыр туткан. — Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, коллективке ижиктиредир силер ийин, Базырович — диген. — Бригадиринч бо тур. Ооң айтышкынын күүседир сен — дээш, мастер чоруур дей берген.

— Ону дүрүм ёзугаар, дужаал ёзугаар кылыр чүве эвес бе? Анаа-ла ижиктире бээримге кайын боор. Семенович — деп, бирээзи ооң соондан чугааланган.

— Ам дужаап турар чүве чок, рынок үези-дир. Эрги хевээр бодаарыңга кайын боор, ам ажылдың ужу-бажын көргүзүп көрөм че — деп, мастер ону далаштырган.

Сат Базырович чаа келген оолду эдэртип алгаш чорупкан.
— Кайы райондан келген сен?— деп, ол кылаштап ора-ла айтырган.

— Хоорайга өскөн мен — деп, бирээзи кысказы-биле харыылаан.

Сат Базырович бүзүрөвээн чүвө дег ооң арнынче көргөн. Демгизи ыт чок кожа кылаштап орган.

— Канчап өөредилге черинче киирип кагбааны ол?

— Кымнар? — деп, Серен-оол чүвениң ужурун билбейн удур айтырган.

— Ачаң, аваң аан. Хоорай улузунуң харылзаазы бар-ла ыйнаан. Чугаалажып тургаш бир черже киирип кагза кандыг боор, ынчап барган чүвө ышкакжыл... Харын-даа хээлилептер дээр-дир.

— Киирип болур турган улус, ынчалза-даа ада-иези-даа болза, бир улустуң бодалы-биле кире бергеш, оон канчап өөренир, чүү үнер боор. Бодунуң күзели-биле чедип алган мергежили быжырымчалыг ыйнаан — деп, ол шын-ча сеткили-биле харыылаан.

Сат Базырович ыңдыг шиитпирлиг харыыны манаваан болгаш шала чигзинип чорааны аныяк кижизиниң ол угаангыр, бир-ле ыңдыг, тура соруктуг харыызынга сеткил ханып, иштинде өөрүп кылаштап орган. «Ындыг болза эки-ле чүвө-дир ийин. Амгы үениң чамдык аныяктарын кандыг дээрил, билир-ле чүвези уш-баш чок музыка алгыртыр, арагалаар, алгыжар-кыржыр, өөредилгезин ара каар, ажылга үр ызырынмас, харын-даа ажылдаар хөөн чок. Ада-иезинге азырадып олурар».

— Баштайгы хүнден эгелээш озалдап чорууруңга болур бе?— деп ,бригадир үнүн бедитпейн аныяк кижини чурумче хаара тударын бодаан.

— Авам өйүңде оттурбаан ышкакжыл, акым — деп, ол шын сеткили-биле харыылаан.

— Улуг апарган кижини боду туруп өөренир болгай. Ынчап турар болзунза үргүлчү озалдаар сен. Ажылдан озалдап турар кылдыр эгелээр болзунза, кижини бүгү назынында ынчаар чаңчыгып болур. Ам каш харлыг сен?

— Барык 19-туг мен...

— Шериг баар үе ышкакжыл.

— Күзүн чоруур боор мен.

— Ада-иең база тудугда ажылдап турар бе?

— Чок. Авам музейде ажылдап турар. Ачам садыг министриниң оралакчызы.

Кезек када ыт чок, чаданы өрү үнүп олурганнар. Хоочун тудугжу ооң дугайында хөй-ле чүвө бодап чоруур дээрзин Се-

рен-оол кыдындан эскерип чораан. Ийиги каътта тууйбу салып турган кезек тудугжулар чанынга келгеннер. Сат Базырович чаа туттунуп турар бажыңның азынга турупкаш, өөрөнгөн чаңчылы-биле кызыл-хүрең тууйбуларны чый салып эгелээн. Ол чаа келген оолду өөрүңге-даа таныштырбайн, ооң бодун ыңдыгмындыг чүве-даа кыл дивейн анаа-ла «кезек көрүп ал» деп каан. Ооң чугаазын ёзугаар Серен-оол шынап-ла тууйбу-биле хана салган тудугжуларны магадап көрүп турган. Демгилери кылган ажылының ёзулуг мастерлери болганындан, ол сактырга, тууйбу салыры белен ышкаш-даа. Ынчангаш ол ажылдан дүргөн бээр болза, мынчап турарга эпчогун дээн сеткилли-биле Сат Базыровичиниң чанынга ала-чайгаар-ла чеде бергенин бэзин билбейн барган.

— Кандыг ышкаш-тыр — деп, бригадир ажылын соксатпайн айтырган.

— Ажырбас-ла боор мен — деп, бирээзи шала дыртылчак харыылаан.

— Бичии дыштаныр-дыр, оолдар — деп, хоочун тудугжу чарлаан.

Дашчылар ооң чугаазы-биле ажылдап турар черинден ыравайн таакпылап, аразында чугаалажы бергеннер.

— Бөгүндөн эгелеп бистиинде чаа кижини ажылдап келген. Эрткен чылын ортумак школаны дооскан. Адын...— ол адын айтырып албаанын ам кээп сактып келгеш, Серен-оолче удур көргөн.

Демгизи чүвениң ужурун билип кааш адын адап берген.

— Каш хонуктан бээр эри-кызы көстү бээр оң — деп, шала конзагар хаайлыг, узун, сииреш эр чөмөлээн.

— Кижини хандыр билбейн чыткаш, ооң дугайын электен ыңдыг-мындыг деп баарга кайын боор, мен бодаарымга, бригаданың адын сыкпас хевирлиг эр-дир — деп, Сат Базырович демгизин дозуп кааш, ажылын уламчылап кирипкен. Ол чанынга Серен-оолду тургузуп алган. Ынчангаш Серен-оол демги узун оолду карак уштап көөрге, туружу-даа өскерилбээн, харын иштинде ооң-биле кожа ажылдаваан болзумза деп бодаза-даа, чүве ыттаваан. Кезек када ыт чок ажылдап турганнар. Серен-оолдуң өөрөнмээн холдарының сиирлери дораан шагзырап тууйбуну тударга улам-на аартап кел чыткан., Оң талазында узун оолду карак уштап көөрге, туружу-даа өскерилбээн, харын демгизинден-даа дүргөн ажылдап турган ышкаш сагындырган. Ооң холдары дыңзыг, хоюткуну-даа, тууйбуну-даа чаңгыс салыр, барык катап эде салбас болган. Ынчалза-даа тууйбулар чогуур черинге эптежип кирип, хананың кыды саң дорт болуп турган. Серен-оол ооң ыңдыг талантызынга иштинде адаарга-

за-даа, ол сеткилин көргүспөс дээш кызып ажылдап турган. «Мындыг мергежилдиг ажылдап турар болгаш мени ынчап турган-дыр бо» деп, ол бодайган. Шак-даа четпейн ооң ооргазы шылап келген. Кылган ажылын көөргө, Сат Базыровичиниң-даа, демги узун эрниц-даа салган тууйбуларының чарты-даа четпес болган. Хөй кезинде тууйбуну топтап салырынга, хоюткуну чогуур хемчээлге узуп алырынга үр үе чарыгдап турган. Ол кылган бичи чери безин шоолуг дески эвес болган.

— Чаа, кандыг хевирлиг-дир, чаа кезигүнүвүс — деп. Серен-оолдуң артында чоон үн дыңналган. Хая көрнүп келирге, мастер Санохин чедип келген, Сат Базыровичиден айтырган турган.

— Ужур бар оол-дур, удавас бистерден тудак чок ажылдап турар апаарынга бүзүрээр мен — деп демгизи харыылаан.

— Ындыг-ла болза эки, биске аныяк тудугжулар тоң чугу-ла болдур ийин. Мооң өөрү ам-даа биске немежир ужурлуг — деп чугааланып чоруй, бригадир чоруй барган.

Серен-оолдуң кылган черин Сат Базырович көргөш, шоолуг таарзынмаан хевирлиг. Ынчалза-даа чүвө ыттаваан.

Ажыл хүнү адакталган. Серен-оол турупкан-даа болза өөрү-биле кады тарап, баштайгы күш-ажылчы базымын кыла бергенинге өөрүп чаныпкан.

— Эрген база эрттир удуп калдың халак — деп, демги узун оол ооң соондан алгырган.

...Сүгдерек Чаптыровна өөрөнгөп чаңчылы ёзугаар орук ара садыг кезип, чиир аыш-чем садып алган, ындында-ла эъткир мага-боттук кижил элээн изирниккен чанып келген. Оглу ону мурнап чедип келгенин эжик аксында уштуп каан цементке борашкан сапогундан эскерип кааш:

— Сен сен бе, оглум?— деп ванна хаалгазын өттүр кыйгырган кухняже эрте берген.

— Мен, мен, авай — деп, эргим, таныыры үн дыңналган.

— Садыгдан чүвө садып алыры кончуг-ла берге-дир — деп, Сүгдерек Чаптыровна эккелген чүвөлериң уштуп тура уунда чугааланган. Ол өөрөнгөп чаңчылы-биле дораан-на шай хайындырар сакпычын газ плитага салыпкан. Удатпаанда Серен-оолдуң ачазы кирип келгеш, улуг кара сумказын дөрже эртип салып кааш, костюмун чоруй уштуп, удуур өрээлче кире берген. Элээн болганда трико чүвүрлүг, майкалыг кухняга чедип келгеш:

— Хурал эрттиргеш, бичи саадай бердим — деп, кадайы айтырбайн чыдырда-ла чугааланган.

— Дем ажылдан эртежик-ле үнүпкеш, эт садып алып дээш шуут туруптум. Арай деп четтим, Оода бир катап ээлчеге турган болзуңза. Чок болза таарыштыр чугаалажып-даа көрө, сээң организацияң ышкажыл — деп, кадайы бодунуң ээлчээнде хыйланган.

— Чай чок боор чүве-дир ийин — деп, демгизи аштыпган. Ол аразында Серен-оол чунуп каапкан чедип келген. Хүнзедир агаарга турганындан арны хүрерип, артында улуг шыыраа кончуг ышкаш сагындырган. Шынап-ла Серен-оол ындыг кончуг ыспагар эвес, делгем хөрөктиг, узун суук кара бажының дүгүн аныяктар аяны-биле өстүрүп алган, чугаакыры хөлчок оол. Чогум узун делгем улуска ону база хамаарыштырар арга чок. Ынчалза-даа адазының чанынга турарга бичии узаш деп турар.

Серен-оолдуң ада-иези оглунуң кандыг ажылдап хүнзээнин, ону канчаар хүлээп алганын, кандыг кижилер барын, олар чүү деп турганын бирден-бирээ чокка айтырып каапкан. Ол бүгү айтырыгга шын-на сеткили-биле харыылааш, чүгле демги узун оолдуң анчыг сөстөрүн чугаалавайн барган. Оглунуң харыызындан ада-иези ындыг-ла хөй чүве билип албаан, иштинде шоолуг-ла таарзынмаан хевирлиг болза-даа, оозун эскертпес дээш чемнениринче далажы бергеннер. Стол артынга ындыгмындыг шоолуг чүве чугаалашпааннар. Чем сөөлүндө авазы хирленген аяк-шынаан чуй берген. Серен-оолдуң ачазы телевизорун ажыткаш, элээн хөй солуннар ап алгаш диванга эптешир олурупкан.

Сүгдерек Чаптыровна биле Хоюг-оол Доржуевич Ооржактар кады чуртаа-ла чээрби чыл чеде берген. Серен-оолдан аңгыда оларның ийи кыс уруглары база бар. Олары база улгадып, бирээзи тос класста, бирээзи чеди класста өөренип турар. Алыс шаанда Чөөн кожуундан көжүп кээп, Кызылга турумчуп чурттай бергеннер. Оларның кайызының-даа дөргүл-төрели Чөөн-Хемчикте. Уруглары доозазы Кызылга төрүттүнген. Ынчангаш улуг оглундан бичиилери тыва дылын билир-даа болза, колдуунда орустажып чугаалажыр. Серен-оол харын суг тыва кылдыр өөрөнгөн. Чүге дээрге ооң ада-иези ол төрүттүнерде аныяк, ачазы чаа-ла садыг институтунга өөренип турган. Баштайгы оглун кырган ада-иезинге, Сүгдеректин иезинге аппарып каан. Ынчангаш кырганнар уруунуң оглун эмистиктеп тургаш шору доруктур, беш хар чедир азырап каанда, ооң ачазы институтун доозупкаш, Кызылга ажылдай берген. Бажың алган дораан оглун боттарынга эккеп алгаш садикке тургузуп алган. Ооң соонда божаан ийи кыс уруу шуут-ла хоорай амыдыралынга өөренип калган болгаш кырган ада-иезинин кайызынга-даа шоолуг ызырынмас болган.

Бир катап шөлээлеп алган үезинде харын олар кайы-даа кырганнарның аалынга чорааннар. Хоюг-оол Доржуевичиниң ада-иези оглунуң кыс уругларынга бир-бир анайлар айыткан. Кандыг чүү-даа болза өшкү саар улус мал кылып алгай аан деп бодааннары ол ыйнаан. Сүгдерек Чаптыровнаның ада-иези бызаа айыткан чүве-дир. Ол айыткан чүвелери ам улуг малдар болган, харын-даа элээн өзе-даа берген. Ынчалза-даа Сүгдерек биле Хоюг-оолдуң уруглары ону саар байтык, өшкүлеринер кээп ап алыңар-даа дээр болза танывас. Черле ынчаш хоорайда чурттап турар улуска мал-маган тудары берге, ынчангаш ол чүвелери чүгле ат кырында чоруп турар. Кыс дуңмаларынга көөрдө Серен-оол мүн-не чүгээр. Бичизинде анай-хураган, хой-өшкүнү көрүп, оларның аразынга ойнап өскөн болгаш мал-маганга ынаа аажок турган. Ынчалза-даа оон бээр он ажыг чылдар иштинде колдуунда хоорай амыдыралынга чанчыгып калган. Он класс доозуп турда харын мергежил шилип алырының дугайында эш-өөрү, башкылары чугаалап турар апарган.

Шынап-ла школа соонда ооң чаңгыс классчылары тарап чорупкан; чамдыктары улаштыр өөрени берген, чамдыктары аар-саар түр ажылдарда тургустунуп алган, дөрт-беш-ле кижичи хоорайга артып калган. Бир катап Серен-оолдуң ада-иезиниң бажынынга оларның төрели тудугжу кижичи чедип келген. Анаала төрөл-дөргүл аайы-биле чугаалажып ора, Серен-оолду көрүп каап, дуңмамны тудугга ажылдадып алыр мен, келир үеде инженер болур эр-дир, тудугга ажылдаарга тулган-на деп, ол бодунуң мергежилин мактагылаан. Зоң ойнай-сылдай чугаалап орган чүезин Серен-оолдуң ада-иези херекке албааннар. Демгиң шын-на сеткили-биле ынчап органын ада-ие кайын билир. **Олар** оглун дораан-на өөредип чорудуптарын бодап органнар. Ынчан шериг хүлээлгеден база түр хосталыр, институт соонда чаңгыс чыл эрттирип каарда чүү деп. Ынчалза-даа оларның ол ыйык-ашкыны бүтпейн барган. Серен-оол кирериниң экзаменинге балл талазы-биле четпейн барган. Шап ол өйдө биеки төрели дуңмазын тудугга ажылдаар кылдыр дугуржуп каанын чугаалап чедип келген. Серен-оолдуң бодунга ол ажыл иштинде таарзынып, болдунар-ла дүргени-биле разрядтыг тудугжу-дашчы болур күзел төрүттүнүп келгенин ада-иези эскербээн-даа болза, эр кижичи каяа-даа бол ажылдаай аан деп бодалы-биле чөпшээржип кааннар. Оон бээр-ле Серен-оол тудугга ажылдай берген. Бо удаада ол өске өөрү-биле бир денге ажылга келген. Келген дораан кылган ажылын көөрге үндүрүк-киририк дески эвес деп чүези кончуг боорга иштинде дыка човаан.

— Салган тууйбуларымның кончуун але — деп, ол бодунга чөгенип чугаалаан.

— Баштай черле ындыг. Далашпа. Хоюткуну салырын дески кылырын оралдаш. Оон башка чамдык тууйбулар бедик, чамдызы чавыс чыдар. Хананың дескизин база көр — дээш, бригадир узун чинге хендирден кылган хемчээкчини хананың кыдыын куду салыпкаш, элээн шыгаап чоруй «ханазы ажыр-бас-тыр» дээн.

Бир-ле дугаар макталдыг сөстөрни дыңнааш, Серен-оол иштинде өөрүп, улуг мастерниц үнелиг сөстери ооң сеткил-тагыжын тааладыпкан. Та хоочуннун чугаазын дыңнааш ынчаары ол, та шынап-ла ооң эки ажылын эскергени ол, чонаада-ла эрбениг сөстөр октаар боду чанында турган узун оол безин чүве ыттаваан. Ол хүн элээн бүдүрүкчүлүг болуп, дүш четпээнде-ле дүүнгү ажылын ол кылып четтигипкен. Оң талазында кожазы узун оол ону көргөш:

— Шымбай апарып-тыр, киживис, Базырович — деп, Серен-оолду ажылдыр чугаалаан.

— Киж и өзөр деп үлегер чугаа бар болбас пийкпе — деп, хоочун тудугжу ооң чанынга таарыштыр харыылап каан.

Дүүнгү дег эмин эрттир кандай чүве чок. Холунда мастерогу ооң аайындан эртпейн, тууйбу адаанда салган эзилдиригни хала чок дескилеп турган. Ажыл хөнүп чода бригадир кылаштап келгеш, чоржак чоон салаалары-биле Серен-оолдуң салган ханазын аарыг киж и шинчээн эмчи дег, суйбан көргүлээш:

— Ажырбас-тыр, уjur бар киж и-дир сен. Колдуунда дашчы кылдыр өөредир болган-дыр ийиң, кандыг деп бодаар сен? — деп оон удур айтырган.

— Алыс күзелим бар-ла киж и мен...

— Ол, ол! Күзел-ле бар болза өскези ажырбас, бүдүп чогуй бээр — деп кааш чоруй барган.

Дүш соонда мастер кожазы узун оолду өске ажылче апарган. Ынчан Серен-оол колдуу-ла Сат Базыровичиге хоютку, элезин узуп салып бээр киж и бооп хүнзээн. Узун сыптыг хүүрек-биле ол шала булгаан сметана дег хоюткуну ускаш, улаштыр каап-ла турар. Ол хирезинде Сат Базырович ша-даа чедирбес, ооң кырындан хүрең-кызыл тууйбуларны шыва каап-ла турар. Кааң аяс чайгы хүн оларны чанаштанырынче албадапкан. Ынчангаш тудугжулар барык шуптузу чанаш ажылдап турганнар. Кырлагар шыңганнардан сызылган дер хүн херелинге тайыс дээрге, кылаш дээр. Кастыктарны куду баткан дер, эрги өдектен коошпалай баткан чаыс суу-ла. Ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа изиин дивээн. Ында-хаая каракче кирер деп келген дерни чодуп каап турган.

Чүглө Сат Базырович чуга хөйлснийг ажылдавышаан. Ооң бажындан тудугжу шлеми черле ыравас, ажыл үезинде оңу ыяап-ла кедип алырын салгакчызынга үргүлчү сагындырар чаңгылдыг турган. Тудуг ажылынга үр үеде ажылдаанындан ооң угаан-бодалында техниканың айыыл чок чоруу шээжи болган. Тудугга ол база аныяк, харын Серен-оол үезинде келген. Оон бээр чээрби ажыг чыл эрткен. Бөдүүн дашчыдан эгелээн. Кезек када бызаңчылап-даа, бригадирлеп-даа турган. Элээн улгады бергеш, коммунистиг партия кежигүнүнге кирип алгаш, аңаа ак сеткилдиг бараан-даа бооп чораан. Ол ындыг кончуг чугаакыр эвес-даа болза, хурал суглаага санал берип турда, чүвениң байдалын дорт чугаалаар. Тываның тудугларын хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш Чазактың дээди шаңналы Ленин ордениниң баштайгы эдилекчилериниң бирээзи дээрзин ооң бригадазында чамдык аныяктар безин билбес. Сөөлгү чылдарда ол хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү болуп, эвээш эвес аныяктарны бодунуң мергежилинге өөрөткөн. Оларның бирээзи Серен-оолдуң бир кыдында ажылдап турганы узун оглу ол. Ооң адын Шалыыр-оол дээр. Шалыыр-оол ам мергежилдиг дашчы болган. Харын-даа ол тууйбу салыр талазы-биле бодунуң башкызын ажып турар. Бир талада аныяк, ийиде черле аваангыр-тудунгуру кончуг оол болган. Сат Базырович ооң шалыпчызын билзе-даа ону хөөредип, мактавайн турган. Чүл дээрге ооң аажы-чаңында бир четпес чүве бар. Ол кандыг-даа: улуг, биче, эр, кыс-даа кижилерни кандыг-ла бир эпчок сөстөр-биле сөглөп алыр. Ооң чамдык сөстери баштак аянныг дээрзин чүглө Сат Базырович билир. Чаа келген азы бир дугаар ону дыңнап турар кижиге суг дораан-на кайгай берип болур. Хоочун тудугжу ону эдип алыр дээш, ооң ада-незинге барып, боду-даа чамдыкта ооң-биле шыңгы чугаалажып турган. Ында-хаая хурал-суглаага Шалыыр-оолга болчуп, ону камгалап-даа турган. Ынчангаш ындыг ийикпе азы коллективтиң салдары чадавас, ол сөөлгү үеде ындыг чаңындан чоорту ырап бар чыткан. Серен-оол аңаа көөрдө бир янзы дээрзин Сат Базырович баштайгы хүнде-ле эскерип каан. Ол чугаалашса чугаалажыр, үези кээрге Шалыыр-оолдан тудак чок ажылчын болурунга ол иштинде идегеп чораан. Чаңгыс-ла айтырыг ооң ол бодалынга чөржүп турган. Чүг дээрге каш ай болгаш шериг чоруй баар. Бир эвес аңаа чедир эки ажылдап-даа турар болза, шериг соонда ол коллективинге дедир ээп кээри база билиш чок. Аныяк кижиге өске мергежилге-даа ажылдай берип болур болгай деп бодан турза-даа, ол сеткилин амдызында ооң-биле үлөшпээн. Чаа келген оол-биле чугаалажыр бир эптиг үезин ол манап турган...

Серен-оол тудугга ажылдаа-ла бир ай чоокшулап олурган. Бир хүн тудугнуң мастери чедип келгеш, боду билир-даа болза бригадирден улустуң кылган ажылын тодарадып, наряд каап эгелээн. Бригаданың кижигүннериниң кылган ажылдары тодарагай чижек-нормага дүгжүп турар, а Серен-оолду өөреникчилеп турар кылдыр киирген. Каш хонук эрткенде ол тудугга кассир чедип келгеш ажылчыннарның шалыңын үлеп эгелээн. Серен-оол шалың алган ажылчыннар аразынче кирбейн озалааш черге, хана девээзинге солун номчуп олурган. Ооң чанынга Сат Базырович чедип келгеш, алган ажыл төлевири ийи аңгы үскеш, ийи аңгы карманынче суп алгаш:

— Чоп акшаң албайн орарың ол? Пөрүк болбас — дээш, Серен-оолдуң колдуундан шала көдүрө аарак үдеп алгаш чоруп-каш, шуут-ла кассирге чедире берген. Ээлчегде турган улустар оон-моон алгыржы бээрге:

— Ол бир дугаар шалың ап турар кижидир, ээлчег чок эрттириптиңер, эш-өөр — дээш, бригадир ооң адын списоктан боду-ла дилеп тыпкаш, адың сал дээн.

— Бир дугаар шалыңны «чуур-ла» болгай — деп, чамдык дөстүмөс эрлер ойнай-сылдай алгырганнар.

Кассир Серен-оолга элээн каш кызыл он акшаларны тутсуң берген. Бир-ле дугаар ажыл төлевири алган кижиге ол улуг өөрүшкүнү үлежир ада-иезин ол бодап, дүрген-не ажыл шагы төнерин манап турган. Ынчангаш ол шакты далаштырар дээн чүве дег, дүрген-дүрген ажылдап турган. Ооң төнмези дам барган ышкаш сагындырган. Ажыл шагы адакталып турда кезек тудугжулар чыглы бергеш «октажыр бис бе» деп барганнар.

— Сен канчаар сен?— деп, Шалыыр-оол Сат Базыровичке шала сезиктиг көргөш, Серен-оолга чугаалаан.

— Аныяк кижилерни ынчап баарывыска кайын боор — деп, Сат Базырович дораан чугаалаан.— Ооң орнунга аваңга кандыг бир белектен садып аппарып бер. Амдызында садыглар ажык-ла болгай...

Тудугжулар ону тутпааннар. Шынап-ла Серен-оол ажылчын куртказын эгин ажыр каапкаш, чанып ора универмагга келген. Магазинде кижиде бажы кизирт. Чүнү-даа алыр аайын тыппайн, улуг аржыыл садып алгаш чаныпкан.

Бажыңыга бар сал-ла ол бир-ле дугаар алган акшазын авазынче сунган.

— Ол чүү акшаң апарды, оглум?— деп, нези шала менней аарак айтыргаш, сава чуггаш өде берген холун фартугунга чода каапкаш, оглунуң берген акшаларын часты бээр чүве дег, аяар тудуп алган.

— Бөгүн шалың үлөп турду — деп, оглу харыылааш,— саазында орааган өкпөң-кызыл лента-биле шарып каан, биче-жек чүвени база авазынче сунган.

— Ол чүң апаарды — деп, Сүгдерек Чаптыровна база катап меннеп айтырар ужурга таварышкан.

— Мээң белээм-дир, авай. Баштайгы шалыңым-биле сеңээ садып бергеним ол.

Авазының шырайында өөрүшкүнүн хүлүмзүрүү чайнай берген. Улуг оглу амыдыралдың делгем оруунче кирип, бодунуң дузазын көргүзө бергени ол-ла ышкакжыл. Каш-ла чылдар бурунгаар «Көпөөктөн берем, авай, кино көрейн» деп халып турган оглу ам бөгүн боду незинге берип турар апарган. Ие өөрээн уу-биле бодундан узадыр өзе берген оглунуң бажындан аяр ийи холу-биле ээй тырткаш, чөвөөнче чыттап каан. Авазының өөрүшкүзүн Серен-оол кады үлежип, назынында бир-ле дугаар, амыдыралдың каас-чаражын эскерип каан боор, ооң шала кызы карактарында өөрүшкүнүң оттары чайнап турган.

Серен-оолдун ачазы ийи бичии уруглары-биле кирип келген. Уруглар ачазының сумказындан бир-ле чүвени мурнун былаажып уштуп алырын кызыдып турганнар. «Былаашпайн таптыг уштуп алыңар» дээш адазы сумказын оларга шуут-ла берипкен.

— Оглувус бир дугаар шалың алган. Бистерге дузазын көргүзө бергени ол-дур — деп, Сүгдерек Чаптыровна өөрүшкүзүн чажырбайн оглунуң белек кылдыр берген аржылыг чада туткулаан.

Серен-оолдун ачазы өг-бүлениң ол өөрүшкүзүн бүдүү иштинде өөрүп үлөшсө-даа, оозун шоолуг көргүспейн:

— Кол-ла чүве акша эккээринде эвес, күш-ажылды хүндүлөп билиринде. Кандыг-даа күш-ажыл кижиниң амыдыралының үндезини, тургузукчузу, ооң каастакчызы. Кижиниң өөрүшкүзү база ында — деп оглунга чагып каан. Оозу ачазының чугаазын ыт чокка хүлээп алганы ол боор, шырайында билдирер-билдиртпес хүлүмзүрүг ойнай берген.

Баштайгы ынакшыл

Ынчан Серен-оол ийиги ээлчегге ажылдаарыга таварышкан. Кежээликтей апарганда дээр бүргөп, кара булуттар дүргектелзе-дүргектелзе улам бедип, электен-не караңгылай берген. Ээлчег ажылын дүргөн-дүргөн кылып турбужеге, сууккуру кончуг чаашкынның баштайгызы дүжүрүп келген. Ынаар, ыракта кызаш дээн соонда дораан-на динмирээшкынниң көскениинден корткан дег, чаашкын улам шынгыраан. Серен-оол ажылчын куртказын вагончиктен алгаш, чаашкындан камгаланып кедип.

алгаш, автобус доктаар черже халаан. Суггур чаашкындан эчигейзинген ийи уруг ону мурнай, сактырга сезик алгаш бар чыткан эликтер-даа ышкаш, шала шураалыктай аарак халып эрген. Ынчалза-даа оларның чаңгыс каът чуга платьелери шоолуг-ла камга бооп шыдавайн чорууру илден. Автобус доктаар черге олар үштен өске кижичок болган. Чаъстан камгаланыр чери чок черге турган улусту чаашкын улам меннип-ле турган. Ийи уруг хейде-ле бот-боттарындан куспактажып алган аяар сымыранчып турган. Чаашкынга өткен узун баштарының дүктери улам шапталып, оларның чалыы арыннарын улам аяк кирип турганзыг. Автобус сураг. Чаашкын уламчылавымшаан. Серен-оол демги уругларга куртказын уштуп бергеш:

— Мону эштип алыңар. Өзээнер өдер деп барды — дээн.

Демгилери боттарының чоргааралын кезек када көргүсседда ооң куртказын баштарынга чаглактанып алыр ужурга таварышкан. Элээн болганда хөрөктээштиң ээзиниң көк шылба аларганын эскерип кааш: «Силер база бистиң-биле кожа туруп алыңар» дишкеннер. Чаңгыс хөрөктээш адаанга элээн үр ыг чок турганнар. Серен-оолга артында чылыг ышкаш сагындырган. Удаваанда автобус асфальтыда чаашкын суун ийи кыдымынче чаштырбышаан, манап турган үш кижиниң чанынга тура дүжерге, дугуйдан чаштаан суглар демги аныяктарга биччи-ле четпейн барган.

Уруглар хөрөктээжин ээзинге берипкеш, шымдай-ла автобусче кире халышканнар. Серен-оол оларның соондан далаш чок кирип келгеш, өл хеви-биле хос сандайларга-даа олурбайн сонгу касса чанынга туруп алган. Ийи уруг тудуп чораан биччи сумкаларын үжеп көргеш: «Адырык көпеек чок канчаар улус боор бис» — деп сымыранышкаш автобуста олурган улустарже эргилдир көргүлээинер. Хевири таныыр улустарын көрзүнген боор. Серен-оол чүвениң ужурун билип кааш бир билетти бодунга ангы алгаш, ийи тудуш билетти демги уругларга үзүп берген. Чүге-ле ийик, ону ынчаар кылыпканын безин боду орта эскербейн барган. Черле ындыг-ла ыйнаан, канчап улуска дузалавас боор дээн сеткил ону албадапканы ол болган. Ынчалза-даа алызы барып улуг ынакшылының эгези эскет чоктап чедип келгенин ол кайын эскерер ийик. Ооң баштайгы ынакшылы сеткилиниң ханызындан, чаа-ла үнүп орган чечек ышкаш частып олурганы ол. Серен-оолдуң берген биледин уруглар шоолуг ойталавайн ап алгаш, «Сөөлүнде автобуска таварышсывысса бистер төлээр бис» деп ойнай-сылдай чугаалааш, каттыржып кааннар.

Автобус иштиниң чырынга оларны топтап көөрге: бирээзи узуун, ынчалза-даа ары төгерик болгаш боду ыспагар эвес,

бажының дүгүн чолдайтыр кескеш, дыдырартып алганындан арны улам төгөрпк ышкаш сагындырган. «Ооң бажын дырап алганы арай-ла аңаа таарышпас ышкаш» деп, Серен-оол иштиңде боданган. Узун уругнуң чүгүртүлөсүнээш кыдырык карактары бирде Серен-оолче, бирде өске улустарже дамчып, эргилип чоруп-ла турган. Ооң чанында эжи автобус сонгазын өттүр чангыс аай дашкаар көрүп алган, Серен-оолдун талазынче аргалыг-ла болза көрбөзүн кызыдып, өске кымче-даа кичээнгей салбайн, чаңгыс аай туружу-биле чоруп олурган. Эжинден бичини-ле чавыс, ол хирезинде бодунга таарышкан мага боду кижини чайгаар-ла хаара туда бээр. Бажының дүгүн элээн өстүргөш, ужуң дескилей кезип алганындан узун, шилгедек ышкаш сагындырган. Серен-оол ооң кыдыындан көрүп турган болгаш арнын орта көрүп четтикпээн.

— Дараазында дүжер улус белеткеннер — деп, чолаачы микрофон дамчыштыр сагындырган.

Демги ийн уруг соңгу эжик чанынга, үнеринге белеткенип, Серен-оолдун чанынга кээрге, ол хенертен дидимненип келгеш:

— Адышарны кым дээрил?— дээн.

— Мени Оюмаа дээр — деп, узун уруг харыылаан.— Эжимни Өнермаа дээр...

Автобус доктаай дүжерге уруглар чинги кончуг дүже халышкан. Даштыгаа баргаш Өнермаа Серен-оолче бир-ле дугаар хая көргөш, карактарын дораан өскээр дөстире берген. Халып бар чыткан автобустуң соңгу сонгазын өттүр көөрге Өнермаа ооң соондан үр-ле үдей үдей көрүп чораан ышкаш болган. «Дем-не чугаалашпас кончуумну ала» деп ол боданган...

Бажыныңга келгеш ол шоолуг чугаа-даа чок чөмчөнгөн соонда дораан удуп чыдып алган. Ада-иезинге мооң мурнуңда ышкаш чүнү кылып хүнзээнин, бригадага чүү бооп турганындаа чугаалаваан. Ынчалза-даа ооң сеткилинде мушгак байдал база чок болган. «Турупкан-дыр, кежээки ээлчегде берге-ле ыйнаан» — деп, ада-иези бодааш, оон чүнү-даа айтырбааннар.

Серен-оол турумзураваан-даа. Ол хүн кижини турупку дег ажил-даа чок болган. Чамдык тудуг материалдары база чок болган. Ооң калында чаашкын кээрге, тудугжулар дораан ажылып дооскаш тарап чана бергеннер. Серен-оол бригаданын, өөрөдилге дугайында элээн-не хөй чүвөлөр бодап, дораан удувайн чыткан. Ооң сагыжынга Өнермааның дугайы-даа кире дүжүп, харын ооң-биле катап ужуражыр күзел хайныгып орган. Хоорайга ону кайыын тывар боор, та кайда чурттап турар кижини. Райондан келгени-даа магат чок. Ынчалза-даа ооң сеткилин Өнермаа-биле катап ужуражы бээр дээрзин оштап чыткан. Чүге ыяап-ла оон-биле дужуксаанын ол элдепсинип боданган. Ооң

эжи база бар-дыр. Анаа чоп ужурашпас мен. Ынчаар бодаар-га-даа, ооң сеткили дөмей-ле Өнермааның талазынче чаяр болган.. Чайгы даң барык хаяалап келгенде ол чык кылдыр удуп калган. Ыя аразында дүжөп, удуп-оттуп чыдырда, ону бир-ле кижиге оттуруп турган. Серт кындыр оттуп кээрге, авазы болган.

— Дүүн ол хире эрте чыдып алгаш, ам чоонуруң ол, озал-даар дей бердин, оглум.

— Шагзырааш чаа удуп каап-тыр мен, авай — деп, Серен-оол сйзу харыылаан.

«Турупкан боор деп чер-ле эндеведим» деп авазы бодунун дүүнгү бодалының ылап шыннынга улам бүзүрөп, чүвени ынчаар даап бодапканынга чоргаарланып, кухняже чоруй барган.

Серен-оол ажылче эртежик үнүпкөш, дүүнгү уругларны көрүп кааптар чадавас мен деп бодааш, автобуска-даа олурбайн, өжөгээр чадаг бар чыткан. Дүнеки чаашкындан тывылган хөөлбекчиктер көрүнчүктөлип, ажылче далашкан эрткен-дүшкөн кижилерге шаптыктап, оларны оюп эртеринче албадап чыткылаан. Ол ыңай-бээр көрзүнүп чорза-даа, ооң сагыжы дег чүве кайда боор, кымны-даа көрбөөн. «Ажыл шагы төнерге көөрдүр» деп бодун чазамыктап бодаза-даа, тудугга сеткили шала муңгак апарган келгеш, дораан ажылче кирипкен.

— Киживис канчап барган. Амыр-менди-даа чок. Ынакшыи бербөөн бе?— деп, Шалыыр-оол ооң сеткилин билген дег шала кадалчақ чугааланган.

Серен-оол-биле чугаалажыр эптиг үе келген-дир деп, Саг Базырович иштинде бодап, ооң уунче карак уштап көрүп каап турган. Чугааны ажыл шагы төнерге кылыр деп ол шиитпир-леп алгаш, амдыызында чүнү-даа чугаалабайн, чүгле Шалыыр-оолдун чугаазынга Серен-оолдун орнунга харыылап каан:

— Кижиге чүү-даа турар-ла ыйнаан, чоп ынакшып болбас деп, ында багай чүү боор. Харын кижиниң эң-не чараш, хып турар, чүге-даа торулбас, өөрүшкүлүг үелериниң бирээзи ол эвес чүве бе?

— Мен ону ол дээш буруудатпайн тур мен, Базырович — деп Шалыыр-оол шын сеткилин чугаалаан. Хевири бодунун ол үезин база сактып келген боор.

— Сен бодун канчап турар ийик сен...— деп, Базырович чугаалаарга өске тудугжулар ооң баштайгы таныжылгазын билир болгаш чир-шоң каттыржып каан.

— Болган чүвени болган дээр. Ам ийи уругнун адазы болган кижиде менде чүү боор — деп, Шалыыр-оол шынын чугаалаан.

Сат Базыровичеже Серен-оол көргөн. Хоочун тудугжу чүвениң ужурун билип каан хевирлиг. Кезек када ажылдап чоруй хол-хаптарын уштуп, мастерогун салып кааш таакпылай берген. «Бригадир чуртталгазындан бир чүвени сактып чугаалаар дээндир. Харын баштайгы ынакшылын хөөрээри ол ирги бе» деп, Серен-оол боданган. Ынчангаш ажылдаарын соксатпаза-даа, кулаа хоочуннуң чүү дээрин кадарып турган. Шынап-ла Сат Базырович амыдыралының эргим үелерин сактып, чугаалай берген:

— Мээң аныяк үемде чүве бир янзы турган. Ынакшылды чаа-ла билгелек чорумда ада-ием, бистин аалдан элээн ырак черде аалдың уруун айтырып, удатпаанда харын өглөп каан. Ол уруг (амгы уругларым иези ол) боду багай эвес, менден аныяк-даа турган. Оон бээр эп-найыралдыг кады кырып келдивис. Чеди уругну азырап өстүрдүвүс. Шуптузу улуг кижилер болган. Баштайгылары харын-даа өглүг-баштыг, уруг-дарыглыг. Эң бичези безин бо оол хире — дээш Серен-оолче имнээн.

— Чогум ынакшылыңар-биле өг-бүле тутпааныңар ол бе? — деп, Серен-оол сеткили дөстүнмейн айтыра каапкан.

— Кожавыс аалдың бир уруунга ынакшый берген турган мен. Ол уруг ашакка барбайн чыткаш-ла, он чеди харлыында бичии уруглуг апарган. Оң ада-иези уруунуң уруун бодунга чизследип алган. Ырак-узак черде улус ону кайын билери ийик, кожа аалдар ону билип турган. Ол онза чараш уруг чүве. Бис болганчок-ла ужуражып, мал-маган-даа хавырарда, ыштаарда-даа бо-ла дужа бээр бис. Ынчан мен ол уругга баштайгы ынакшылым илереткен мен...

— Оон — деп, Серен-оол четтикпейн баар чүве дег айтырган.

— Оон чүү-даа үнмээн. Уруг мээң сеткилимни хүлээп албайн барган. Хирезин бодаарымга, уруг-дарыглыг кижини мен деп бодаан боор. Оң соонда авам-ачам мени мунгаратпас дээни ол ийикпе, дораан-на амгы уругларым иезин кудалап бергени ол.

— Демги уруг?

— Сөөлүңде, элээн улгады бергенде, бир улус айтырып алгаш барган чүве.

Кезек када кым-даа чүве ыттаваан, чүгле мастероктарның тууйбуга шалыжып эрткен даажы дынналыр. Удатпаанда хүн чүгүрүүнче кире берген. Дедир хөлөгелени бергенде ажыл шагы төнө берген.

— Оо, мээң-биле деннежиң турар апарган-дыр сен ала — деп, Шалыыр-оол чоокта чаа келген оолдуң кылган черин чижеглей көргөш чугаалаан.

— Шынап-ла, бир-ле дугаар хүн үлүүн бүрүнү-биле күүседип турарың ол-дур. Ол болбас ийикпе — деп, бригадир мактаан.

Өске өөрлери база ону эдерип, байыр чедирип, өөрүшкүзүн чажырбааннар. Коллективтин чагай сеткилинге, оларның күштүг деткишкенинден хей-аът кирген аныяк тудугжунун чазык хүлүмзүрүү чаа туттунган бажыңның бешки каъдындан чайнап турган. Ол бир-ле дугаар күш-ажылдың өөрүшкүзүнге таалап, ону кым-бир киж-биле үлежиксээнзиг долгандыр харап, чаала чоруур деп турда:

— Бээр келем!— деп, таныыры үн дыңналган. Көөрге Сат Базырович болган.

— Бичи чугаа бар, далашпайн турар болзунза хөөрежир бис бе?— деп, ол үе-чергези киж-дег, шала дилей аарак чөпшээреткен.

Серен-оол дүүнгү Өнермаага ужуражырын бодааш, дүрген чагаш, солуттунуп кеттинип алгаш парк кирип, теннис залы, танцы шөлүн көөр бодаан. Ынчалза-даа бригадирниц дилээнден ойталаваан.

— Далашпайн тур мен. Харын бо бажыңны мындыг дораан доозар чеде бергенивисти кайгап тур мен — деп, чогуум сеткилин чажырыпкан.

— Далажып турар болзунза сөөлүнде-даа болгай-ла.

— Чок, чок!— деп, ол дегийт харыылаан.

— Бо чүс чээрби аал ишти чурттаар бажыңның ханазын салып доозарывыс бо-дур. Оон ыңай шеверлекчилер билир. Сен ам ёзулуг тудугжу болдуң, ынчангаш разряд тыпсыр үе келген. Ооң кадында шериг баарыңга чедир чаңгыс ай арткан. Ынчангаш шагдан бээр айтырар дээн чүвем бар. Шериг соонда дедир бо коллективинге кээп ажылдап чедип кээр боор деп идеген турар киж-мен. Чок болза чок, ийе болза ийе деп дорт харыдыннаар дээш.

— Ыяап-ла чедип келир мен. Ооң соонда тудуг институтунче кирер деп бодап чоруур киж-мен — деп, Серен-оол чугаалаан.— Тудуг мээң амыдыралым-биле тудуш холбаалыг болган-дыр деп билип тур мен.

Сат Базырович ол харыыга сеткил ханып, оон ыңай хөй чүвс-даа айтырбаан. Аныяк кижинин шала далажып турарын билген-даа бооп магат чок, мен-даа чоруптайн дээш чоруй барган.

Серен-оол база чадаг халып чаныпкан. Мырыңай бажыңыңга чедер чеде бергенде, аңаа уткуштур элээн хөй аныяктар: ийи уруг, үш оол чоруп олурган. Ынча-мынча чоруп олурда Өнермаа эжи-биле үш оол — беш киж-аразында бир-ле чүве маргыжып чугаалашкан чоруп олурган. Серен-оол хенертен болган.

ужуражылгага бичиш када аймаарай берген. Хейде-ле кедип алган идик-хевинче көргөн. Хеви ындыг кончуг карак саар эвес: джинсы чүвүрүн калбак хөм кур-биле куржангаш, тенниска хөйлең кедип чораан. Өнермаа сугларны көөрге база узун чүвүрлерлиг, чуга хөйлеңнерлиг, ынчангаш оларның дурт-сыны улам хевирлиг ышкаш көзүлгөн. Олары ону-даа эскерер хире эвес, харын оолдар-биле иткилежил, каткы-иткизи хөлчөк кел чытканнар. «Шагда-ла таныштыг уругну хей-ле дилегзинип турган-дыр мен» деп ол дораан демги оолдарга хүннеп, кудумчу бир чартыынче кеже бергеш эртип чыткан.

— Эй тудугжу — деп, хенертен болган үндөн Серен-оол тура дүшкен. Көөрге демги аныяктар шупту олче көрүп турган. Өнермааның эжи Оюмаа ону кудумчу кежир бээр кел деп кыйгырган турган.

Серен-оол туралыг, тура чок оларга чедип келген.

— Экии. Силерниң адыңарны мындаа айтырып албаан болгаш «эй-леп» турдувус — дээш, Оюмаа өөрлерин таныштырган.

— Мен силерни танывайн бар частым — дээш, Серен-оол оон өөрүнче көргөн.— Ажылдан чаа-ла чанып бар чыдарым ол.

— Ажылдай берген магалыын ала. Бистер чаа-ла кирериниң экзаменнерин дужаар дээш чедип келдивис. Та канчаар чүвө.

— Кайчаарлаар чүү боор, шыырак белеткелдиг кижини кирер-ле. Кайнаар кирер бодап тур силер?

— Кайнаар-даа эвес. борта өөренир бис. Ырак хоорайларга өөренирге көдээ кижиге бергези кончуг ыйнаан.

— Райондан келгениңер ол бе?— дээш, Серен-оол бир көрүп кээрге, Өнермаа-биле ийилээн арткан турган. Олар ийини таарыштыр каапкаш Оюмаа үш эжи-биле шагда-ла талыя берген, дыка ыракта турганнар.

— Мөңгүн-Тайгадан келген бис. Бо мээң чаңгыс классчыларым-дыр. Оолдарывыс сонгаар өөренирин күзөп турар улус. Бис Оюмаа-биле Кызылга артып каар бис — дээш, өөрлери ырай бергенин көрүп турган боор, шала далажыксаан сеткил шырайында бүлөреш дээн.

— Ынаар кайнаар бар чыдарынар ол?

— Хонар бажыңнарывысче. Шуптувус төрөлдери выс бажыңында турары выс ол. Амдызында чурттаар чер бербээн. Бажыңга кичээл кылырга берге-дир, улус база хөй. Ийи-үш хонуктан бээр боор. Че, өөрүм манай берди дээш халып чорупкан.

Серен-оолдуң сеткил-сагыжы аяскан дээр-ле. Ол чник-чник басып чанылкан. Бир-ле дугаар аныяк уруг-биле сен, мен дийип чугаалашканы аңаа улуг арт ашканы-биле демей болган.

Өнөрманын дугайын ол элээн биле берген. Ынчалза-даа дыка хөй чүүлдер билдинмес бооп артып калган.

Ол бажыңыңга кээрге, улус-ла эндерик. Даайының уруу бир эжи-биле, ачазының кады төрөөн дунмазының Серен-оолдан бир хар биче оглу база бир эштиг. Олар база институт кирериниң экзаменин дужаап келген болганнар. База-ла демги Өнөрмаа суглар ышкаш төрелдериниң бажыңнарында сыңмарлажып келгени ол.

— Кандыг кончуг хөй-хай улус силер, ажы-төлүм, чурттаар чер бербес чүве-дир бе?— деп, Серен-оолдуң незиде ажы-биле сеткили таарзынмай турарын илереткен.

— Ийи-үш хонуктан бээр бериптер боор — деп, даайының уруу харыыдаан.

— Хоорай черге мынча кижини сыңмарлаар хамаан чок, хондурар-дүжүрер чер кижиде тывар чүве бе?— деп, хыйланза-даа Сүгдерек Чаптыровна ол-ла хамык уруг-дарыгны шаа-биле ашкарып-чемгерип эгелээн.

Улус чемненип олурар аразында даайының уруу кухиядан үнгөш сумкада аары кончуг чүве көдүрүп кирип келгөш, даай-авазыңче сунган:

— Ачам, авам суг чорудупту. Чайын Дус-Хөл баарда кире дүжөр чадавас боор бис деп чыдар чорду.

Серен-оолдуң авазы сумкадан аксын так шарып каан үш литрниң ак-демир дөмбүнүн уштуп эккээрге хойтпак арагазының чыды дораан тарай берген. Оон ангыда шөйүп каан элээн хөй быштак, чинге-тараа, хайындырган сүт өрөмези база бар болган.

— Солунун ала!— деп, Сүгдерек Чаптыровна хыйланырын демгизинден бичии чавырып, эккелген чемни бичии-бичиилеп газ плита кырынче октааш, уругларыңга быштакты үлей тудускулаан.

Ол аразында ачазының дунмазының оглу эккелген сумказындан шээр чүве эддиниң чартыын уштуп эккелгөш сунган:

— Чайын эът тыптыр эвес дээш, ачам суг бердирип чыдар чорду.

Серен-оолдуң незиде ону дораан-на соодукчу иштинче сунган.

Ол дүне акызының оглу-биле Серен-оол адактажып чыдып алган. Арткан уруглар шала кырыңга дургаар дистиндир чыдыптарга, шынап-ла кижиде базар-баар чер тывылбас болган. Улус чыткылап алганда ада-нези даайы сугнуң чоруткан дөмбүнүн ажыдып, ирей-кадайның элээн ыткыр чугаа-сооду орайга дээр дынналып келген. Барык дүнекиниң бир шак чедип турда кухияның сайгылгааны караш дээн...

Беш каът чуртталга бажынын шеверлекчилерге дужаар үе келген. Дарган-оол Саттын бригадазы ооң бешки каъдының дээвириин салып турганнар. Ол аразында мастер Санохин чеден хонуп келген.

— Сат кайда барды!— деп, ол черден алгырарга бешки каътка арай деп дыңналган. Ол боду улуг, шыырак ол хирезинде шимченгири кончуг, үргүлчү хөглүг-омак, баштак чугааларны базым санында тө каап-ла турар чаңныг кижиге болган. Бо удаада ол чаңындан мырыңай улам хей-аът кире берген ышкаш апарган.

— Демги аныяк оглувус чанында бе?— деп, Дарган-оол үстүкү каъттын кыдыынга чедип кээрге алгырган...— Ча мен бодум силерге чеден берейи — дээш эжикче кире халаан соонда, удааанда бешки каътка эгиш-тыныш-биле бо үнүп келген.

— Бичии када чыгыптар-дыр, оолдар!— дээш, Сат Базырович, улус бөлдүнчүп кээрге, мастерге сөс берген.

— Бөгүн силернин, тодаргайлаарга, бистин бригадавыста өөрүнчүг хүн-дүр, эштер — деп, Санохин чугаалаан.— Чүгэ дээрге Кызыл тудуг эргелелинде тудугжуларның аразында бистин бригадавыс бирги черни алган,— дээрге тудугжулар ураалап алгыржы берген.— Силер бүгүденин бо ажилга үлүг-хуунар дээш байыр чедирип тур мен. Оон ыңай онзалап чугаалап каар чүве болза, бистин эң аныяк эживис Серен-оолга ийиги разрядтын дашчызы деп атты берген, тускай комиссияның кезигүннери оон ажылының хемчээлин болгаш шынарын көргөш ындыг шиитпирни үндүргөн...

Ажыл төнери билек Серен-оол черге дээр-дегбес чүве дег халып чаныпкан. Кел сал-ла ачазынга ийиги разрядтын дашчызы болганын чугаалаан. Ачазы ооң бо ажилды улам сонуурган, кыска үеде анаа мергежий бергенинге иштинде өөрүп, ол талазы-биле тускай эртемниг болуру магат чок-тур деп даап бодап олурган. Шынап-ла ол оглуның келир үедеги мергежилдин эндевээн. Мындыг кыска үениң иштинде ол хире бедик разрядты чедип алганы анаа эвес. Бистин ызыгуурда тудугжу кижиге бар эвес. Оглумның эзулуг сундулалы ында, тудугда-дыр деп ол бүзүрөп бодагылаан. Адашкыларнын ол өөрүшкүзүүн иези, думалары келгөш, улам хөрлээлеткен. Авазы келген дораан-на садып алган чүвелерин кухняже кирип кааш, хевин-даа ужулбайн:

— Чүүже?— деп, кулактарыңга идегевээн чүве дег база катап ашаандан тодаргайлаан.

— Оглуң ийиги разрядтын дашчызы болган-дыр. Тудугга ажилдай бээрге, шала таарзынмай турган кижиге болгай сен.

Каш ай иштинде ындыг бедик мергежилди анаа бир кижиче деп ап шыдавас — деп, Хоюг-оол Доржуевич бо удаада кадайын удуп алган боор мен дээн сеткил-биле, шала чоргаар басып турган.

— Ол экизи бе, багайы бе?— деп, кадайы дүжүп бербээн.

— Ол дээрге Тывада шыырак разряд-тыр. Оон бедик разрядтыг нарын тудугну бисте амдызында кылбайн турар.

— Акша-төгерик база өзер-ле ыйнаан. Кижиге соң даарта амыдырап чурттаары херек-ле болгай.

— Ол дугайын чугаалаан-даа херээ чок. Ол ам ёзулуг бедик мергежилдиг тудугжу-дур.

Серен-оол бодунуң күш-ажылчы чединишкинин Өнермаага дүрген чугаалаксааш, ооң адап бергени адреси-биле дилеп чорааш, чурттап турган бажыңга барган. «Өнермаа ам-даа келбээн, бөгүн сөөлгү экзаменин дужаап чоруткан хевээр»— деп, шевергини кончуг кылдыр кеттинип алган аныяк херээжен кижиче ооң айтырыын эжик аксынга-ла харылап каан. Серен-оол анаа-даа доктаавайн дүрген-не институтче халаан.

Шынап-ла бир үе оолдар, кыстар ында хайынган, чамдыктары даштын эжик аксында, чамдыктары коридорда бөлүглөжип, аразында чугаалажып турганнар. Сактырга чаашкын мурнунда үнгүрже кирген кымыскаяктар-ла. Хөй аныяктар аразындан Өнермааны арай деп тып алган. Ооң шырайы өөрүшкүлүг-даа болза иштинде дүвүрөп турары илден; бир-ле чүве ону чангыс черге тургуспайн турганзыг, ыңай-бээр кылаштап турган. Оон Серен-оолду көрүп кааш, анаа уткуштур шала эгенип кылаштап келгеш, менди орнунга:

— Мени канчап тып алдыңар — дээн.

— Чурттап турар төрелдеринерден айтырып алдым. Мындаа адресинер ёзугаар часпайн чеде бердим.

— Хей-ле ынаар барган-дыр силер — дээш, Өнермаа улам эпчоксунган.— Авам, ачам сугже дыннадыпса канчаар боор. Урууңар бир оол эдертип алган чоруп тур дизе...

— Мен сеңээ чугула дүве чугаалаар дээш бардым. Ооң башка...— деп, ол аяр чугаалаан.

— Чүү ындыг чугула херегил? Борта чугаалап болур сен бе?— деп, анаа ындыг бүзүрел-биле келгенинге сеткилинде өөрүп, чоокта чаа-ла найыралдажып эгелээн аныяк оглунче Өнермаа хары манаанзыг идегел-биле көргөн.

— Меңээ бөгүн...

— Өнермаа!— деп, таныры үн ооң чугаазын төндүртпей барган.— Кирип эгелей берди!

Серен-оол көөрге, Оюмаа эжин кыйгырып турган. Өнермаа «бичин мана, бистин демдектеривис адаары ол-дур» дээш эжин-биле актовый залче кирген хөй кижинин агымынче катчы бергеш, удатпаанда ажытталы берген.

Серен-оол институттун коридорунга чааскаан арткаш, кылыр чүве тыппайн ханада азып каан расписаниелерин, чарлалдарны номчуп, ынай-бээр кылаштап турган. Элээн болганда зал эжин ажыттынып, абитуриентилер дааш-шимээн-биле үнүп эгелээн. Удатпаанда Оюмаа биле Өнермаа халчып келген. Оларнын карактарында кыптыккан отгар кызыгаар чок сагыш-сеткил өөрүшкүзүнүң херечилери болу бергеннер.

— Дүрген дашкаар үнээлинер, изиг-дир — деп, Өнермаа саналдаан.

Хөй улус-биле кыстынчып алгаш үнүп кааннар. Серен-оолдун күштүг, ажылчын холдары Өнермааның ийи өштүндөн демектеп, ону ол-бо талазындан ыйышкынгга таварыштырбайн идегелдиг камгалап чораан. Ооң четчип, быжыгып орар дуртсыны, чалым-хаяга дөмей ышкаш сагындырган. Ынчангаш Өнермаа ол бүгүге таалап, ийи дакпыр өөрүшкү-биле бурунгаарлап чоруп орган. Серен-оол база иштинде өөрүп, сеткилинге чоок, эргим апар чыдар кижини камгалап чоруурунга чоргаарланып, аныяк кыстың изиг эьдинге адыштарының ишти дериде берген. Чамдык-чамдыкта Өнермаага барык чыпшыр чоокшулап кээрге, ооң бажынын узун дүктери арнынга дээп чораан. Ынчап чорааш дашкаар үнүп келгеннер. Оюмаазы чок болган. Кезек шаглаарга-даа сураг — олар ийини өжөгээр арттырып каапкан хевирлиг. Ынчалза-даа Өнермаа эжи дээш шоолуг ундараваан. Демги ара үзүлгөн чугаазын таныжы оолдан катап айтырган.

— Баштай силернин чедишкиннеринерни дыңнаксап тур мен — деп, Серен-оол чугаалаан.

— Шупту экзаменнерни эки дужаадывыс. Аас-кежик! Бистерни хүлээп алды. Мынчаар дораан кире бээр боор мен деп бодаваан мен, Эжим харын черле шыырак кижини, мен аңаа көөрдө, математикада суг кошкак-ла болгай мен. Харын-даа эки билирим айтырыг таваржы берген.

— Амыраан-дыр силер. Ам чүгле өөренири арткан ышкак-жыл.

— Эртен чанар мен. Сес ай төнчүзүндө келгеш, институттун ниити чуртталга черинден өрээл алып силер диди. Харын-даа баш удур билет садып алган бис... Силер чүнү чугаалаар дидинер?

— Мээң оом-даа колдуу-ла бодумга хамааржыр чүве-дир ийин. Бөгүн менээ ийиги разрядтың дашчызының шынзылгазын тывысты.

— Магалыг ышкажыл — деп, Өнермаа чүвенин утказын хандыр билбезе-даа чымчак харыылаан.

Ийи аныяк кижии аразында чугаалажып чорза-чорза, парк иштинде кирип келгенин безин эскербейн барганнар. Салгын чок кежээ парктын ымыраазы дегет, эрткен-дүшкен улус ону бодундан хоюзуп каап, далаш чок агаарлап чорааннар. Ынаар, парктын ханызында, музыка амгы үениң аялгаларын ойноп турган. Парк ишти сериини кончуг. Экзаменнер үезинде Өнермааның хөлзээшкиннери ам эртип, сагыш-сеткили оожургай бергеш, артында чиик ышкаш сагындырган. Ол чанында аныяк оолче бүдүү, ында хаая көрүп каап чораан. Демгизи ооң көрүжүн чымчак хүлээп ап, хүлүмзүрүг-биле харыылавышаан, бажынга кирген чүвелерин сонuurгадып чораан. Паркче ханылаан тудум улустун кылажы улам оожумнап, чугаазы безин аяарлай берген ышкаш, колдуу-ла чүгле бот-боттарынга дыңналыр кылдыр сымыранчып чугаалажыр. Кежээки парктын шыксыг агаарының чыды билдирер-билдирбес салгын аайы-биле думчукка айдызап турганзыг. Магалыг-дыр! Өнермаа Серен-оолдун холундан четтинип алган. Ийи чалы холдун чылыг агымнары оларың кайзынче-даа дамчып, келир үеде чуртталганың чаңгыс аай агымы ол холдар дамчыштыр эргилип эгелей берген...

Манаашкын

Өнермаа чангандан бээр бир ай чоокшулай берген. Серен-оол Өнермаа-биле ооң эжин самолетка олуртур дээш үдеп келгенин, самолет ужарынга чедир каш минута артканда боттарының адрестерин солчуп алганын, чагаалажып турар деп дугурушканын дүүнгү чүве дег сактып чораан. Ынчалза-даа ол хөй чагаа албаан. Чүгле чаңгыс чагаа келген. Ону безин чаңгыс калбак кыдырааш саазынында бижээн. Ол үениң иштинде боду ийи-үш-даа чагаа чоруткан. Оларының харыызы база сураг. Чагаа манаары дег ындыг халалыг чүвени Серен-оол бо назынында черле көрбээн.

Ооң баштай ажылдап кирген бажынының тудуу дооступ турда, бир хүн орта шеверлекчилер бригадазы ажылдап келген. Ооң бригадири элээн улгады берген угбай даады-ла бир үен уругларны командаылап алган, шериглер-даа ышкаш ону-мону кылыр деп дужаай аарак чугаалап кааш, боду кады ажылдай бээр турган. Ол хүнден эгелээш, тудугга каткы-хөг улам чыткээн. Серен-оолдун бригаданының кижигүннери демги кыстар-биле ылычпажып, баштактанчып чугаалажып, чай кадында-ла ооң адынга таныжылга кылырын оралдажып турганнар. Ылаңгыя Шалыыр-оолдун идепкейи кымдан-даа ажа берген.

— Чаа-ла профтехучилище дооскан уруглар-дыр. Сээң үечерген. Таныштырып каайн бе? Ажыы-биле чугаалаарга мээң өөм ээзи база профтехучилище дооскан кижини. Тудугга практикалап кээрге, таныжып алган бис.

Серен-оол аңаа чөлшээрешпээнин илередип, бажын чайган, хулүмзүрүп каан. Ынчалза-даа демгизи ооң сеткилин билбейн улам кадалган.

— Ындыг пөрүк чоруур болзунза, кыстар сенээ боттары кажан-даа чедип келбес. Бичини оя-кыя чоруур чоор — дээн.

— Удавас шериг баар кижини уруглар-биле таныжып алырга, та манаар, та манапас уруглар — деп, ол чигинип харыылаан. Ынча депкеш, Өнермаа канчаар ирги деп бодал ону дүвүредип келген. Оон-биле үр ужуражып, танышкан эвес...

— Ону чоор сен — деп, демгизи хамаан чок боданган.

— Кедизи чок таныжылганын ажыы чүү боор — деп, Серен-оол харыылааш, чугаа төнмөс хире апаарга, өскээр кылаш-тап чоруй барган.

Шынап-ла бир үен аныктарның кудук-чайык каткызы анык оолду оларже ала-чайгаар-ла көрнүрүнче албадап турган. Чамдыкта харын «чоп бистин-биле чугаалашпас акый боор» дээш чир шоң каттыржып-даа каарлар. Ажыл-ижинин аайы-биле Серен-оол ынчап чоруй ол кыстар-биле ала-чайгаар-ла чугаалажыр ужурга таварышкан. Харын-даа сөөлзүредип оларнын-биле оюн-баштак-биле хөөрежип турар апарган.

Хүннер шуужуп эртип, дүндүгүр күстүң шырайын үнүштер, хүннүң херели сагындырып каап турар апарган. Бир хүн Серен-оол ажылдан кээрге, шериг чоруур келдиришкени чедип келген чыткан. Оон-биле кады үрде манааны, таныыры хол үжүү-биле бижээн чагаа база бар болган. Шымдай-ла чагааны чазып номчаан. Өнермаа удавас чедип кээр деп турарын дын-натпышаан, аал чуртунда чүү боол турарын, агаар-бойдустуу байдалын дээш элээн узун чагаа бижээн болган.

Ада-иези оон шериг чоруурунга бүдүү белеткенип турза-даа, чагааның ээзи кандыг аайлыг чүве апарды деп каразып турганнар. Ынчалза-даа оглундан ындыг-мындыг чүве айтырбааннар. Сөөлүндө, чоруур хүн көстү бээр ыйнаан дээш, далашпааннар. Биеэки чүве чок, кылган ажылының мастери апарчыдар оглун олар ам бир янзы көрүп, ындыг-мындыг деп хөй-ле чүве чагып-сургап турбас апарганнар. Ол ам боду чүнү канчаарын тодаргай шийтпир үндүрүп шыдаптар апарган деп санай бергеннери ол. Ада-иезиниң анаа хамаарылгазы өскерли бергенин Серен-оол база эскерип каан. Оон туржук бригадазынга безин эш-өөрү ону эрес-кежээ, эш-өөрзек кижини кылдыр

көрүп, харын-даа оон арга-сүмени безин айтырып турар апарган. Бир катап бригадир Дарган-оол мынча дээн:

— Бөгүндөн эгелеп мээң туружумга ажылдаар сен. Мен Шалыыр-оол-биле силерниң араңарга ажылдаайн. Ам эн харысалгалыг ажылды силерге идегеп болур апарган-дыр силер.

Оон аайы-биле Серен-оол бажыңның азын салып хүн-зээн. Ынчалза-даа ажыл төнерге Сат Базырович дөмей-ле оон ажылын хынап көргөн. Бүгү чүве эки боорга ындыг-мындыг деп чүве дивейн, чүгле моон сонгаар орта доктаамал ажылдаар сен деп каан...

Удаваанда Серен-солдуң шериг чоруур хүнү чедип келген. Бригаданың бүгү кежигүннери чыгып келгеш, ону байырлалды-биле үдеп, Улуг-Хем кыды-биле кылаштакшаш, Азияның төвүнүң тураскаалынын чанында сандайга олуруп алганнар. Кижини бүрүзү аңаа чагыг сөзүн бээрин оралдажып, янзы-бүрү күзөлдөрүн, йөрээлдөрүн салып турган. Үделгени Сат Базырович төндүргөн.

— Бригаданың база бир шору оглу болгай сен, шериг хүлээлгечке база ындыг бол. Оон ангыда мээң чагым утпа. Ийи чыл удаар эвес, эрте-ле бээр ыйнаан. Күш-ажылдың баштайгы өөрүшкүзүн көргөн чериңче катап чедип кээр боор деп бүзүрээр-дир бис!

Эртенинде хоорайның шериг комиссариадынын чанынга, элээн каш автобустар мурнунга шериг баар оолдар чыскаалыпкан. Оларны үдеп келген ада-иелер, таныштары, өөрлери аял-тудуп, хөглүг ыр, танцы дичмиреп турган. Серен-оолдуң ада-иези база элээн хөглүг апарган оглун автобусче киргижеге чедир чагып-сургап келгеннер. Ынчалза-даа оглу бир-ле кижини маназып турганын эскерип кааш, хөй улус аразынче кире бергеш эскетчоктап көрүп турганнар. Хайынган чон аразындан бичежек, бажының дүгүн узадыр өстүргеш, адаан дескилей кезип алган, хөнү дурт сынның аныяк уруг Серен-оолдуң чанынга аяар челе берген. Олар аразында каш сөс солушкан соонда, оглунун шырайында өөрүшкү улам кылтыгып үнгеш, сеткилинин ханызындан үзүк чок куттулуп турганзыг болган.

— Ол-дур, уруувус — деп, ада-иези даап бодап кааннар. Автобус шимчеп чорупкан. Серен-оол хөй чоннуң аразындан үш кижиниң холун элээн ырай бергижеге дээр көрүп чораан. Ол минуталардан эгелээш, ийи талага үр болгаш шыланчыг, дүвүрелдин болгаш идегелдин манаашкыны эгелээн.

ХОВУДА ХЕРЭЭЖЕН

Тоожу

1 Эгө. ЭЭР-ДАГЫР ОРУКТАР

Долгандыр хову-ла хову. Чазаглыг оруктуң хажызын дургаар демир-дузак шөйгөн чагылар.

Хараганнарны черже ээктир, чыпшыр базып алган кылын хар аяс хүнге карактарын чылчырыктадып чыткан. Бир чагы бажында сары деп куш өлүг чүве дег шимчеш дивейн, саргыл карактарын шийип каап олурган. Ол куш доо ыракта улуг орукче шиглей бичии борбак кара чүвениң чоокшулап кел чоруурун эскерип каан. Ол чүү боор? Ооң ынак чемижи жүске эвес ирги бе? Чок, ол кара чүве улгатса-улгатса орукче кирип, оожумнай берген. Аа, киж ишкажыл. Чаңгыс киж и... Бо ээн ховуда чүнү канчап чорууру ол оон? Адырам?.. Бөрүлерден дескен чадавас. Эрткен дүне Улуг-Чоога аксынга даң аткыжэ ырлап-шоорлап хончуктар. Че, ыңай турзун! Кижиниң салымы менээ кандыг хамаан боорул? Хүн караа чиннеп турда, бичии удуп алайн. Сары шимчеш-даа дивейн карактарын дедир шийип алган.

Дашты дүктегер кара тоннуг, кара-хүрөң киш кежи бөртүг, кидис идиктерлиг херээжен киж и улуг орукче үнүп келгеш, хая көргөн. Чүү-даа сураг. Ооң бышкан инек-караа дег борбак хүрөң карактарындан чаштар чаактарны куду үзүктел чок агып бадып тургулаан. Мойнунда шарып алган ак-көк торгу аржылыныче чаштар дамдылап, борбак дошкалар бооп чаржып чораан.

...Аялга биле Омак кожуун төвү бичежек хоорайга чурттап турганнар. Олар кайызы-даа чаңгыс хемниң унун чурттап, суун ижип, сайын дажап, чарылбас өңнүктөр бооп өзүп келген.

Шола дооскаш Аялга эмчи училищезинче өөренип кирип алган. Омак чолаачыга өөренип алгаш, улаштыр шериг хүлээлгезин эрттирип чоруй барган. Аныяктарнын бирээзи сургуулуң доозуп, өскези шериг хүлээлгезин эрттирип кааш, эш-өөрүн, ээрем дег чонун куда-дойже чалаан.

Аялга биле Омак өг-бүлө тудуп чурттааш, ийи кыстыг, ийи оолдуг болганнар. Эш-өөрү, эвилең-ээлдек чон-даа олар ийи-

яңиң аңгы-башка чорааның көрбээн. Байыр-чыскаалдарда, дыштаныр хуннерде олар өөр-өнер ажы-төлүн эдертпкеш, каас-коя кеттинген, өөрүшкү-маннайын өөрү-биле үлешкен чоруурлар. Аялганың арын-шырайындан хүлүмзүрүг ыравас. «Ажы-төлү немешкен тудум Аялгавыстың аныяксы дам барган» дидип, эш-өөрү баштактаныр.

Оларның ханы ынакшылындан дазылданган амыдырал шапкындыг магалыг, чаагай болур дээрзинге Аялга шаандан тура бүзүрөп чораан. Ынчалза-даа ооң амы-хууда чуртталгазында чырык, чылыг хүнчүгешти дидиренчиг кара булут дуглай бээр дээрзин ол кайын билир ийик.

Сөөлгү үеде Аялга ашааның аажы-чанында өскерлишкенин эскерип турар апарган. Омак чоңаада-ла уруглары-биле каткы-хөглүг ойнаар боду ыыттавас, артында шугул болу берген. Уруглары шимээргеп ойнаарга, ооң куйга-бажы адыяр. «Анчынарны, бажым аарып тур!» деп алгырыптарга, уруглары дийс көргөш үнгүрүнче арлы берген күскелер ышкаш, шыпшың баар. Аялга ашааның ындыг аажызын дүн-хүн дивес руль долгаар кадыг ажилга шамнаар. Ынчангаш аңаа ооң мурнундаагызындан-даа артык ээлдек болурун кызыдып турган.

Бир хүн олар чүү-хөө садып алган чанып орда, ийи аныяк уруг каржып эрткеш, Омак-биле мендилешкен. Олар Аялгаже чиктии кончуг кылдыр көргөш бүдүү шенектешкеш, сыйтыладыр каттыржыпканнар. Аялга оларны дораан-на бо чер чурттуг эвес улус-тур деп эскерип каан. Ынчангаш Омактан айтырган:

— Ол кымнар боор, Омак? Көрбээним-даа улус ышкаш...

— Кымнарны мен канчап билир кижини мен? Сонуургаарын кончуг болза боттарындан чүге айтырыптаан сен?

— Чүге хорадай бердин? Сен мендилежиң чыдарыңга, таныр улусун деп боадым.

— «Улузун-алызың» деп алган анчыг! Салчап-даа турлар ыйнаан. Танывазы-даа болза кижилер «экии» дээрге, харыла-вас кижини мен бе? Чок болза мээң аксым шоочалап ал!..

— Өршээп көр, улус кайгай бээр, соксаалы — деп чыткаш, Аялга Омактың хайнып үнүп орган кылыын арай деп оожуктурган.

Оон бээр-ле Омактын бичии-ле чүве дээш хорадап, шыжыгары кедереп калган. Ол ажылдан болганчок-ла орай дүне келир, чамдыкта хондур суг келбес апарган. Аялга сөөлгү үеде бужургангаш, оон шоолуг чүве-даа айтырбастаан. Кезек-кезек болгаш мырыңай ийи-үш-даа хондур бажынга келбес апарган. Чеже шыдажып кээрил, Аялга бир кежээ чугааны эгелээн:

— Сээн-биле кара чажывыстан тура сеткил-хөңнүвүстү үлежип келдивис. Сонуургалдыг ажилдыг, соовус салгап өзүп орар чаптанчыг чаш уругларлыг-дыр бис. Бо хүнде чүге мынчап аажы-чаңың өскерли берди, эжим? Ангы кижиге тып алган болзунза, ажыы-биле чугаала. Мен даш-даа эвес, демир-даа эвес, дамыр-ханныг, өкпе-чүректиг кижиге-дир мен. Хилинчектени бердим. ажылымга безин орта ажилдай албас апардым...

— Ажылым аайы ындыг кижиге-дир мен. Бүзүревес болзунза, оолдардан-даа айтыр. Ол чүү деп турарың ол? Үстүг кара чолаачыны мени кым тоор чүвөл? Бодун кижиге тып албаан сен бе харын, оон башка кижиден үргүлчү херекчок айтырыгларны чүге салыр деп сен?

Ол-ла хевээр Аялга Омактан орта таптыг-даа чугаа үндүрүп чадап каан. Мунчулган, бууккан сеткилин ынчаар-ла хөрээниң иштинге шыгжап алгаш ажилдап чоруп турган. Ол үеде Омак чаа келген танцы башкызы Аида-биле кежээниң-не ужуражып, харын-даа ооң бичии бажыңыга хонуп-дүжүп-даа чоруп турган.

Аида деп кымыл? Ооң адазының адазы орус кижиге дээрзин кады-кожалары чугаалажыр чораан. Ынчангаш Аиданың дүрзү-хевирин хайнакталы берген: шангырзымаар улуг карактарлыг, шала хокпаксымаар хаайлыг, узун, шилгедек сынныг. Ооң чаражын Омак өскелерге деннеп шыдавас. Сактырга-ла, хөмүр-даш аразындан борбак алдын тып алган ышкаш болган.

Аиданың ада-иезинин бажыңы найысылалда. Ооң адазы доктаамал ажылы чок-даа болза, байырлалдар чоокшулай бергенде байый бээр. Чүге дизе байырлалдарда албан черлеринге хөй-ле кыйгырыг, каасталга, шимелде чуруктар херек болгай. Ынчан Саар-оолдун бак кежиге дүжөр. Ол бүгүнү чуруп, бижип, каастап бергеш, ооң төлевирин алыр. Ырак-чоок суурларда оон ажыын көрбээн дарга-даа чок. Саар-оол акшазын хары угда алгаш кадайынче баш бурунгаар шилчидиптер, эвээш кезинин бодунга арттырып алыр. Ынчанмас болза кадай бажыңынче кирибес деп чүвени ол ыяк билир. Ооң кадайы Дарый бежен хар ажа берзе-даа өңгүр, чырык хеп-сынга, улуг өртектиг каасталгага хөлчөк ынак. Ынчанмайын канчаар, найысылалда чурттап турар болганда, ооң каастаныры чөптүг херек. Дарый ынчаар санаар. Саар-оол бодунга өөделиг идик-хеп-даа садып албас. Арттырып алган акшазын дөгөрезин арагалап кааптар. Чемгерикчи хүлээлгезин күүседип алгаш, бажыңынга ээп кээр-ге, кадайы кезек болгаш, ооң кулаан конгалай бээр:

— Акша-төгөрлүк төндү, чоп олуруп бердин? Доп-дораан үнүп чорт! Хөй акша эккелбээн шаанда бээр ис баспа!

Ол сөстөрүнүн соонда күжүр Саар-оол база-ла чер кезип тояап чоруптар. Ынчаар-ла тоткан черинге тос хонуп, аштаан черинге алды хонуп чорааш, бир-ле хүн ооң-биле дөмей эжи Маскырга дужа берген. Ийи эжишки ужуражып келгеш, ишти-хөңнүн үлежип хөөрөшкен-даа. Ынчанмайн канчаар, кижиге дээр-ге кижиге болгай. Кижиге бүрү хире шаанче эш-өөрлүг база болур. Каш хонукта кады басып, арагалаанының соонда эжиш-килер билбестээш, сөс карышкаш чокшуп алганнар. Саар-оол Маскырны бижек-биле шашкан. Харын-даа балыг хандыр болбаанындан Маскыр эмнелгеге чыткаш сегээн. Саар-оолдун судунга кадайы барбаан, арагачы, хулиган ашактын анаа херээ чүү боор?

Чочагайның дыттан ырады дүшпези дег, Саар-оолдун уруу Аида өөделиг орукту амыдыралдан дилевээн. Уран чүүл училищезинин танцы салбырын дооскаш, чаңгыс черге доктаап, турумчуп ажылдаарын-даа бодаваан. Ол тура четсе ажылдаар, тура четпезе ажылдавас. Азанының психиатр эмчи дунмазы ону бюллетень-биле хандырып турган. Иезинин алыскак-чиксек, акшага ынак чоруун уруу база салгап алган. Аида ынчан тура, бодундан ийи катап улуг ашак-биле холбашкаш, төрөөн хоорайындан чоруур ужурга таварышкан. Ынчаар-ла ол Омак биле Аялганың тайбын, чаагай чурттап турган хоорайжыгажынга эжи Тананың айы-биле чедип келген.

Удаваанда хөгжүмчү эжи Аидага ажыл чугаалажып, харын-даа бичежек бажын-даа тып берген. Омакты Аидага база ол душтуруп каан.

— Бот-борзун эрлер-биле иштежирге, ажың чок деп чүвени бодун билдир-ле болгай сен. Оларның кезээде-ле карманнары куруг, уктарының ээжектери дежик чоруур болгай. А бо Омактын алыры-даа шыырак деп бил, арны-бажы база чараш...— дээш, Тана овуузунуг каттырган.

— Арай-ла пөрүксүмээр чорду. Ажырбас он, мен таптыг дуурайлаптар мен. Чугаазы эвээш, пөрүк улустун ынакшылы өрт дег болдур ийин — деп, Аида чугаалаан.

— Ооң адын Омак дивейн, чажыт ат-биле адаар апаргандыр. Оон башка ондагайлыг, эш. Каримни кадайындан чара шаап ап турумда, ону «Крокодил» деп турдувус чоп? Ам харын мында көжүп келген, хостуг апардывус.

— Сээң ооң кончуг шын, эжим. Адырам, кым деп алыр бис? Кар-кар-кар! Каркуша деп алыылам!

— Чок, ол дээрге кыс каарган ады-дыр. Ынча дептеринге, Омак хорадааш, кадайынче дедир эгли берзе канчаар сен? Шак ындыг ашактарны таптыг чассытпас болза, айыылдыг деп бил...

— Мөнээ ол кымдан-даа, чүден-даа артык ынак. Менден кайнаар-даа барбас. Ол кадайыңга безин кажан-даа ынчаар ынакшывайн чораан. Ол дугайын боду менээ чугаалады.

— Ынчаарга ону «Каарган» деп адап алыылы. Кара баш дүгү, кара кирбиктер, кара карактар... Каарган дег кап-ла карам дизинзе, черле ажырбас-тыр, эш.

Ээремчигей дузаанга туттурган ымыраа дег, Омак ынчаар «Каарган» деп атка четкен. Ынчалза-даа ол үеде Омак дузакка кирген ымыраа дег эшкедевээн-даа. Омактың бодалында чүгле Аида. Ооң шангыр карактары, ээлгир сыны, човаг билбес хөглүг каткызын сактып келирге, дүне-даа удууру бергедээн. Бажыныңга хонганда адар-даңны атсы таакпылап, аңдарлып-дүндерлип, улуг тынып чыда хонар. Кажан бажыңдан ырай бергенде, артында хүлүмзүрээш, химиренип ырай кааптар. Ол Аида-биле чугаалажып, куспактажырын сактып келирге, чалгынныг-биле дөмей апаар...

Човаг билбес, хоозун ынакшылдын агымыңга Омак үш ай өпейледип келген. Дозургай кара карактарлыг чаштары, томаанныг, бөдүүн Аялгазы-даа утгундурган. Акша-төгериин алганда дораан-на ынакшаан херээженни сактып келир. Ооң садып берген улуг өртектиг белектерин алгаш, Аида өөрээниден артында танцылай кааптар.

— Кап-ла кара Каарганымны! Кандыг кончуг эки сеткилдиг кижини боор сен! Мындыг эргим белектерини кым-даа менээ сунуп чорбаан...

Аиданың ол сөстөрүндөн Каарганның чүрээ эстир чыгы.

— Сен чүнү-даа күзээр болзуңза, тып бээр мен! Сээни дег эргим, чылыг ынакшыл кажан-даа көрбээн мен. Сен чокта чурттап шыдавас-тыр мен! Чаражым, чаңгызым!..

Арга-хоргалыг Аида ооң ындыг миннишкенин четтикпейн манап турган.

— Дыка муңгарава, ынаам. Ам бир акшаң алырыңга, авамга улуг өртектиг эртин чинчилерден садып алыр бис. Олче мында ынакшылым, салымым тып алдым деп чагаа бижээн кижини мен. Белек-селек көрүп кагза, ол бисти эптиг-ээлдек хүлээп алыр он.

— Сээн-биле, чүгле сээн-биле чер, дээрнин кыдыынче-даа ужарыңга белең мен, сарыым!

— Амдызыңда чажыт, а оон соонда хостуг, шөлээн ынакшып, чурттаар бис, эргимим.

Ындыг сөстөрдөн Омактың бажы дээскинип, Аиданы куспактапкаш ошкаар.

Ол дүне Аялга эмнелгеге дежурныйлап хонган. Ашааның

бо удаада база келбезин билгеш, уругларының чанынга кожазының элээди уруун дилеп эккеп каан.

Даң бажында эмнелгеде чыдар аарыг улустуң ижер, сыкыртыр эмнерин эмгелеп кааш, хирлени берген шприцтер хайындырып турган. Улуг эмчи сестразы эртежизи кончуг болкелген. Ол хевин уштуп, халадын кедип тура:

— Канчап бардың, Аялга, аарып тур сен бе? Уругларың эки тур бе?— деп, каразаан.

— Кадык мен, Маша угбай, уругларым база. Дүне удувайн туруптум — дээш, Аялга ажылын келген эжинге хүлээди берген. Ол аразында эжи Кара Омакты чаа келген танчы башкы-зы-биле бо-ла көөр-дүр мен дээрге, Аялга ону херекке албаан кижини бооп эрттирипкен. Ол ашааның кым-биле холбажы бергенин эскерип турза-даа, оон шынны негеп чадашкан. Хөрлээш орар хоржок, оон кедерезе хол чедип, эттээр чыгыы апаар. Херектиң ужуру аңаа кандыг-бир кижиниң хоп сөстери эвес, а Омактың шынныг сөстери херек. Ынчалза-даа Аялга манаашкындан шылаза-даа дүжүп бербээн.

Айда Омакты мырынай холга кирип алган. Ол бажыңынче баар орукту уттупкан. Ажыл соонда бажыңынче, уругларыңче далажыр дивес, аыш-чем, арага-дары садып алгаш Андага баар.

— Ажырбас, сарыым, ол херээжен-биле чарлып-чурлуп деп шүүт үндүрүп тургаш чоор сен ону. Мээң хоорайымга баргаш арыг паспорттан тып алыр бис. Мээң таныш-көрүштерим ында эңме-тик чок. Чок дээн «шерлок холмстар», «рафаэльдер» ында болбас ийикпе. Кудавыс эрттирип, бадылажып алыр бис. Таптыг аайланып алгаш, «Волгадан» садып алыр бис. Ачам машина оочурлап каан кижини. Ачамда акша четчир болгаш артар, челер болгаш маңнаар-дыр ийин. Чуруп, бижип тургаш акшаны тө соп алыр кижини болбас ийикпе — деп, элдеп-эзиннеп-ле олулар.

Кандыг кончуг мелегей чораан кижини боор мен? Бо хензиг, хирлиг хоорайны безин көөр-даа хөңнүм чогул! Чаңгыс чурттаар назынымда мындыг чуттуг хоорайжыгашка, көк көдээкадай чанынга дүвүрөп каар часкан-дыр мен. Айданың чугаалааны кончуг шын-дыр. Херээжен кижини чаңгыс ададан канчап-даа дөрт чыл улай ижиннелбес диди чоп? Ону-даа билбес чөгенчиг-даа чораан-дыр мен. Ам көрүп орарымга, Артыштан-башка менээ дөмей төл-даа чок чорду... Дыка-ла чараш, угаан-сарыылдыг кыска душтум. Аксым-кежинин ам таанда кайыны-оскунар деп мен? Айданың алдын чайырлыг сөстериң дыңнап ора, Омактың бодаан бодалы ол болган.

Кылаң кара «Волганың» рулюнуң артында боду, ооң чанында бажының дүктерин сула салып бадырыпкан, хөглүг чаңнап орап Айданы сактып кээрге, Омактын дүрген-не ырап чоруксаазы кели берген.

Аялга уругларын чемгерер дээш олуртуп алган. Оларнын карактарыңче ол ыт чок көрүп турган. Уругларының сөөлгү үеде шоолуг-ла чугаалашпас, хөглөп ойнавас апарганын ол эскерген. Ылаңгыя ийи оглунуң карактары өөрүшкү чок, мунгак апарган. Аялга ашааның кара сагыштыг үүлгедийн уругларыңга ажы-биле чугаалаар дээрге, олары ам-даа чаш. Ээрдагыр оруктарлыг амыдыралды тайылбырлаарга-даа, олар орта билбес...

Аялганың бодалында чүгле чаңгыс орук бар: ажы-төлүн хирге-чамга дээспейн ажылгыр, кижизиг кылдыр өстүрүп каар. Бир-тээ, боду аңгы амыдырал сүре берген болганда, Омакче дыка сагыш салган херээ чүү деп? Дириг кижиге ажы-төлүн, хей-ле хилиңчектенген херээ бар деп бе?

Омактын чоруксаан күзели бүде берген. Аида-биле кады ооң хоорайыңга чедип келгеннер. Сагыш ышкаш чүве каяа турар, адазы бажыңнаткан болган. Иези Омакты «бөдүүн» чолаачы кижиге деп билип кааш, думчуу дыртыя берген. Ынчал баарда кажар Аида «күдээңниң белээ» дээш аар өртектиг чинчилер биле сырга сунган. Ам-на каас «кат-иезиниң» карактары кыптыга берген. Ынчаар-ла олар ийи аңаа элээн хоргастанып чурттап турган.

Дарый кадай кожаларыңга: «Эртемниг, акша-төгериктиг күдээлиг болдум, белек-селек-даа төктүп тур» деп мактанып, көөргөттүнип чоруп турган. Ынчалза-даа ооң Омакка ылап хамаарымгазы өске: «Бир эвес хөй акша ажылдавас, белек эккелбес болза, ол чыдыг кара чолаачызын та каяа аппарып алзын» — деп химиренип чоруп турган.

Элээн үр үе эрткенде Айданың иези болганчок-ла акша дугайында чугаа үндүрүп кээр болу берген. Ындыг үелерде Омактын сеткилинге Аялга, дөрт чаптанчыг уруглары киргилээр. Ынчалза-даа ол бодалдарны Омак сеткилинден ырадыр сывыртап, Аида-биле каас, чараш чуртталганы күзевешаан. Ол-ла хоозун күзелге үдетпишаан, Омак кады шериг эрттирип чораан эжи Байырге чагаа бижээн. Удаваанда чагаа дамчыштыр эжи-биле дугурушкаш, Аидазы-биле Улан-Удэ хоорайже чоруп каннар.

Аңаа баарга база-ла белең ажыл кайда боор. Ажыл дилеп, киир бижидер чер дилеп үш ай дургузунда кылаштаканнар. Алгаш келген акшазы төнгелек чорда, ниити чуртталга бажы-

нындан бичежек өрээл ап, ийи ангы черге ажылдай бергеннер.

Аыш-чем садар, ону белеткээр, идик-хеп-даа чуур кижии Омак апарган. Аида дыштаныр хүннерде ресторанга олуруксаар, самнап-хөглексээр, ырга кирген Селенганың эриктеринге селгүүстексээр. Ооң күзели Омакка хаан чарлыы дег апарган.

Бир-ле дыштаныр хүнде оларны эжи Байыр чайлаг-бачынынче чалаан. Омактын кадайы, уруглары бичии хоорайда артып калганын Байыр кайыын билир. Ынчангаш ол Аиданы аажок хүндүлөп чоруп турган.

Бадмаевтерниң чайлаг-бачыны делгем болгаш чараш. Ооң даштында бичежек садтыг. Ында иштинде үрезини өттүр көстүп чыдар яблуктар, слива, кызырак-караа, малина дээш чүнү чок дээр! Байырның кадайы Цыпжитма оожум карактарлыг, Аялга дег бөдүүн болгаш хүндүлээчел кижии болган. Оларның чайлаандан аалчылар үзүктелбес. Өг-бүле бус-биле хуужуурлар быжырып алгаш, кат-чимизин делгээш, садчыгажынга аыштанып-чемненир, хөөрежип чугаалажыр. Бадмаевтерниң ийи ден чыгыы оглу биле кызы садчыгаштың бир азыында кылымал хөөлбекке эштип хүнзээр.

Аида анаа баргаш, бодунун бачынында-биле бир демей чаңнап турган. Өске келген аалчылар-биле нар-шээр чок хөөрежир. Байыр эжиниң кадайының эмин эрттир сула чаңныын эскерип, Омактын анаа кайы хире ынакшаанын база билип турган. Омактын бичии уругларже бир-ле билдинмес адааргал-биле көөрүн Бадмаевтер аразында чугаалашкаш, өскээр билгеннер. Сула чаңныг Аида төл күзевес болган боор деп даап бодап кааннар.

Байыр уругларындан кажан-даа бужурганмас кижии болган. Олары чүнү дилей-дир, ону удурланышыкын чок күүседир. Бичии чаштарның адазының мойнундан туттунуп, ораажып ойнап турарын көргөш, Омак уругларын сактып келир. Кижии бүрүзүнүн канчаар каттырары, канчаар ыглаары безин ооң караанга көстүп келгилээр. Кажан Аида чедип келирге, ооң бодалын билип каар ийне дээш аажок сестир. Шериг амыдыралындан каттырынчыг, солун төөгүлөрни сактып кээрге, Байыры анаа күзелдин-биле ушкажы кааптар.

Сцена кырында ойнаан артист дег, Омак ынчаар-ла тывынгыр, хөглүг кижии болуп чоруп турган.

Чартык улуг-хүнде Омак ажылдаар, а Аида дыштаныр. Ол чааскаан чалгааравазын дээш ону Омак Байыр сугже чорудуштар.

Бир-ле субботада чоруткаш, ол хондур келбейн барган. Эртеинде Омак эжиниң бачынынга баарга, Аида ында чок бол-

ган. Кежээликтей ону бажынынче Петя үдеп чорутканын Батмаевтер чугаалаан. Ийет, Петя дээрге Цыпжитманың дуңмазы деп чүвени Омак эки билир. Ол культура институтунуң сөөлгү курузунуң студентизи, хөглүг болгаш солун аныяк эр. «Эмин эрттир чаражыга кадай безин тыппас кижидир ийин» деп, Цыпжитманың баштактанып олурганын Омак сактып келген. Ол шынап-ла бойдустан чаяап кааны чараш кижилериниң бирээзи. Чингежек хөнү сынныг, узадыр өстүрүп алган дыдыраш кара баш дүктүг, кыптыгып чоруур кыдырык кара карактарлыг, кырлаң думчуктуг, дески, ак чайт диштерлиг...

Ол хүн Омактың сеткилин чүү-даа өөртүп шыдавас ышкаш болган. Хүннээшкинниң болгаш хомудалдың ажыг чывары ооң ишти-хөнүнүн өттүр чиртип келген. Чайгаар-ла ооң бодалдары аалында артып калган ажы-төлүндө, алган кадайында барган. Аялга ооң сеткилин кажан-даа ынчаар хомудадып көрбээн. Чеди класска өөренип турда, Омактың холундан улуг шивишки үнгөш, эмнелгеге чыдырда, Аялга хүннүн келир. Ол аңаа өөренген чүүлдерин тайылбырлап бербишаан, клазында база школазында чүү болуп турарын бирден бирээ чокка төөгүп бээр. Элдептиг уруг боор! «Омактын холун одура кеспейн көрүңер, холу чок кижидир канчап чолаачылаар боор»— деп, кезер эмчиден дилеп турган болгай...

Хенертен эжиң ажыттыңган соонда Аида бо кире халып келген. Омактың чаа-ла бодап олурган чаагай сактыышкыннарының эжиң хагдына берген дег болган.

— Каяа чордуң?— деп, Омак жыска айтырыг салгаан.

— Кайы хире солун кежээ эрттиргенимни билген болзунза?

— Петя-биле бе?..

— Ийе, оон-биле кино көрүптөргө, чүү канчап баар чүвөл? Ол дээрге мен ышкаш уран чүүл кижизидир. Сен ышкаш шак шагы-биле ыт чок олурбас, хөглөп-даа, чурттап-даа билир кижидир.

— Ынчаарга мен чурттап билбес болганым ол ышкакыл?

— Сен ол көдээ кадайың чаныңга, думма-халаң хөй ажы-төлүң аразыңга черликсирей берген кижидир сен ийин. Канчап черле бодун билинмес чүвөл?

— Ол Петяң-биле чурттаар дей бергениң ол чүве болза, чугаала! Оон башка мен...

— Хы! Оон башка канчаптар сен? Мени эттеп кааптар сен бе?— дээш, Аида ооң хойнунга дүште чок олуруп алгаш, оон мойнундан куспактанып, эргелени берген. Омак оон ыңай удурланып шыдаваан, ону өршээр ужурга таварышкан...

Омак ажы-төлү, аал-оранын каггаш чорутканындан бээр чыл чоокшулап олурган. Ынчалза-даа оларыңче чаңгыс чоос-даа чорутпаан. Аялга оон акша-даа негевээн. Омак шалыңын алгаш Аидага эккеп бээр. Ол бодунга хеп садып, чамдызын кассаже суп алып, а Омакка эвээш-биче өртектиг хөйлөн, трикотаждан кылган бөдүүн хеп садып бээр.

Бир катап Аида биле Петя арны-бажын аргажок кылдыр будуп алган шала хыйырзымаар карактарлыг аныяк херээжен-биле чедип келгеннер. «Чугаалажып, таныжып аалыңар, садыг-же халааш кел» — деп, Омакты Аида айбылаан. «Харың-даа моозу кадай тып алганы ол бе?» деп, Омак Петяның дугайында бөдүү иштинде боданган.

Арага-дары, аыш-чемин делгээш, таныжып алганнар. Ол аныяк херээженниң адын Рита дээр, Петяның чаңгыс курсчузу, режиссура салбырының студентиши болган. Олар үжелээ сигареттер чырыктап алгылаан. Омак анчыгзынза-даа ыттаваан.

Бир чугаа кадында Петя Францияда бир херээжен кижин хары угда беш уругну божаанын хөөрей берген.

— Ол кандыг тургузуглуг кижилер ыңдыг боор чүвөл? — деп, Рита каткы аразында айтырган.

— Бо Омак ол дугайын кончуг эки билир, оон айтырып алыңар — дээш, Аида Петяже сыңзы кончуг көрө каапкан. Омак ижип чыткан аяанга оптуга берген. Аржылы-биле арнын чодуп, карааның чажы төгүлбүшаан:

— Херээжен кижин эвес мен, ол хөөкүйнүң үүлезин мен канчап билир мен? — дээн.

— Хөй уругларлыг иеге болчурун көрбөс силер бе? — дээш, Аида чайтыладыр каттырган. Ынчан база-ла ол Петядан карактарын адырбаан. Ол чугаанын, көрүштүң аянындан Омактын төөгүзүн Петя билир дээрзи билдине берген. Шак ыңдыг миннишкинден Омактын эди-кежин дидиреп, саргып келген.

— «Кадайынарны» бо кежээ бичин ачыладып көрүңер — деп, бир хос аразында Петя Омактын кулаанга сымранган.

— Кайнаар баарыңар ол?

— Кежээки кино көргөш кээли. Оон мен Аиданы бээр үдөп каар мен.

— Шак орайтаан-дыр. Аида эзирик база кижин дир — деп, Омак удурланган.

— Ажырбас, сагыш човава, Каарган, мен Петя-биле чорааш, чүдөн-даа кортпас мен — деп, оларның чанынга чедө халып келгөш, Аида изигленген.

— Ындыг чараш кадайлыг кижин канчап аңаа удурланып диттигер силер? — деп, Петя чугааланып чорда, Аида оон холундан чедип апарган.

— А силер?..— дээш, Омак ооң чанында ыт чок олурган Ритаже көрнүп келген.

— Чааскаан канчап олурар силер? Кады чалгаа чазып оргай-ла бис...

Ол-ла дораан Омактын сеткилинге бужар каразыышкын кирип келген. Мен оларның холунга чиш апарганым ол бе? Чок, бо анаа-ла бир коргунчуг дүш-тур! Чырык күзелдер, шынчы ынакшыл кайыл? Чок-тур, чок! Чүү-даа чок, хуюк болган-дыр. Омак ынчаар боданып келгеш, араганы стакан долдур куткаш ижипкен.

— Канчап бардыңар? Сеткил-сагыжыңар менээ ажыдып көрүңерем, билип аптарым чадавас — дээш, Рита олче улам чыыра олуруп алган.

— Чок, өршээп көрүңер. Мен чааскаан артыксап тур мен!— дээш, Омак Ританы барык-ла тургуза соп, ооң плажын кедире берген. Оозу олче чииртими-биле көргөш, плажын ооң холундан ушта соп алгаш, үнө маңнай берген.

Орайтаан. Омак орунга чыдып алгаш боданып чыткан. Ооң бодалынга чүгле Аялга, чаптанчыг чаш уруглары кирген. «Өзүп келгеш ачам ышкаш чолаачы болур мен» дээш, бичи Дамырактын чараазы төгүлгүже «дүү-үт, дү-үүт!» деп, хей руль долгап олурганы каракка көстүп келген. Содугур чашчыгаштарлыг, бопугур чаактарлыг ийи кызын, борбак кара ийи оглун сактып кээрге, баары ажып, карактардан чаш төктүп чыткан...

Ол чаштар чүү дээш сыстып келгилээн ирги? Ажы-төлүн, алган кадайын уткан частырыгның миннишкени бе азы ал-ботка ынакшылдың, кээргелдин илередии бе? Аңаа харыны тыварынче улуг дыка эшкедөвээлиңер. Амыдырал шынны боду көргүзө бээр.

...Оттуп келирге эртенгинин алды шак. Аида-даа сураг. Ону-даа херекке албайн, Омак орукче дөгери берген. Чанар. чанар! Чүгле чанар. Аялга салгын ышкаш силен эвес, угаанныг, алызы деп чүвени билир. Ол мени өршээвес-даа болза, оода хары черге эвес, өскөн, төрөөн черимге чораай мен. Уругларым карактажып, дузалажып чораай-ла мен. Бужар-ла чазыг кылдым. Кедер орта таптыг идик-хевим чок кылдыр элеп калды, акша-төгерик барааны көрбес паштанчы бооп хуула бердим. Ох, кара түрегделди ёзулуг-ла көре бердим. «Каарган кас эдсргеш, даванын доңурган» деп чүве бо эвес бе? Чок, чок! Мен каарган эвес, угаан-сарыылдыг кижги болгай мен». Ынчаар боданмышаан, Омак аалынче аъттаныпкан.

Дүнекинин он ийи шак. Аялга уруглары-биле удуп чыткан. Оларның эжиниң аксынга Омак соктаарындан дяттип чадап,

элээн үр турган. «Бир эвес Аялга ээлчегже чорбаан, бажында болур болза, аксым-кежи эглип келгени ол болур. А бир эвес чок болза, ол мени каян-даа өршээвес» деп, Омак чаш чораан чылдарында дег догааштырып боданган.

Каарган дээрге куш-тур, оон идегелдиг эжи бар эвес, а Омактын Аялгазы эжик ажыттынарга бо турган.

II Эгө, Чүректің эттинмес кеми

Ээн, куруг хову...

Хей-ле бээр келдим. Кижилер аалы эвес, бөрү хирээни-дир он. Чок, олар бөрүлөр эвес, кижилер-дир. Чүректің, мээлиг, хан-дамырлыг, угаан-бодалдыг. Кижилер... Чүгле оон амыдыралында каян-даа манап, күзевейн чорааны кара сагыштыг, доң баарлыг кижилер. Бо ховунун-даа төнмес батпазын! Маңнажыр машиналар безин чок. Ынчалза-даа бурган эки көргөн: хүн аяс. А бир эвес соок дүвү келгеш, борта, бо ээн ховуга, ол доңуп өлзе канчаарыл? Чок, ол өлбөс ужурлуг. Оон бажыңында чаш уруглары манап орар. Мени бо куруг ховуже чүү сывыртааныл? Ону кымга чарбырыл? Ол дээрге амыдырал-дыр. Салым-чолум ындыг болганы ол-дур. Салым чол...

Оон бээр беш чыл эрткен. Ынчалза-даа ийи айның ол соок дүнү кайыын утгундурар деп. Кежээ дургу ажы-төлүнүн идик-хевин базып, аайлап бергеш, пат турупкаш, Аялга чыдып алган. Уйгу, келбес. Бир ном тудуп алган. Оон-биле алаагар бодаан. Хоржок. Харын-даа сеткид улам дүвүрээр. Амыдыралдың шуурган хады ийи кижини чара хадып каапкан. Омак ховунун куу камгыылы дег чер кезип, тояп чоруй барган. Омак ам бо шакта чүнү бодап ор ирги? Оода-ла уругларын бодап чор ирги бе? Хайнып доюлган сеткилини кымга ажыдайың? Чок, кымга-даа сөглевес мен. Мени дөмей-ле кым-даа билбес, кым-даа бисче ээ көрнүп, холун сунмас. Ийет, оон чүрээ дашталып бар чыдар, ол ам кымга-даа бүзүревес ужурлуг. Ынчалза-даа ажы-төлүн чудадып, карак чажы төккөн херек чок. Кижилер мурнунга кээргенчиг, багай кылдыр көзүлгөн херээ чүү боор? Мындаа эмнелгеде шала чуп турар Лена угбай чүү дижик? «Чүге кончуг арып-дорупкан уруг боор бо? Артында чудап калган...» Ол сөстөрүң соонда Аялга бодун эде-хере тырттынып эгелээн. Идик-хевин, арын-шырайын чазамыктап чоруур апарган. Ынчалза-даа оон ынакшылы эеп келир бе ынчаш? Кандыг кончуг кара сагыштыг кижини боор сен, Омак? Артында «Эрге

кара, чараш кара эрте шагдан эжим чүве» деп ырлап чордуң чоң? Ол дүк-дүмен бодалдардан Аялга бажы аартап, чоорту оожургап, удумзурап чорда, бир кижидидим эвес эжик соктаан.

Ол чүү кижиди боор, мындыг орай?.. Соктаары дидим эвезин бодаарга, кожолар база эвес, өске кижиди хевирлиг. Аялга орун бажында халадын ап кетпишаан, эжикке чедер берген. «Кымыл?»— деп, ол айтырыгга, эжик ындында чырык чер кырында кымның-даа үнү-биле салчаштырбазы үн: «Мен»— деп чаңгыс сөс сөглээн.

Эжик ажыттынарга, ооргазында улуг кызыл чүктешкилик Омак бо турган. Ол менди-даа чок Аялганы эрте баскаш: «Уруглар удуп чыдырлар бе?»— дээн. Аялгада ыт чок. Кезек када аймаарай берген. Бир үе эрткенде ол ам миннип келгеш: «Чүү болду? Чүгө келдиң?»— деп башка кирген бодалын өчүпкөн. «Өршээп көр, моон ыңай шыдавас-тыр мен»— деп чугаалангаш, Омак чүктешкизин хевис кырынга сала тыртып кааш, уругларынче кылаштаан. Ол удуп чыткан уругларын одуртур ошкап, чыттап-ла турган. Аялганың чүве чугаалаар хары чок, боостаазында борбак кара чүве тырылгаш чыдыпкан. Омак эңне бичи Дамыракты чыттавышаан, көдүрүп алгаш, диванга кээп олуруп алган. Омак оглун оттурарын кызытса-даа, хилинчек чок чаш төл карактарын шал-бул көрө-ле: «ачай!» дөкөш, адазының мойнундан холдарының чедер шаа-биле кужактап-каш, улаштыр удуй берген. Адазы оглун сыртыкка оожум чытырып каан. Аялга Омакче ыт чок кайгап турбушаан. Чүнү чугаалаарыл? Орта чугаа кайыын үнер деп?

Сактырга-ла, чүү-даа болбаан чүве дег, Омактың сеткилиниң тайбыны Аялганы кайгадыпкан. Азы дүш чоор бе?

Омак уругларынга садып алган идик-хевин, ойнаарактарын хевис кырынга уштуп-ла турган. Аялга аш-чем кылыр өрээлче киргеш сүттүг шай, картошкалыг мүн чылдыпкан. Омак холдарын чуп, чемненип алган. Кайызында-даа ыт чок. Аялга чоорган-биле сыртык эккелгеш, диванны алгыдыр тыртып, дөжөк салып кааш, уругларының чанынче бар чыдырда:

— Аялга... Мени өршээ. Менээ багай-дыр, уругларым-биле сен чокта. Мени эки билип көр — дээн үн үнгөн.

— Билип тур мен, ынчалза-даа улус чүү дээрил? Сен...

— Чок, чок! Бинча диве, күжүр эжим!..

Омак Аялганың мурнунга олура дүшкөн. Бажын хевис кырынга үзүп алгаш, бир холу-биле Аялганың кызыл-даван будун тейиниң кырынга салып алган.

— Омак, ынчанмайн көр! Эр хиндиктиг кижиди бажын кым-

та-даа артатпас чоор. Ынчанма...— деп, Аялга барык-ла сымыранып дилээн.

Омак ооң будун бажының кырынга чыпшыр тутпушаан: — «Өршээп тур мен» деп чугаала, оон башка турбас мен — дээн.

— Артистээри болзун че. Ам канчаар... «Эрик бустур, эр кижичазар» деп чугаа бар, чурттаар бис ыйнаан...

Омак тура халааш, Аялганы бодунче чыыра тудуп, куспактапкан. Аялга дедирленип, чөрүвээн-даа. Ынчалза-даа ынакшыл ооң сеткилин шагдатызы дег эргип, хан-дамырын чыыра соп, изирниктирип келбээн. Сактырга, ооң изиг, ханы ынакшылының бир-ле кезээ хоорлуп, ээриили уштунуп калганзыг.

Бүзүрел чокта ынакшыыры берге. Аялганың Омакка ынакшылының ол бүзүрели — «ээриил» хирлиг чуундуже шагда-ла оскундура берген.

Омак эрги ажылынга катап кирип алган. Чоруп-чоруп чедип келгеш, оон эш-өөрүнден арай дескелексээр, хоорулчак чаңныг апарганын улус кайыын эндээр. Ол ырак-узак рейстер үнерде амырай бээр. Өг-бүлезиниң дугайында улус чугаа эрээрге: «Аялга ажылдап тур, ажы-төлүм садикте» — деп каар ол-ла. Ынчангаш өөрү ооң-биле ханы чугаа кылбастаан.

Омак чедип келген соонда улустуң чугаа-домаа, көрүштери аңгы-аңгы болган. Аялганың ырак төрөл акызының кадайы болур чаавазы ооң сеткилин чазамыктаарын кызыткан: «Эр улуста кадайлапас улус черле ховар. Акың мырыңдай чоокка чедир мени хилинчектеп келди. Ол арын-нүүр деп чүве билбес херэеженнерниң бирээзи бажыңывыска кирип келгеш: «Мени өлүрүп каавыт! Чок болза ашааң бер!» — деп, дорту-биле ээрежиң турар болбаспе. Ажырбас, дунмам, үе эртип, ажы-төл өзөрге, ашактарның бажының сарыг-суу агып, миннир хүнү келир. Акың ам келгеш менден черле чыда калбас-тыр. Уруглар-даа өөнче баар дээримге: «Кай баарың ол?» — деп орар. Ажырбас, ажырбас, бак үе эрте бээр, эки амыдыралды база көре бээр сен. Омак-биле сөс-даа карышкан херээ чок».

Олардан ырак эвесте чүгле орук кежилдир чурттап турар бир буду чок, улгады берген орус ашак бар. Ол Омак биле Аялганың уругларын бо-ла чаптап, чарашсынган орар. Омак Анда-биле холбашкаш чиде берген соонда, кожазы ашак Аялгаже бир-ле кээргел-биле көөр апарган. Бир катап Аялга уругларын кинолаткаш кел чыдарга, ол:

— Омак чүгө көзүлбезил, уруум? — дээн.

— Омак найысылалда эмнелгеде чыдар — деп, боду-даа билбейн башка кирген сөстөр-биле харыылап кааш, карак ажыт бажыңыңче уругларын бөлүп кирире берген.

Омак ээп келгенде кожазы ашак мендилешкеш, Аялгага мынча дээн:

— Ажырбас, кызым, «соок чок кыш турбас» дижир болгай. Амыдыралга чүү-даа турар...

Сыр өске хары кижиниң ооң салым-чолу дээш дүвүрөп чо-руурун Аялга эпчоксунуп боданган. Хөөкүйнү. Чаңгыс буттуг, чааскаан чурттап олурар ол ашактың дугайында мооң мурнун-да чүге бодаваан кижиге боор мен? Ол чүге чааскааныл? Уруг-лары бар бе, чок бе? Будун канчап оскунганыл?..

Ашаа келгенден бээр Аялга улам өңгүр, чараш апарган. Ол кижиге бүрүзү-биле мендилежир, кижиге бүрүзүнге бичии-даа бол-за дуза кадыксаар. Сеткилдин ол тевии-биле Аялга кожазы ашактың бажыңының эжинин соктаан. Кым-даа ажытпас боор-га, керим иштинден үнүпкен.

Канчангаш көрүптерге, ийи колдуктааштыг ашак бир шил сүт, чартык хлеб суккан шартамал хапты бир колдуктаажында астындыр тудуп алган кел чораан. Ашак Аялгаже элдепсинип көргөн.

— Экии, Сережа акый! Саадаанар чедиржиб берейн бе?— деп, эпчоксуна-эпчоксуна дилээн.

— Экии! Ажырбас, четтирдим, кызым. Бурган авыралында хырнымга чиир чемимни таанда ууптар мен ыйнаан — дээрге, Аялга ыт чок көрүп туруп калган.

Көөрге, чымчак сеткилдиг ашактың ол чүзү боор? Кижилерге чалынмас дээн сагыжы бе? Кара чааскаан хөй-ле чылда хилинчектенип чурттап келгеш, карактарының чажы кургап, кижилерден хөңнү калганы ол бе?.. Азы мен ооң балырганчак сеткилин хомудадыптым бе?

Ол хүнден бээр Аялга ашак-биле чугаа кылбас, анаа мен-дилежиб эртип турар апарган.

Аялганың чаңгыс ээлчегде кады ажылдап турар эмчи сес-тразы Караның сөзү бир аңгы болган:

— Чер кезип тояап чораан черлик ашакты чүү ашаам дээр-рил ону? Ол дөмей-ле ап турган кадайын кайыын уттурул? Дүн-хүн чок бодап-ла чор ыйнаан. Лена кадай безин сенче карак-тарының ужу-биле көөр апарганын эскербес-тир сен бе? Мындаа дыннаарымга кадайларга: «Ындыг «хирлиг» ашакты чүү дээш киирип алганы ол дээр силер? Ажылдаары кончуг-даа болза чоргаарал чок, яңган ашааның аайындан эртпес, бараа элдеп уруг» деп орар чорааныгай — дээн хопчу сөстү Аялга эжинден дыннаан.

Хопчуларының чидиг дылы Аялганың чүрөөн керегетсе-даа, хууда амыдыралының катап жежиктиг апаарынга ол бүзүрөп чораан.

Ажы-төл-даа шору өзе берген. Улуу Аяна он харлыг. Хаяа зы тос харлыг. Бажың ажылын доозазы демнежил кылыптар апарган. Ынчангаш ада-ие хостуг үе тып, кино, концертти-даа көрүптер апарган.

Аялга биле Омактың амыдыралында балыг чоорту сорбуландыр эттинип кел чораан. Кижиниң салым-чолу элдеп. Ажыы-биле чугаалаарга, Аялга Омакты өг-бүлезинче катап эеп келир деп бодаваан. Ол чокта кандыг хилинчек көрбеди дээр! Дириг кижжи ажыы өлгөн кижжи ажыындан дора дижир. Ол шын боор. Өлгөн кижжи болза ону чүгле кээрге бодаар сен, а бүрүн-бүдүн дириг эжиң чаш ажы-төл-биле сени кагаш, элдеп-эзин сүнезин дег херээжен эдерил чоруй баарга, ол кайы хире хоранныгыл? А дириг адалыг хирезинде өскүссүрөөн ажы-төлдү көрүп олу-рарга, өзүң-баарың сөктү бер чазар.

Аялга Омак чокта ажылындан бажынынче дүвү-далаш келир.

Бир катап ажылдан кээрге, уруглары ону долганып желген-нер. Садып эккелген аыш-чемин столга уштуп каап тура ай-тырган:

— Дамыраавыс кайыл, уругларым?

— Удуй берди, авай. Ыглап турду...

— Чоқ. Анаа-ла «ачай, ачай» дээш ыглап турду. Артыш боктан ачамның эрги идиин тып алды. Оон Дамырак ону тудуп алгаш: «Ачам кажан кээрил?— дээрге, Артыш: «Ачам ыракта, бээр келбес» — дээрге ыглай берди.

Уругларының улуу Аянаның ол чугаазын дыннааш, удуп чыткан олгунга чеде берген. Чаш төл ылап-ла адазының кажан шагдагы эрги майыктаажын так куспактап алган удуп чыткан. Аялга ону көргөш, баары саргып, карактарының чажы ала-чай-гаар төктүп келген. Ол уругларынга ону эскертпес дээш, чунар-демирге үр-ле чуруп келген.

Бурган, өршээ! Шак ол жемниг үе эрте берген. Бак чүве ыңай-ла турзунам!

Омак биле Аялга база катап каткы-хөглүг чурттай берген. Ынчалза-даа...

Эх, өскерликчи чоруктуң чүрекке чедирген кемин үзе эм-нептер ындыг күштүг эм-таң турган болза...

Омактың сеткил-сагыжы шаандакызы дег амыр-шөлөөн эвес. Ол бодап кээрге, долгандыр улус ону бактап, бир-ле үен-даян хоп сымыранчып турган дег. Аялганың сеткилин эскерерге өскерилген чүү-даа чок хире. Ол биеэ хевээр маажым болгаш адышта дег ажык сеткилдиг... Ийет, бүгү-ле чуртталга адышта дег ажык, харын-даа чалгааранчыг. Херээжен кижжи эмин эрттир

ажык, бөдүүн боорга ында эки чүү боор? Херээжен кижин эр кижин билбес бир-ле чажыттыг, хуулгаазын чаңныг болза эки-даа ышкаш. Чаңгыс чурттаар назынында анаа-ла бөдүүн кижин болуп чурттаары солун бе? Омак ол дугайын сөөлгү үелерде бо-ла бодагылаар апарган.

Чырык черге төрүттүнген кижин бүрүзү бодунуң үре-салгалы дээш чурттаар, ооң арын-нүүрү, ажил-амыдыралы соо барып ажы-төлгө хайыралыг өңчү-байлак болур дээрзин Омак ол өйдө кайыын бодаар. Назын-даа аныяк, турза узун, тутса мөгө, күш бар-дыр, акша-төгөрик четчир-дир, аңаа оон өске бодалдын херээ чүл?

Шыны кээрге, Айданын хоозун, хөглүг чуртталгазы, акша-мөңгүгө ынакшылы ооң угаан-медерелинче сиңнигип, а экиртек, чымчак хөөннү ооң сеткилинден ол-ла бүгү үндүр кызып, сывыртап турганын ол чедир билбээн.

Чоруп-чоруп келгеш, Омактын аажызында бир-ле каразынчыг өскерлишкин бар апарганын Аялгазы кайын эндээр. Ашаа орайга чедир келбейн баарга, ооң сеткил-хөңнү карангылап, хөйнү бодап кээр. Омак чедип кээрге, ол хензиг чаш дег өөрүүр, хөө дег кара бодалдар-даа арлы бээр.

Бир катап «багай-даа болза машинадан садып аалам, кижилерден дора бис бе» деп, Омак чугаалап үнүп келген. Аялга аңаа чөлшээрешкен. Омак ол-ла дораан дакпыр ажил база тып алган. Ол-ла дугуржулга-биле чайгы шөлээзинде бир курорт эмнелгезинге ажилдаар, а уругларын көдээже үндүрүп-тер болганнар.

Курортта улуг эмчилер база бар. Эмнелгеде дег берге аарыг улус чок. Аялга ынчангаш улуг дыка харыксыраваан-даа.

Дыштанып, эмнедип келген кижилер хүндүс хөлгө эштип хүнзээр, эмчилернин тургузуп кааны хүн чурумун сагыыр. Көжөөлөрдө хөл эрин ыры-шоор, каткы-хөг дола бээр. Өскөөртен кээп турар артистерден аңгыда дыштанганнар боттары ыры-хөгжүмнүг бөлгүм база тургузуп алган. Каргыраалаар, сыгыртыр, ырлаар дээш кандыг уран салым чок дээр!

Аялга бичезинден ыры-хөгжүмгө ынак болгаш оюн-тоглаага бо-ла киржин бээр. Улуг эмчилернин бирээзи казах сөөктүг Досмахамбек Түлегенович аккардеон ойнап турда кайгамчык кижин болган. База бир улуг эмчи Чечекмаа Хереловна кандыг-даа улустуң танцы-самын теде бергенде хартыга дег чиик адак, кашпагай.

Чечекмаа Хереловна биле Аялга чаңгыс өрөөлгө чурттап турган. Чай аразында ол ийи бо-ла хөөрежи бээр. Чечекмаа Хереловна аныяанда-ла дулгуяк калгаш, үш өскүс уруун азырап

чоруурун Аялга билип алган. Аялганың дугайында ол чүглө дөрт уруглуг, топтуг-томаанның ашактыг деп билир. Ашааның чазыг кылганын ол кымга-даа чугаалаар күзели чок.

Бир кежээ олар удуурунга белеткенип турда, кижиге эжик соктаан. Аялга ажыдыптарга, казах эмчи карактарың хере көрүпкөн бо турган. Ол кезек бодангаш:

— Буруулуг болдум. Чечекмаа Хереловна бар ирги бе?— дээн.

— Бар-бар. Эртиңер, силерни хереглеп тур...

— Аа, Досжан. Кир-кир, аалчы болур сен — деп, Чечекмаа Хереловна хөлзей берген.

— Рахмет, жаксы, не беспокойтесь, ажырбас — деп, ол казах, орус, тыва сөстөрүни холуй берген.

Орай-даа бол келген кижини канчап анаа үндүрерил? «Аялга келген кижиге аяк эриңи ызырар» деп тываларның эки сөзү база бар. Кижиге черинге кижиге чорбас бе, хары черде кижиге төлү сагыш-хөңнү көвүдексеп, хөйүнү-даа бодап чор ыйнаан. Чечекмаа Хереловнаның бажыңга ындыг бодап хензиге када «шызыраш» дээн.

Өрээлдин ээлери шай хайындырып, бар-ла аш-чемин делгепкен. Чечекмаа Хереловна «бичиге сартык» дээш спирт базеге уштуп эккелген. Олар үжелээ орайга чедир хөөрөшкөн. Досжан хөй-ле каттырынчыг чугаалар билир, ажык, хөглүг кижиге бооптур. Ол чугаалап ора Аялгадан карактарың ыратпаан.

База бир кежээ. Кежээниң ындазында шыксыг, сериниге аажок. Казах эмчиге ийи херээженни «хөл эриинден бээр селгүүс-тээлиңерем» деп чалап келген. Чечекмаа эмчиге:

— Ханының бажышкыны арай улгадып турар малчың угбай бар-дыр, мен ону хайгаараайн. Силер, аныяк улус, харың селгүүс-тээш келиңер, «бустуг чадырга бууга бээр» силер — дээш, чазык хүлүмзүрүп артып калган.

Хөл эриин дургаар ийи аңгы салым-чолдуг ийи кижиге эгин-кожа бажып чораан. Чүглө хөлдүн чалгыгларының дааш-шимээни дыңналыр.

— Сени дөрт уруглуг дээрге бүүзүрениң эвес-тир — деп, ыржымны баштай Досмахамбек үрепкен.

— Кыргызаның кончуг-дур бе?— деп, Аялга баштактанган.

— Чок... Сөөгүң дыка бичиге кижиге ышгажыл сен. Чаражың база кончуг...

«Канчап билир мону, ылчыннаан херээ чок»— деп бодап-каш, Аялга чугааның аяның өскертирин кызыткан.

— Чаныксаарың кончуг боор аа? Кижиниң төрөөн чери хайыралыг болгай...

— Бээр келирим мурнунда чангаш келдим. Авам, кады төрөөннөрим эки турар чорду.

— Чүгө эмчи болуксай бергениң ол?

— Оо! Ол дээрге узун төөгү — дээш, Досмахамбек чугааның уламчылай берген.

Казах черниң агаары чылыг, хөрзүнү үлдүргей, сүүзүнүг. Аңаа кандыг-даа кат, чимис өзер. Хөөремик кижги болза анаа бир куу ыашты черже киир идип каарга, саглайтыр үнүп, чимистелип келир деп-даа болгу дег. Ында үнүп турар теректер Тывада дег саглагар, тарамык будуктарлыг эвес, сактырга, теректер өрү дээрже чүткүп үнгөш, будуктарын бодунуң уунче чыра, чыпшыр тыртып алган ышкаш.

Досмахамбектиң адазы дайындан эеп келбөөн. Ынчалза-даа ооң хумагалыг «будуктары» сес оглу, ийи кызы эртем-биллиги кижилер бооп өзүп келген.

Оолдар аразындан Досжан эн-не дөскөл чок чаңныг. Оон кылынмазы-ла чок: өөрү балдырбээжектер-биле ча, согун кылып алгаш, бора-хирилээжиктер адар, ыаштар бажы үнүп, каарганнар уязы үрээр. Ол куштар оларның көөр хөөн чок дайзыннары — фашистер боор. Угаан бодаралы чедишпээн, кенен, тенок бичии оолдар дайындан эеп келбейн барган адаларының, акыларының өжөөнин ол ужар чүглүг «фашистерден» негеп турган.

Досжан эн чоон, чодур теректиң бажынче мыйыт дег сирбектенип үнүпкөн. Элээн үнүп-үнүп алгаш, куду көрүптерге бажы дээскине берген. Сактырга, терек «мөөп» эгелээн ышкаш болган. Ооң чүрээ сиигейнип, серемчилелин оскунупкаш, аңдарлып-ла баткан! Миннип кээрге, ол черде, ооң иштинден хан төктүп чыткан. Өөрү оолдар алгыржып маннашкан:

— Досжанның шөйүндүлери төктүп ту-уур!

— Шымда, дузалажыңаа-ар!

— Досжан өлдү-ле!

Ол алгы-кышкыдан оолдуң авазы маннап келгөш, оолдуң кужактапкаш ыңай болган. Оолду күдер-мөгө сынныг, кырлаң думчуктуг, улуг ак-көк карактарлыг казах эмнеп турган. Эмчиниң келирин Досжан эртениң-не манаар.

Эмчи оолду чүглө эмнеп турган эвес, хөй-ле солун төөгүлериң аңаа чугаалап берген. Бойдуста бар дириг амытан бүрүзү, эң бичии курт-кымыскаяктан эгелээш улуг аң-менге чедир, ажыктыг. Куштарның уязын үрөп, оларны хилинчектеп, өлүрери эң-не каржы үүлгедиг дээрзин оол билип алган.

Эмнелгеден сегип үнө бергөш-даа, Досжан чазык шырайлыг эмчиниң чагыг-сөзүн утпайн чораан. Ол дег мөгө-шыырак, бу-

яныг чүректг эмчи болган болза деп күзеп, бодап чорааны бүткен. Ол эмчи апарган.

Аялга чугаадан эрте бурунгудан эртине-төөгүлүг сая-сая казах чоннуң төлү-даа бол, Досжанның сыңзыг, турааргак эвес сеткилдин билип, дидимнени берген.

— Мени буруудатпас сен...

— Ажырбас, ажырбас, чугаала...

— Мынчага чедир чүге өгленмээнин ол?

— Өгленип алып турган мен, ынчалза-даа... Чангыс суурга хады ойнап өскеним Бибигульга ынак чордум. Студентилеп тургаш, дыштанылгаларда барып ужуражып турган мен.

— Оон?

— Оон өөредилгемни доозарымга чедир бир чыл арткан турда, Бибигуль өске кижиге барып алган. Менден божаан оглун Бибигуль өскүстөр бажынынга дужаапкаш, ашаа-биле өскээр көже берген. Мен институтум доозупкаш кээримге, авам-биле оолду ап алган бис. Ат-сывы чогу мээң адымда. Ол ам школа доозар чыгап турар. Авамны «апа» — «авай» — дээр, а мени «акый» дээр кижидир — дээш, Досмахамбек каттырган.

— Аванның хары кажыл?

— Чеден ашкан, ынчалза-даа маннап, чүү-хөө кылып турда, аныяктар ында калыр.

— Аттыг-ла эрес кижидир аа!

— Амгы үеде херээжен улус хөй божувас апарган, ол хиреде бир-ле чери чыргадап араан чоруур-дур. Авамның ол хире хөй уруглар божаан хирезинде «уёлап» чораанын черле билбес-тир мен.

— Чуртталганың үнезин билир, амыдыралга ынак болган-дыр.

— Мээң авамны көөрге база сен ышкаш, ийи караандан улуг чүвези чок, биче сөөктүг кижиле болгай. Ырлаарынга база кончуг ынак. Ажыл-даа кылып тура, уруг-даа аадып ора ургүлчү ырлаар. Авамның бир өпей ырын таан утпас мен ийин. Дыка мунгаранчыг ыр...

— Чүнүн дугайында?

— Ие кижиде адазы дайынга өлүрткен өскүс оглун өпейлеп орар. «Сээң ачаң кайда барган, бодаганым?»— деп сөстөрдөн ам безин хөңнүм уярай бээр.

Досмахамбек оожум, думчуктап аялгалап чоруй ырлай берген. Аялга сөс бүрүзүн билбезе-даа, төрөл дылда ырының кол утказын билип орган. Сактырга, ол кударгай суук аялга ооя салымын сөглөп, өкпө-чүректи өттүр чиртип турган ышкаш...

Досмахамбек Аялгандан үен-даян чүве айтырып, ылчыңна-вас боорга, адаа чоорту чаңчыгып, бүзүрээр апарган.

Хүннүн изии хөлчок. Дүштанганнар хөлге эжинген, хүнге дөгеленген. Досмахамбек Аялга-биле хөлге эштир хептерлиг келгеннер. Хөлдүн суу бүлээн шай-ла. Олар шаанга киир эштип-эштип, девээлиг терге келгеш, элезинге чыдыпканнар.

— Удавае сезон доостур. Ийи тарай чоруптар бис — деп, Досмахамбек дээрже көрүп чыда чугаалаан.

— Дүрген бо каш хонук эртер болза харын, мен уругларым дыка сактып тур мен.

— Эх, салым деп чүвениң элдептини! Моон шала эрте таваржы берген болзувусса...

— Ындыг турган болза?..

— Мен сенден кажан-даа чарылбайн үргүлчү кады чоруур ийик мен!

— Ону хей-ле чугаалааш чоор сен.

— Мен кажан, каяа-даа сени уттул шыдавас мен...

Аялга муңгак хөөнге алзы берген. Чок, чоок, ол Досмахамбектиң дугайын эвес, а ашаа Омакты сактып келген. Кара чажыдан мээң-биле эдержип, ол хире ынак чораан хирезинде өске херээженниң хойнунче кирип, арткан үевисти хирге боран каар кончуун! Чаш ажы-төлүн чүге кээргевээни ол?! Шынчы ыңакшыл шагда-ла өртенип калган, ооң хүлү арткан, соргаанда чурттап артывыс...

Өл бодалдан Аялганың караанда чаштар бүлденейни берген. Досмахамбек ооң бодалын өскээр билген.

— Аялга... меңээ чүгле чугаала! Сээң уругларың бар, менде база оол бар-дыр. Чүгле ыглавайн чугаалап көр! Мен сээң-биле артарыңга белен мен. Мен...

— Ой, ынча диве, күжүр Досжан! Мээң уругларым адазындан аңгы кижиге кажан-даа ынак болуп шыдавас мен.

— Мени өршээ. Сээң шынчы сеткилинни билир мен.

III Эге. кижиниң чези, холазы

Кандыг кончуг төнмес-батпас хову боор! Өскен, төрээн ты ва черимниң делгем ховузу... Таанда канчап черле манаа, борта сөөгүм салыр болдум. Бир эвес ындыг болза чаш ажы-төлүм канчаар ирги? Адазы чааскаан оларны азырап шыдаар ирги бе? Чок, чок! Мен черле өлбес мен! Чаш ажы-төлүмнүң аксының кежи черле бар. Бар! Кайы-даа угже болза, оода чангыс машина келген болза, Кижилер кайын шунту кара сагыштыг, багай деп? Эки кижилер черле турар.

Адыр! Дуу ол чүү чоор! Машина-дыр! Аа, халаж! Доктаавас-тыр. Чоруй бардылар...

Аялга курорттан кээрге, Омак бажыңында чок болган. Бажыңы ээнзиреп калган. Херээжен кижичокта ыңдыг-ла ыйнаан. Эр кижичүнү канчаар боор?

Шаанда кадайларның: «Эр кижичокта өгнүң чарты бузулган дег, херээжен кижичокта өг бүдүнү-биле бузулган дег» деп чугаалажыры-даа сагышка кирер. Омак оода орта аыш-чем чип туржук ирги бе?

Аялга от салып, чем кылып, бажың ишти аштап, арыглап эгелээн.

Омак кирип ора-ла:

— Оок! Чедип келдин бе? Кажан келдин?— дээн.

— Дуыште келдим. Кандыг турдуңар? Уругларыңга барып турдуң бе?

— Чок, эш. Көңгүс чай чок, бо машина үрелген, хайлыг, ону септээш хинчээм көрдүм. Артык кезектер дилээш мырай чилчим үзүлдү. Арай деп кылып алдым.

— Оода аксыңга изиг чем кылып чип турдуң бе ынчаш?

— Чаа, чааскаан чүнү ынчап орар ону. Бирде өглерден, бирде столойдан боктанып турдум-на.

— Уругларывыс ап алзывысса ала, эш. Анчы аажок чуведир, уруглар чокта аан.

— Эртен даайымның машиназы-биле эккээр мен ыйнаан.

— Каш акша ажилдап алдың? Эртен дораан кассаже сугар-ла — деп, Омак чемненип ора сөглээн.

— Харын, элээн каш бар-ла чүве. Аыш-чем акшазын артырып алгаш, эртен сээң акшаң-биле каткаш суп каар мен.

— Мен сени та кажан кээр кижич дээш, алган акшамны ангы суп кагдым. Ажырбас, сен акшаңны ангы суп каар сен ыйнаан.

Аялга бүдүү иштинде ол чугаадан эпчоксунза-даа, чүнү даа ыттаваан. Мурнунда Омак акша сугар деп-даа чүве билбес турган. Олар акшазын алгаш, уругларыңга, боттарыңга идик-хеп, аыш-чем садып каалтар. Арткан акша аңа бажыңга чыдар. Херек болза чарыыр-ла.

Чоруп-чоруп келген соонда Омак үргүлчү акша чугаалаар, Аялганың касса дептерин үргүлчү сонуургап көөр апарган. Шаанда ол галстуктуг кижиге дириг кара хөңнү чок, артында «адырбакпай аскыр дагаа эвес, ала-шокар мончарны чоорул» дээр турган. Улуг өртектиг костюм безин сатпас, ооң орнунга уругларың өөртүр бир-ле өңгүр, чырык хеп, азы ойнаарак садар. Ам ыңдыг эвес. Сөөлгү үеде ийи улуг өртектиг костюм саткан. Галстуктар безин садып алган. «Ол хамаан эвес. Улуг хоорайга чурттап тургаш, аянның аажы-чаңга өөрени бергени

өл ыйнаан. Херээжен кижн каастанып турда, эр кижн оон дора, бора-бүдүн боорга, улус караанга көскү ыйнаан»— деп, Аялга бодаар турган.

Эртенинде Омак уругларын эккелген. Олары авазын көргөш, хүн үнүп келген чүве дег өөрээннер. Көдээге чүнү көргенин, чүнү билгенин, аалга кымнар чораанын олар мурнун хунаажып хөөрөп турганнар.

Бичин Дамырак кымны-даа ажыр алгырып, мынча дээн: «Честем арагалааш, аъттан ушкаш, будун сып алды. Кыргызан ачам арага ишкеш, хоюн соп каапты, ооң эьдин эккелдивис!» Ооң ол чаптанчыг чугаазындан бажың ишти каткы долуп, динмиттели берген.

Омак машина тургузар дээш чоруткаш, бир эштиг келген. Ол дээрге дөртөн хар ажа берген хире, арганзымаар, узун эр болган. Ооң кеттингенинин ындазында аянын хөлчок: «варенка» деп адаар, көк өңүн куурартыр, дам-дум кылдыр шокарлап каан джинис костюмнуг, япон кроссовкаларлыг, хөрээнде кызыл өңнүг даштыкы хевирниң чинк машиназының кырында сандайландыр олуруп алган чүгле «чажыт» черлерин дуглаан эвеген чыгымы херээжен чуруктуг өңгүр, өеэ мунгаш хилиң хөйленниг.

Та чүге чүве Аялга ол танывазы эрни көрүптөргө, ооң сагыжыңга анчыг бодал кире дүшкен.

— Мээң эжим-дир. Ойнаар-оол Сат деп кижн-дир — дээш, Омак аалчылар өрээлинче кири берген.

Аялга дораан паш-савада барган. Аыш-чемни ийи эжишкенин мурнунга салып бергөш, уругларының чанынче чоруй барган.

Ийи эр үр-ле хөөрөшкен, ынаар бижиредир сымыранышкыш, каттыржыр-даа.

Каас-коя аалчы чорупкан соонда Аялга Омактан айтырган.

— Ол кым боор? Мен чоп орта танывас кижн боор мен, эш?

— Анаа-ла бо чер чурттуг кижн-дир. Акым-биле кады Кызылга чурукчулар училищезинге өөренип турган эр. Мында чогаадыкчы командировкада келдим дидир. Үш ай болур кижн эвеспе. Ам-даа ийи айы бар.

— Чурттаар, турар чери кандыг чүве ирги але? Мында аалчылар бажыңында сан бар эвес — деп, Аялга сагыш човаан.

— Оо, ол каяа тоор дээр сен! Чурукчулар дээрге хостуг ужар эзирлер ышкажыл. Ооң эш-өөрү-даа эңме-сан чок, а акшазы оон көвей...

— Ооң акшазының биске херээ чүл?

— Чок ааң. Бистер ышкыш четчир-чединмес олурбас дээрим ол-дур ийин.

— Ол чүү деп дөмей эдип орар кижн сен?— деп, Аялга туттунуп шыдавайн барган. — Чединмес-даа эвес улус-тур бис. Бажың-балгадывыс, эт-севичис, ажы-төлүвүс-даа бар-дыр. Эктивистен элевейн, хырнывыстан аштавайн чоруур-дур бис. Машина база садьп алыр диштисис чоп, а оон ыңай дириг кижиге чүү херек чүвөл?

— Че-че, ыттава! Чаңгыс сен эвес, мен база акшаны ажилдап-ла тур мен шейил...

Ол тенниг чугааның соонда ашак, кадай арай деп эптежил алганнар.

Кыш дүшкен. Соок улам дынзып, даштыгаа чораан кижиниң кулактарын безин ажыңнадыр чиртип турар апарган.

Аялга уругларынга Чаа чылда кедер каас-коя хептерин даарап эгелей берген. Уругларының өөрүшкүзү кызыгаар чок. Ынчанмайн канчаар, Соок-Ирей моорлап келгеш, солун белек үлеп, ажы-төлдү өөртүп, хөгледин болгай.

Омак оолдары-биле телевизорда хоккей маргылдаазы көрген. Аялга ийи кызы-биле шеверлээн.

— Ачай, шививисти кажан каастаар бис?— деп, элээди уруу айтырган.

— Адыр, уруум, хоккей төнерге каастаар бис — деп, Омак телевизордан караан адырбайн ыттаан.

— Даштын дыка соок, шивижигеш дона берген боор, ачай — деп, эн-не биче Дамырак кээргээн.

Омак оглун чаптааш, хойнунга олуртуп алгаш:

— Ол черле соокка дадыккан, эзим чурттуг шиви-дир ийин, оглум — дээн.

Хенертен даштын бир-ле кижн сонга шилин кеңгиредир соктай берген. Уруглар сестип, аңгадай бергеннер.

— Мындыг орай чүү кижн боор? Эжик-даа соктавас, артында сонга соктаар — деп, Аялга элдепсинген.

— Аскан кижн ирги бе? Адыр, көрүптейн — дээш, Омак кидис идиктерин киир тепкеш, тонун эштипкеш, үне халаан.

Шимээни сонга дужунда харда баскан истер кыйыраан соонда, үрүлешкен чугаа дынналган. Кирип келзе-ле, даштын өңнеп каан хой кежи тоннуг, ыт кежи саспагар бөрттүг, чүгле ийи караа кылаңнаар дүктүг чаактыг эр, ооң соонда база-ла кызылгыр өңнүг хой кежи тоннуг, киш кежи бөрттүг, мойнунда дилги кежи ораап алган херээжен, ооң соонда Омак шууштур кирип келгеннер. Эр кижн дораан бөргүн уштуп, кылымал диштерин кылайтыр хүлүмзүрээш:

— Экиивенер! Бурудатпайн көрүнер — деп, Аялганың уун-че көрүп, мөгеш кылынган, а кирип келген херээжен:

— Здравствуйте — деп, орустап мендилешкен. Аялга аяар мендилээш, карактары херли берген кезек көрүп орган.

— Танывайн-дыр сен бе, Аялга? Чайын бистиинге чораан чурукчу Ойнаар-оол ышкажыл — деп, Омак бүзүрөткен.

Аялга ам-на танып каапкаш, даарап орган хөйленип каап, туруп келген. Омак танывазы херэеженниң тонун кончуг аяныг ужулгаш, азып каан.

«Кажан, каяа кижн тону уштуп азып чоржук? Тояап чорааш чедип алган эртеми ол болган-дыр аа?» деп, Омактын дугайында Аялга кылыктанып боданган.

Аялга манаваан аалчыларын дөрже чалап эрттиргеш, боду даштыгыртан доң манчылар эккеп хайындыра берген. Эрлер чугаалажып орда, келген херэежен чымчак сандайда саадапкан, карактарын дапыладып олурган. Дүрзүзүн көөрге суг тыва-даа болза, ол тыва дылды билбес дээрзи карактардан илден.

— Черге машинавыс үрелгеш ат болур частывыс, тоннар негей болгаш-ла шыдаштывыс — дээш, Ойнаар-оол аныяк херэеженче карак баскаш, қаттырган.

— Канчап харын бээр чедип келдинер?— деп, өгнүң эр ээзи сонуургаан.

— Орукка таныырым эр таварышкаш сөөртүп эккеп кагды. Эрлер-биле чугаалашкаш, бир гаражче киир идип кагдым. Оонна бээр басыптывыс.

— Чогум кайнаар бар чытканынар ол?— деп, Омак ылавылаан.

— Че, харын бо — дээш, хүлүмзүрүп орган херэеженче көргеш:

— Натаханың эштеринче бар чыттывыс. Моон бежен километр хире черде улус чүве. Анаа машинавысты, байывысты көөргеттиниң хап чоруурувус ол-дур ийин — дээш, Ойнаар-оол база каттырган.

Омак ооң чугаазын чүлдү-чүрээнче будук базар саазын дег сиңирип, анаа-ла хей каткызын төп олурган.

Чем белен. Ашак, кадай аалчыларын столче чалаан.

— Боттарынар база олурунар, хөөрешкей бис, хөөрежиң чораан эвес бис — деп, Ойнаар-оол чазык-чаагай дилээн.

Аалчыларның «эзеңгизиниң дынзын» Аялга чаа билген.

Ойнаар-оол:

— Каям, Натаха, сумканы бээр эккелем — деп, орустаан. Оозу тургаш барбаны тыртарга иштинде шилдер кыңгырт дээн. Оон бир шил коньякты столга тургускаш Ойнаар-оол:

— «Чок-чак» деп турар эвес, шыдаар чүве-дир — деп бо. Аялга чүгле ашаанче көрүп каан.

— Ачай! Авай! Шиви кааставас бис бе?— деп, уруглары-
ның айтырынга:

— Ам орайтаан-дыр, барып удунар. Кайнаар-даа чорбас
шиви-дир ол — деп, Омак тайылбыр кылган.

— Шивижигеш ам удуй берген-дир, чассыгбайлар. Эртең
шимеп алыр бис. Силер база барып удунар. Мен дораан чедө
бээр мен.

Иезиниң ол чугаазын дыңнааш, уруглар өрээлинче чөпшүлү
кончуг чорупкан.

Дашкалар-даа көдүрлүп үнгөн, чугаа-даа көвүдээн. Келзе-
келзе Ойнаар-оол дээрге, Аялганың шаанда калган ачазы-биле
кады үргүлчү шыдыраалап чораан Кеский ашактың оглу бооп-
тур. Ол төрүттүнүп төк кээп дүшкөн черинден бичезинде-ле
чоруткаш, найысылалга чурттап турган.

Олар үш хөөрежиң орда, Ойнаар-оол-биле кады келген хө-
рээжен чугаага киришпээн, чүгле ында-хаая олар каттыржырга
каттырып каап олурган. Аялга араганы амзаңгырлап ижиң ор-
да, ол хөрээжен куткан санында-ла дүвүңгө чедир ижипкеш,
ажырганмас-даа болган. Сактырга-ла, коньяк чажындан-на
ижип чаңчыккан сүдү-даа ышкаш. Ол арагазын ижиптерге-ле,
Омак ооң дашказын долдуруп берип, аыш-чемни таваанче каап
берип олурган.

— Силерниң адыңарны орус дылче очулдуруга чүү дээни
ол?— деп, Натаха Аялгадан айтырган.

Аялга аңаа очулдуруп бээрге:

— Чараш-ла ат-тыр — дээш, олче дорт кайгап алгаш олур-
ган. Кежээни дургу ооң чаңгыс чугаазы ол болган.

«Ойнаар-оолдуң кадайы кандыг сөөк кижиги ирги?»— деп бо-
даза-даа Аялга айтырбаан.

Шак орайтаан. Аялга аалчыларга орун-дөжек салып бер-
геш: «Эртең эртелеп ажылдаар кижиги мен. Мен-даа удууйн, бу-
руудатпас силер»— дээш, өрээлинче кире берген.

Аалчылар чоруткаш, ийи-үш хонуп чорда Омак кадайынга
мынча дээн:

— Угбам сугда аппарып каан хаваннарывыстың бирээзин
сокуруп эккээр сен бе, эш?

— Ол чүү дээриң ол? Чаңгыс хөрээжен кижиги ону канчап
чедип шыдаар мен? Эът-даа чүктеп шыдавас мен. Бодуң бар-
зынза...

— Мен баар бодап турдум, ынчалза-даа рейс чоруур апар-
дым шейил. Арзылаң аарый берген, ооң орнунга чоруурум ол-
дур. Ол эъттиң чамдызын чишке арттыргаш, чамдызын ак-
шага садып алза дээш ынчаарым ол шейил, эш.

— Шыны херек, бо соок-чарда ынаар черле барып шыдавас мси, Омак.

— Даайым сугда акымның Мергени келген чорду. Ооң-биле баргаш келинер.

Олар ынчаар чугаалажып орда, эжик ажыттынза-ла, Мерген бо кирип келген.

— Экии! Эки тур силер бе?— деп, ёзулуу кончуг мендилешкен.

— Ёскеницни але, Мерген, ёзулуг-ла улуг эр болган!— деп, чаавазы магадаан.

— Кажан кадай алыр сен, аал?— деп, Омак оон хөг эрээн.

— Шериг чоруп каапкаш көөр ыйнаан — дээш, Мерген бажын суйбап, хүлүмзүрүп каан.

— Мерген акым келди! Мерген акым келди!— дээш, уруглар оон-моон ону үглей берген.

Мерген чаа-ла он сес хар четкен. Ынчалза-даа ол алыс мөзүлүг, угаан-сарыылдыг эр бооп өзүп орган.

Омак ёске кадай эдерип, «Каарган» деп ат астып чоруп турда безин ол чаавазын, дунмаларын кагбаан. Келгенде үргүлчү дунмаларын уруглар садындан ап алгаш, чемгерип каар. Бажың иштин арыглап-аштап, аяк-саваны чуп турда суг кысдаа уруглар ында калыр. Омак аалындан чоруй барганда оон дөргүл-төрелдеринден кым-даа Аялганың эжиин тыртпаан. Чүгле Мерген-не үргүлчү кээп, сагыш човап турган. Ооң ол туруштуг мөзүзү дээш чаавазы оолду хүндүлээр, харын-даа оолдары-биле дөмей бодап, оолзунар.

Бо удаада Омактың саналын Мерген чөпшүлү-биле хүлээп алган:

— Ажырбас ыйнаан, чаавай, ийилээ чеде бээр бис. Автобуска орункаш, орук ара дүжүп каарга, ырак эвес аал чүве. Хаванны аайлап-ла алза, Шолбан эжим-биле чүктеп эккээр бис. Ооң аалы ырак эвес, ыя ында кырлаң ажыр чүве.

Ийи чаавашкы эртенинде аалга чедирер аыш-чемин аайлап, арага-хымызын садып алгаш чорупканнар.

Хайлыг чүве. Автобус орук ара үрелип калган. Соок-чарга донуп, түрээн чорумалдар машинаның кылыптарын манап чадааш, шугулдап эгелээн.

— Ындыг үрелик чүвезин чоп орта көрүп албаан ашагыл?

— Чаш ажы-төл донду-ла...

— Хомудаар болза эки-дир, дугаарын бижип алынар мооң...

Чорумалдар уурук-сууруктап машина дозуп орукче кылаш-тажыпкан. Ийи чаавашкы база базыпкан. Соок кыжын түрээн

улусту чолаачылар билгеш, машиназын доктаадыл, чорумалдарны олуртуп ап тургулаан.

Кышкы хүн дурту удаар эвес, караңгы имир дүшкөн, Мерген бир «КамАЗ» дозупкан. Кезек кижини ону үглей берген. Улгадай берген назылыгларны машина хөрөөнчө олуртупкан, арткаанары — машина кырында. Чаавашкылар база шала долбас хөмүр-даш кырынга олурупканнар.

Орай кежээ аалга ийин кижини хөртүккө дүжүп чорааш, арай деп четкеннер. Омактын угба, честези Аялга сугнуң аппараттар арагазынга эзирээш, орта чугаа-соот-даа чок ушкулап калгылаан.

Даң аткан. Өгүнү эр ээзи тургаш, от салып, дашкаар үнүп, хойларын суггара берген. Бичини казанак бажын долу улус хайнып туруп келгеш аш-чем кылып эгелээн.

Мерген:

— Шолбанны ап алгаш келийн шүвө, чаавай, үр болбас мен — дээш, айттаныпкаш чорупкан.

— Бо уругларның алгаш чоруур эдин эртежик аайлап бербес болза хоржок боор, авазы. Мен дуу ол кожавыста ашакбиле барайн, сен кернинини хавын дүптөп бээр сен ийнаан — дээш, өгүнү ээзи ашак үнө берген.

Өгдө аалдын бичини уругларындан ангыда улуг уруу биле күдээзи оол база бар.

Аялганың кунчуу узун, каданзымаар Сержикей эзирип алганда аас-дылга туралы аажок. Анаада «аарыг мен» деп үргүлчү шуглак иштинде човууртап «ону-мону эккелинер» деп айбыланган чыдар. Эзирий бергенде ол дег эрестиг, чүгүрүк кижини чок. Чайлагга суг болза чоок кавыда аалдарны одуртурманнап тургаш чалчыыр. Чалчык кадайда чүү боор, ыяавыла бир сылдагны тып алыр.

Чемненип, шайлаан соонда Сержикейнин ындазында эрестин хөлчөк: «Мен барып инектер саап эккээйн» — дээш, хуун алгаш үнө халаан.

Элээн үе эртенде бо кире халып келген. Инек сагган демир-хууну-даа чок, кире сал алгырза-ла — эзирик! «Аяна, инектерин барып саг! Мени чалча кылып алыр деп бодап тур силер бе? Адаң база бак, ажы-төлү база бак...» — деп чорда, уруу чени-чоктуг орган боду үнө халаан.

«Бак» дээрге, Чымаарыкта чүү деп? Кадайының кара айындан эртпес, элегер, өл эът ашак-ла болгай. Ажы-төлү дээш кызып, кылайып чоруур, кижиге хилинчээ чок амытандыр ийин.

Сержикей Аялганың чанынга баргаш: «Ойт, керним, дуу

кожавыста Саарак кадай сугда бичии чүве шурадып тур мен. Оон бичинни амзаптым. Кунчууц шыдаар чүве-дир ол, самогон база тип билир. Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг! Кудажынын Савандызындан кижидора деп бе? Долгандыр турар дора-өлчүк оюннарнын ырмазын сыгар чаңгыс чүвө мен боор мен! Мен турумда кымдан-даа кортпа! Че, Саарак кадай сугга бараалам, бажың аарыын эмнеп берейн».

— Чок, угбай, көңгүс харыым чогул. Мерген кээрге, машина дозуп чанар бис ыйнаан. Өгдө улузувус манап, дүвүрөп орлар боор — деп, Аялга чөвүн сөглээн.

— Хей чүве! Мен бодум барайн!— дээш, Сержикей үнө халаан. Аялга дашкаар үнгөш кырлаң ашкан орукче харааргадаа Мерген сураг. Ынаар сайгылгаанныг кажая иштинде хаван өзөөн ашактарнын шимээни үнгөн. Олче баар дээш бир дап бергеш соксап кааш, казанажка дедир келген.

Аалдың күдээзи боор аныяк оол орун кырында чыдып алган ном номчаан, дөрде ширтек кырында бир бичии уруг биле оол кажык аткан. Аялга оларны чаптап, оюнну сонуургап, алаагып орган.

Салы хыраалай берген Чымаарык бо кирип келгеш: «Эът-даа белен-не, кызым, даштын бичии доңур салып кагдым. Шала доңуп чорда шоодайлап аар ыйнаан»— дээш, аякка шай кудуп алган. Оозун төндүр ишпейн чыдырда, Сержикей бо кирип келген.

— Чаа, ашак, чүге мында салың сарбайып алган ор сен? Көк дүш-түр бо, инектеринер чүге сагдадыңар, че? Кайынындыг кул садып алган силер? Амыр-дыр бо, аспан-дыр бо, мени кулданып деппе?!— дээш, ашакты бир алагадап дүжүргөн.

Аялга меңней берген:

— Ойт, угбам! Ынчаарга кайыын боор — дээш, Сержикейнин мурнунда барган. Ол доктаар-даа хире эвес, чүгле хол, буду карбаңнаар. Күдээзи оол орунда ыгыт чок чытпышаан, артында хая көрнүп алган.

— Ол канчаары ол дээр силер? Ынчап баар-ла болгай — дээш, ашак карак ажыт дезипкен.

Сержикейнин эзири дынзаан, мырыңай тендирип турар. Бичии уруглары база үнө халышкан.

— Аа-а! Сен сен бе, керниш? Сен кончуг кижидора сен бе?

— Орталан, угбай, анаа олуруп көр. Кай, шайдан кудуп берейн — деп, Аялга эзирик херээженни көгүдөр бодаан.

— Ыы-ык! Адыргава сен! Шай де? Шай мээң шайым-дыр ол, ижеримни, ишпезимни иштим билзин, хырным билзин!

— Анаа олуруп көр, күжүр угбай, таптыг чугаалажылы даан.

— Таптыг де?! Ондарлар-биле мен чугаалашпас кижинен — дээш, эгиннерин силгип чоруй, ырлай каапкан:

Ондарларның ойлук чогу
Ойтаннашкан, хертөннөшкен,
Ойтак баштыг кадыг идиин
Ойтур тепкен, хере тепкен.

Сержиkey ырлап олар аразында Аялга хептенип четтигилкен. Эзириктиң анчыг аажызындан дезип үнер бодаан. Аялга үнүп чыдырда, Сержиkey орунга олурган боду окталдыр тура халааш, ооң бөргүн ушта соп октапкаш, бажының дүктеринден сирбектээш, дедир дөрже сөөрткен. Аялганың сырый, узун бажының дүктерин эзирик кижиниң сииреш холдары долгай аспаптапкаш, салбайн барган. Аарышкыдан Аялганың алгырардаа харыы чок.

— Мээң дуңмам канчапкаш, бээр чааскаан кел чыттын сен, хорту?! Дуңмам кайыл, сөгле!— дээш, ооң бажының дүктеринден так сирбектээш, шалага бажын чыпшыр тыртыпкан. Аялга хорадаан, хомудаан уу-биле бажының дүктерин чулдундур-ла Сержиkeyниң холдарындан ушта чүткүй берген.

— Кат-иенни тут, хүреген, өлүг сен бе, дириг сен бе? Бо кандаай оол сен?!

Күдээде ыт чок. Сержиkey холдарын сарбайтып алгаш катап халып орда, орунче ойтур идипкеш, шала кырында бөргүн апкаш, Аялга үне маннай берген.

Даштын көстүр кижиде даа чок. Кожазы өгнүң дүндүүндөн ыш бурулаар. Аялга кырлаң кырынче бир көргөш, чазаглыг орук кайы сен дээш, дагны куду халып бадыпкан.

Чазаглыг орукка кирип алгаш тыныжы ажый берген. Боостаада харлыктырып, дуй соп турган хомудал карак чажынче шилчип, хилинчектиг херээженниң салым-чолун карак четпес делгем хову кускаптапкан. Хомудалдан ажып саргаан хөөкүй чүректи кээргеп, ооң ызын чагы бажында олурган сары куш, чаптылган ак хову-даа оожургадып шыдавас.

IV Эгө. КАЧЫГДАЛГА АЛЫСПАС КАРА

Хуннун изиин.

Аас, боостаа артында кадып турар. Оода чаңгыс пак суг болза!

Бир-ле черде дамырак суннун шулурааны дынналар. Аныяк, чийик адак херээжен дамырак сугга чеде бергеш, өлчө-ээге берген. Харамдыгып пактаар дээн — катканың! Куу эле-

зин! Долгандыр көргөн: чүү-даа чок, элезинниг хову. Хову ортузунда чүгле черзиленип жалган чаңгыс өргөн.

Суг, суг! Чаңгыс-ла пак суг болза!..

Кара отту чаштап келген. Дүрген-не чанында чыткан кижини тырткаш: «Эжим, суксап өлдүм, соок чүведен кудуп эк-келем!» дээн. Каадыр тура халаан уу-биле орун кыдыында сандайны таварбышаан, сайгылгаанны кыпсыпкан. «Канчап бардын, Карам? Адыр, эжим»— дээш, чем кылыр өрээлден шаажаң аяк долдур суг кудуп эккелген. «Шайдан эжкелзиңзе! Суг ижеримге иштим аарыбырын билбес эвес сен?!— дээрге, Каадыр дедир чоруткаш, шай эккелген.

Кара оозун тын тынмай ижипкен. Кадайы суксунун чандырып, оожургап алырга, Каадыр оозун эргелетпишаан айтырган:

— Канчап бардын, чассыгбай? Чүү болду?..

— Дүжүмде элезинниг ээн ховуга чордум. Сукеааш, кагып өлү бер частым. Суг дилээш ол тыппадым. Сугга баргаш, ижер дээш холга дозуп аарымга-ла элезин боор. Ховуда чаңгыс өргөн база көрдүм... Дыка коргунчуг..

— Багай чүвемни. Корга бердин бе, чараш? Менден так кылдыр куспактанып ал, оон коргунчуг дүш дүжевейн баар сен. Ашааның аайы-биле Кара оон куспаанче чыырлып, эргеленип, таалап удуй берген.

Оон бээр элээн чылдар өртсе-даа, Кара ол дүштү өйлөп-өйлөп сактып келгеш, чииртимней бээр. Сактырга, оон чанагаш мага-бодунга соок чылан сойган ышкаш апаар.

Кара деп кымыл ол? Ол дээрге Аялганың чаңгыс черде кады сестралап турар эжи-дир. Чүгле кады ажылдап турар дээрден башка, Кара биле Аялга ханы эдержип көрбээн. Аялгага ындыг күзел турбаан-даа. Чүге дизе Кара биле Аялганың салымы көңгүс аңгы.

Кара алды чыл бурунгаар Аялганың ажылдап турар эмнелгезинге келген. Ооң мурунда ол өске суурга чурттап турган. Ооң ашаа Каадыр даг инженери. Кырган ашак, кадайның эр кара чаңгыс оглу.

Эрге-чассыг өскен оглу дээди эртемниң диплому-биле катай хөну сынныг, хөлчүктер дег карактарлыг келин кыс база эдертип эккелген.

Бай-шыырак куда-дой-даа дүшкен. Кырганнар аныяктарга аңгы бажың садып берген. Каадыр өгленгеш, үш-даа чыл четпээнде машина база садып алган. Ол чаа машиназын «чуурда» бир-ле улуг байырлал кылган. Аныяк өг-бүле эш-өөрүн, таныш-

көрүштерин дөгөрезин чалап, чыып алгаш, ойнадып-хөглөдип, магазын хандыр хүндүлээш салган.

«Эки кижиниң эжи хөй» дижир. Каадырның эш-өөрү кайыын-даа кээр. Оларга дуза кадарындан ол кажан-даа ойтала-вас чораан. Кады чурттаан эжи Карага ол кадыг ажыл-даа кылдыртпас. Чемниң дээжизин, хептиң экизин чүгле аңаа дээр.

Кара дээрге, ана, часкы дээрниң чалынныг хүнүнге таалап, мандып өскөп өңгүр чечек дег, саглайтыр частып, аас-кежик, өөрүшкүзү арын-шырайындан ыравастаан, сагыш-сеткили салгын дег чиик.

Элдеп чүве, Кара ол хире Каадыр-биле чурттап келгеш, ижиннелбес болган. Ону боду херекке албас. Аныяк чалыы үезин чаш уругга бөктедиң алгаш, мыяк, сидиктиг чөргектер чууру кымга солун боор?

Каадыр ындыг эвес. Эштериниң кадайлары азы ында-мында дөргүл-төрөлдери чаш ажы-төлдүг болган деп дыңнааш, Каразын амыратпайн тургаш, эндерик-ле белөк-селек садып алгаш ыяавыла баар. Чаш уруглар көрүп каанда шуут эстир чеде бээр, оларны холга тудуп, арнын күзүргей чаагынга өгештирип, чыттап, ошкап, адырылбайн-на баар. Ашаа ынчап туруп бээрге, кажар Кара баажылань кааптар: «Арай аарыксап тур мен» дээрге-ле четчир. «Канчап бардын?» азы «Чүң аарып тур?»— дээн донгун сөстөрни Каадыр Карага кайыын ыттаар. Эвилен, ээлдээ-биле ээй сол, чассытпышаан чаныптар.

Хай-халаптың чүден болурун, кайыын келирин кижн амытан баш удур билир турган чүве болза, ону доза шаап, оруун дуй чыдып, эң чоож, хайыралдыг кижизиниң амы-тынын бодунуу-биле солуп алып турган боор. Эр кара чаңгыс, эзир дег эрес, хартыга дег кашпагай, эш-өөрүнге-даа, эдеришкен чонунга-даа багы чок эргелиг төлүнүн өлүмү ооң садып алган машиназында деп билген болза, ада-ие аңаа кайыын чагдадыр деп?! Хайыраан төл! Каражалаан кырган ада-ие!..

Оглу чок болган соонда кырганнар ажыг-шүжүгден хөмүррертир өшкөн от дег карарып калганнар. Хөөржүдүлге соонда Кара оларның өөнче барбаан. Чүү-даа болбаан чүве дег, биеэ-гизи хевээр каас-жоя, сыны хөртөш ажылдап чоруп турган.

Ооң ажылында чамдык улус: «Чүү кончуг кадыг сеткилдиң кижн боор? Этт мага-боттуг кижн эвес, кара даш-тыр оң»— дижиң-даа турганнар.

Кижн сеткилин кижн билир эвес. Ол хөөкүйнүн чүнү бодап, дүймөп чоруурун кым билир боор. Дашты чараш, чаагай көстүн чорза-даа, хайнып, доюлган сеткил-хөңнүн чашкайнап, ыглай берзе хайыралыг эжин оскунган Караның карааның чажын кым чодуп бээрил?

Ашааның узун хонуу эрте бергенде Кара ол суурдан чоруур деп барган. Каадырның ада-нези аңаа моондак боордан: «Барган-биле кады баар дээн эвес, назыны ам-даа аныяк кижги амыдыралын тып чурттаай-ла»— дишкеннер.

Кара эт-севин, бажыңын садыпкаш, кырганнар-биле байырлашкаш чорупкан.

Караның ада-исэи билип кээрде-ле малчыннар чораан. Ынчангаш ол колдуунда-ла суурга, интернатка өскөн. Ындыг болгаш кижилерниң ажыктыг, херектиин бодунче чыыра тыртып өөрөнгөн. Ооң бодалы-биле алырга, кижилер чүгле ийи кезекке чарлыр: херектиг азы херек чок. Ол чаа черге келгеш коллективке дораан-на ижиге берген. Чоорту дээр дээн эмчилер бозин ооң-биле өң-тала болуксаар, оон арга-сүмө алыксаар апарган. Херээжен эмчилер идик-хеп-даа садып алгаш, аңаа көргүзөр, тааржыр, таарышпазын айтырар. Кара: «Бо-даа силерге таарышпас-тыр» дээр болза, өскээр садып чорудуптар. А «тааржыр-дыр» дээр болза шоддай-даа ышкаш чүве болза кедип алыр.

Ооң хеп-сын кеттингенин магадал, чугаалашпас херээженер чок. Чаа-черге келгеш бир чыл чедип чорааш, «Кара «душтук» тып алган.

Ооң садып алганы ийи өрээл бажыңыңга бот-борзун кадай кыстар бо-ла келир. Бажың бичежек-даа болза улуг өртектиг эт-септин, сава-санганың, каасталганың тевиин-биле «тоолда дег» деп болур.

Кожуун төвү улуг эвес-даа болза, ында чаа хевир-биле туттунган шайлаарак база бар. Байырымның кежээлерни эмчилер аңаа өг-бүле аайы-биле эрттирип-даа турган.

Бир кежээ ол шайлааракка Кара өөрү кадай-кыстар-биле олурган. Атыч-чем, арага-дары чооглаттынган соонда танцы-сам эгелээн. Ол барык тургужеге самнаан. Биче када дыш ап алыр дээш верандаже үнүп келген. Ында ээн эвес, бир эр кижги таакпылап турган. Кастыктарында бажыңың дүктери агара берген, галстуктуг, силиг, аянныг эр Караже чиге көрүп турган. Кара дедир кирер дээш аайын тыппайн аланзып тура:

— Шак каш иргий?— деп айтырышканын боду билбээн.

— Он шак он беш-тир. Туруптунар бе?— дээш, Караның харызын-даа манавайн, уламчылаан:— Мен база шылагзына бердим. «Кырган кижги» калгыч чанып орбааже болур чоор бе?

Караның каткызы төктү берген.

— Таанда, кижги кырыыр чай кайда чүвөл?

— Ынчаарга-ла улуг дыжа кырываан хире-дир мен. Кыстар-даа үдесимзе ажырбас хире-дир.

— Чааскаан чор силер бе?

— Ийе. А силер?..

— Мөн база...

Ийи кижиниң таныжылгазы оон-на эгелээн. Олар бот-бот-тарынга таарышкан, чангыс баг бооп доңнажы берген. Карачың тып алган кижизи тудуг инженери болган. Ол тудуг материалдары кылыр кооперативтиң даргазы. Салым деп чүве ындыг боор-дур: бир инженерден чаргаш, өскезинге душтуруп каар...

Оон адын Элбек Салчакович дээр. Кара оозун анаа-ла «Салчакович» деп адап чаңчыга берген. Ол ийи кыс уруглуг. Ооң өөнүң ээзи улуг уруу алды харлыгда, бичези дөрт харлыында чок апарган.

Танышкаш ийи ай хире болганда Кара бичии бажыңын садыккаш, чаа ашааның бажыңынче көже берген. Оон бажыңы дээрге тууйбудан кылган, дөрт өрээл, изиг, соок суглуг, чай боорга эштир бассейниниг, долгандыр садтыг, чунар-бажыңныг, сагыш-биле дөмей бажың болган.

Чааскаан, өскүс ажы-төл азырап чораан болгаш ындыг бе, Салчаковичиниң арай харам, тыртымы-ла кончуг кижии бооптур. Караның Каадыры дег чүве кайда боор. Бажыңында артында сейфтиг. Оон дүлгүүрүн чүгле боду ап чоруур. Бодунуң өвес-даа бол, кооперативте даштыкы марканың чиик машиналыг. Ону бодунуу-биле дөмей бажын билир. Ооң чолаачызы Сенька Огнев даргазындан аттыг сестир. Даргазының сөзү анаа хаан чарлыындан күштүг. «Президент ындыг-мындыг доктаал, шиитпир хүлээп алган-дыр» деп чугаа дыннаар болза, Сеньканың каткызы келир. Ол чарлыктың амьдыралга канчап-даа бүтпезия ол чиге билир. А бо арага-дарыны садыглардан өске черлерге сатпас, өскээртен арага эккеп, боттары садыглаар чорукту хоруур дугайында доктаалды Президент чоокта хүлээп алды. Ынчаарга ам оон күүселдези кайтыл ынчаш? Араганың агымы доктаар байтык, улам улгадып, шапкынчып, багай-согай кижилерни, дөзү ханы эвес, безерек ыяштарны часкы үернин кээргел чокка чүлгүй шаап бадырары дег, алгаш чоруп-ла тур ышкажыл...

А Элбек Салчаковичиниң сөзү дээрге көңгүс өске херек. Ону доп-дораан күүсетпес, бүдүрбес болзунза, суу чок байлан, судалы сокпастаан хөөкүй болур сен.

Тываларда шак ындыг өде-чара, кандыг-даа кижилер-биле дугуржуп, а херек болза кымның-даа бажын төөредип, дуурайлап шыдаар кижии ховар. Тывалар-биле ханы төрөл, хакас Петя ажый безин чүү дээр ийик мон? «Чылан баштыг тывалар» дээр ышкажыгай. Өскээр чугаалаарга, бурунгаар бодаар угааны чок,

чүглө чаңгыс шак, чаңгыс хүн-биле чурттап чоруур амытаннар дээрн ол-дур ийин.

А бо Элбек Салчакович дээрге «еврей мээлиг» кижидир. Ону таныыр, билир өөрү: «Сугга дүшпес, отка өрттөнмес кымдыр?» деп, бот-боттарындан айтыржыр улус. А тывызыктын баажызы херек чокка чаңгыс харыы белен: «Ол дээрге Элбек Салчакович-дир».

Ол Сеньканы акша-төгерик дугайты кажан-даа хомудадын көрбээн. Ооң арын-нүүрү дээш Сеньканың эш-өөрүн-даа белен эвес «аспактардан» ушта соп чораан. Шак ындыг мерген угаанныг, бай-байлак кижиниң идниниң улдунун-даа чылгап чорза ажырбас. Чаңгыс чурттаар назынында «суг тенек «Иванушкага» дөмейлешкен херээ чок.

Қара биле Салчакович куда-даа кылбаан. Улуг, орду дег каас-коя бажыңыга дөргүл-төрөл-даа эвес, а таныштары чыгылып келген. Оларның хөй кезии — даргалар боттарының агайлары-биле. Ол анаа-ла Қара биле Салчаковичиниң эш-өөрү-биле таныштырылганының кезээни болган, улуг хөлзээшкин-даа үнмээн.

Қара Элбек Салчаковичиниң кадайы апарган дээрзи бичии хоорайжыгашка дыргын тараан. Ооң ажылында эмчилер Қара-биле мурнун хунаажып мендилежир. Эрлер ооң эмиг-төжүн, чиндиннээн чаязын, сорунзалыг кара карактарың кадалдыр кайгап, иштики сагыш-сеткилинде ыт чок күзээшкиннерниң чажырттынмас оттары оларның карактарында чайыннанып тургулаан. Херэеженнер ооң шала турамык, хамаарышпас, чоргаар чоруунга; ооң каас-коя идик-хевинге бүдүү иштинде өдү чарылгыже адааргап чорза-даа, Қараны көрүп каанда каткычугаазы төктүп, аңаа кандыг-ла бир дузаны халдадып, ооң кичээнгейин чаалап алырын кызыдып турганнар.

Шыңап-ла, Элбек Салчакович-биле чурттай бергениниң соонда Қара улам чараш, сыны улам хөнү апарган. Ол ажылче келирде, кандыг-ла бир байыр-дойже баар дээн чүве дег, хорагай, маңык, торгу костюмнер, платьелер кедер. Идиктерин үргүлчү солуур. Алдын-мөңгүн, эртине-шуру база ында. Херэежен эмчилер ооң хеп-сынын тудуп-суйбап, чарашсынып, магадаар дээш, аарыг улузун безин уттуп алыр.

Элбек Салчаковичиниң чолаачызы ажылынче ону эккелгөш, ооң ээлчээ доостур үеде даштын белен турар.

Қараның сорунзазы чүглө эмчи эрлерни эвес, а ашааның чолаачызы Сеньканы база тыртып турган. Семен дээрге эът чүректиг кижиле болгай...

Даргазының кадайы машинаның мурнунга, ооң чанынга кажан-даа олурбас. Сеня ону билир болгаш, аңаа дүргенче

сонгу эжин ажыдып бээр. Ол даргазының агайып мурнууда көрүнчүктөн бүдүү хайгаараар чаң тып алган. Кажан ол ийинин көрүжү көрүнчүккө уткужуп кээрге, Кара дески ак-чайт диштерин чайынанандыр хүлүмзүрүп каар. Ол ийинин аразында онза чугаа-даа чок. Анаа-ла эки-менди, байырлажымышкын.

Даргазының аныяк кадайы дээш эъди-ханы шыдашпайн, ыстап-саргып чорза-даа, Сеня олче халдап шыдавас. Ол дээрге ооң кожазында Маринка эвес ышкажыл. А Маринка амыр кыс ышкажыгай. Хереглээнде ооң садыглап турар черинге баргаш, карак баскаш, ооргазының төнгөн ужунда мөң эъдинче часкап каарыңга, кежээ арагазын тудуп алган боду-ла маңнап кээр. Чилбилээнин чидирип алгаш, үндүр-даа октаптарыңга, ол хомудаар эвес, дедир-ле кирип орап болгай.

А дарганың кадайыңга дегген херээ чок. Ынчаар болза ооң бодунуң бөрттүг бажы, чеңниг кырызы чок болур.

Элбек Салчакович шаанда улуг хоорайга коммунистиг партияның алпарадыңга улуг-даа эвес, молдурга даргажыгаш турган. Ону оон өрү депшидер дээрге хөңнү чок, сактырга-ла «кызыл дептерлиглерниң» буурап дүжери билген-даа чүве ышкаш. Коммунистерниң эргези дүшкенде ол чамдыктар дег, чүгле тонун солуй кеткеш, үениң маңын ёзугаар «эде тургустунгаш» хуюкталган орду орну дуглап артпайн, өскөн, төрөөн черинче кадайын, ийи кызын алгаш, көже берген.

Аңаа шаанда тууйбу кылып, чугай өрттедип турган чер турган. Ол шагда жагдынган. Ам ону Элбек Салчакович катап «диргизер» деп бодап алган. Жагдынган бичии сууржугашта 2—3-ле өрге бар. Ында кырганнар хуузунда каш малын кадарып артып калган. Аныяктар хоорай, суурларже чоргулай барган.

Ол ээнзирөөн, октаптыңан сууржугаштан кожуун төвүңге чедир он ийи километр. Бажыңдан дыка ырак база эвес.

Элбек Салчаковичниң кадайы шыырак дээн экономистерниң бирээзи чораан. Чамдык улус экономист мергежилдин дээди дипломун чедип алза-даа, ону амыдыралга, херек кырында ажыглап шыдавас. Чылыг, чаагай олут-ла тып алза, аңаа «кадалып», инек-сокпа дег удуп олургулаар.

Эремаа ыңдыг эвес. Бодунуң сөөгү ысагар, омур-хевирин онза чараш эвес-даа болза, туткан ажылын төнчүзүңге чедирбээнде амыравас. Ооң бодунуң бажыңыңга-даа, ажылыңга-даа иженири ден.

Элбек Салчакович өскөн черинде эш-өөрүн чыып, сүмелешкен. Кадайы-биле тудуг материалдары кылыр заводчугаш тудуп, тургузарыңга кайы-хире акша-мөңгүн херегин санап үндүрүпкенер.

Үе эртип турган. Элбек Салчаковичиниң эгелеп алган херээ улам шактынчаан. Кагдынган сууржугашты ол ынчаар «диргискен».

Ажыл-херээ бут кырынга туруп, быжыга бергенде ооң уругларының авазы төрөлдеп чорааш, кел чыда чок болган. Ооң чоруп олурган ужар-хөмези часты берген...

Эр кижиниң угааны сергек, чүрээ быжыг-даа болза, ажыг-шүжүгнүң хилинчээнин шивегейи оон артык...

Ажып-саргаан сеткилин ол арага-биле аргалай берген. Кым-биле-даа ишпес, чүгле чааскаан бажыныңга ижер. Ийи кызы ооң бак чудун көрбөзүн дээш, адазы оларны хонар садикке тургузуд каан.

Эремаа чокта бажың ишти ээн, сактырга, артында караңгы, соок. Кадайының үнү, баскан кылажының даажы ол бажыңның ханаларында сиңип калган. Ооң ишти-хөңнүн билеп, үлежир эжи ам чок. Чааскаан...

«Дески чүве турбас кылдыр
Делегейи кымнар номнаан.
Буруулуглар кылган болза,
Бурган ону чүге көрбээн?»

Бир кежээ чолаачызын салып чорудупкаш, бажыңыга база-ла чааскаан кылаң-кара-биле «хөөрежил» орда эжик соктаан. Кирип келзе-ле, алпы эттеп, тоннар кылыр, савыяа бүдүрер кооператив даргазы, кады-ла өскөн эжи Хемчик.

Ажыг-шүжүгнү үлежип келген эжин анаа-ла чорудуптар өвес, аыш-чем кылып арагалааннар.

— Чеже мынчап чоруур сен, Элбек, чаңгыс эр кижиге уруглар азырап деп чүве берге-ле болгай. Бот кадалардан хөй чүве чок апарган шаг ышкажыл бо. Бодуңга тааржыр, топтуг-томаанныг кадайдан ап ал — деп, эжи шын-на сеткили-биле сүме каткан.

— Ашак кижиге «алчаңнаарга» атка багай — деп, Элбек Салчакович баштактарың кызыткан.

— Хей чүвени! Чаа-ла үжен харлап чорааш, «ашак-ушак» деп баарыңга ырмам сынар-дыр.

— Ындыг-даа болган дижик, кымны сүмелээр сен ынчаш, эжим? Кадай-кыстар «хааны» кижиге сен-не билир сен ыйнаан.

— Көк дээр кырымга дүжер! Шының ол бе, аал?

— Элдээртип, эдередип олурбайн, дүрген сөгле!

— Мыя мында бир херээжен бар. Боду бистинде кассир чүве. Ашаандан чарылган, база сен дег, ийи ажы-төлдүг...

— Мээн-биле дөмей амытан-дыр але.

— Ол, ол! Тааржы бээр силер, көргөй-даа бис. Тулган куда дүжүрер бис...

Эзирик Элбек Салчакович эжи-биле дугурушкан. Ээдергей мээниң дүжүп беришкенин чиик болган. Элээр болза ол кайыын аңаа алзыр.

Ажы-төлүнүң келир үезин бодап желгеш, чок апарган эжиниң арын-нүүрүн сактып желгеш, өске кадай-биле коштунчурундан ол ойталап каапкан.

Бажыңындан ырак эвесте ажык шөлге тууйбу бажың тудуп, ажы-төлүн өскүссүрөтпезин бодай берген.

Ынчаар-ла ол ажыг-шүжүгден аарып, кээргээн сеткил-хөңнүн ажыг арага-биле эвес, ажыл-биле «эмнеп», ийи кызын өстүрүп каан.

Ооң соонда Кара биле чуртталга эгелээн. Кады чаңгыс орунга удуп, чаңгыс бажыңга чурттаза-даа, Карага ол Эремаага дег ханы бүзүрөп, бердинип шыдаваан. Ынчалза-даа Караның сеткилин хомудадыр бодал ооң бажында чок.

У Эге. САЙМААРАЛДЫҢ САКПАЙ ХӨҢНУ

Ховунуң төнмезин. Мерген соомдан аъттыг чедип келген болза. Чоп чиде берген оол боор? Кижиге мегелевес чүве эвейикпе. Сержикейлиг кезек ышкаш сээден эвес...

Аялганың демги изирикени чок, шыырныгып, доңуп эгелээн. Оон чоорту буттарының бажы билинместеп, сактырга оон буттары эвес, анаа-ла бир ийи өргөннер доң черде шанчып чораан дег.

Хову-ла хову... Элеш кынныр дириг чүве чок. Херээженнин карактарының чажы доктаап, чүгле ооң хөрээнде аржылыгында доштар коңуракталы берген, кылаш аайы-биле шыңгырткайнып чораан.

Хомудал, муңгарал ооң эъди-ханын кезилдир шындалап алган. Өлүм база бо, чанында кожа. Ээн, соок ховуга доңуп өлүр бе азы өскелерниң каржы сеткилин чүктеп, түрегдел-биле чуртталгазын төндүрөп бе?..

Ол ийиниң аразында херээжен алаңзаан. Огулуг, чиге шиитпир чок саймаарал ооң чүрөөн аспактай берген.

...Аялга миннип кээрге, бир-ле танывазы өгдө чыткан. Туруп, шимченир дээн, кайда боор, негей тоннар-биле ууттунмас кылдыр базырып каан.

Шай саарып турган аныяк уруг Аялгаже көрүпкеш, үнө халаан.

— Авай! Өгдө угбай оттуп келди!— дээн, ооң үнүн Аялга тода дыңнап чыткан.

Өгге бир буду чандаш кадай кире сал-ла:

— Бурган өршээ! Миннел келдиң бе, кызым?— дээш, ийи иешки аыш-чемде барган.

Амы-тынының алыкчыларынга Аялга бодунуң төөгүзүн чугаалап берген.

— Ашак кижини чаш хураганнар чиир көк сиген сөөртүп кел чыткаш, силерге таваржы берген-дир. Чагызынга ораап алгаш келди, урукжуум, чүү деп кончуг чүдөк улус боор, чаш кернин эттээш, чааскаандырзын салыптар. Бурган-на өршээген-дир, күжүрнү!

Аялга ам-на сактып келген. Орукка кылаштап ора, баштай доңуп эгелээн. Ооң соонда чунар-бажыңда чүве дег изиргенип, тыныжы безин бачыдап келген. Сактырга-ла, тонун, бөргүн уштуп октапсаазы келир. Ыңчалза-даа ол изиргенишишкин өлүмнүн күткүкчүзү деп билгеш, ол хей күткүүшкүнге алыспазын бодап чораан. Балдыры чоорту суларап келирге, орук хажызында терең харже олура дүшкөн ышкыш болган...

— Бо уруг, Айлаң аан, эмчи сургуулунда кижини болбас ийикпе. Кышкы дыштанылгазында келди ийин бо. Ашак силерни эккээрге-ле, уруувус идик-хепти ужулгаш, спирт-биле эт-кешти дүрбүп, чоорганга орааганы ол-дур. Ооң соонда мен дүктүг негейлер-биле базырып кааным ол...

Аялга ам-на билип чыдарга, ону эвеген бодун ак-чоорганда ораап каан болган.

Буянын өг-бүлеге белектиг сөзүн сөглээш, Аялга аалга келген суг-сөөртүрге олурупкан. Суур төвүндөн автобустап чанып келген.

Чанып кээрге, кээргеп, човаар байтык, «куруг келген сен» дээш, Омак харын чемелээр болган.

Хайлыг хаван эьдин Мерген эккелген. Ооң соон дарый арага-дары тудуп алган Чымаарак биле Сержикей «буруузун миннип» чораан. Ол үе ынчаар эрткен. Ыңчалза-даа Аялганың чүрөөнчө доң сеткилдин, кара сагыштын чартызы кадалы берген. Ол чартының дириг эттен уштунары берге-ле. Чоорту куйлап, ириңнээш, ыжык чарлырга уштунары кандыг ирги?

Омак биле Аялганың машина садып алыр дээш чыгган акшазы машина өртөөн ажа берген. Садып ап болгу дег машина база тывылган. Ыңчалза-даа Омак ону садып алырынче далашпаан. Аялга ооң аайын тыппаан.

— Акша бар шейил, эш, чүге машина садып албас кижини сен?— деп, Аялга шыдашпайн айтырыпкан.

— Аңаа далашкыш чоор... Менде бир бодал бар, сен та чүү дээр кижини сен..

— Чугаала даан, чиктиин.

— Уруг-дарыг өзүп келгөш өөренирде-даа эки болгай, на-
йысылалче чоокшулап алза...

— Кай, улуг хоорайга чурттакай бердиң бе? Яңган амы-
дыралың чоктай бердиң бе?!— Ынча депкенин Аялга боду безин
билбээн. Ол аңаа, Омакка, каттыжар бодаза-даа, аза ийи ки-
жиниң аразынче көс октапкан. Аастаң үнгөн сөстү дедир эгиде-
ри берге.

— Ындыг-ла болгай сен! Ам база эгелей бердиң бе?! Бо-
дуң харын «үеннеп» турган чордуң чоп?..— деп, Омак база-ла
эр кижиниң шыдамын уттуп, сөс ышкыныпкан.

— Кажан, жаяа, кым-биле! Қым ынча дидир?— дизе-ле
Аялганың сөстери үзүлгөш, черже төгүлген суг чинчилер дег,
төнчү чок догдурткайны берген.

Омактың «акшалыг» өннүү Ойнаар-оол эрткен чайын Аял-
ганың ажылдап турганы курортка чорааң чүве-дир. Орта Аял-
га биле казах эмчи Досмахамбекти көргөн. Олар ийи эштир
хептиг, чарлыышкынның бүдүүзүндө турда, «Омакка белек
кылдыр сунар чүве» дээш, хөк бодап, япон аппарат-биле «шарт»
кылып алган.

Ол өннүг чурук Омак биле Аялганың салым-чолунуң этти-
нип бар чыткан балыынче дусту урупкан.

Үе чылып эртсе-даа, Омакка «туттурган» Аялга улуг хоо-
райже көжер дээн ооң аайынга ыыт чокка кирген.

Машина садып алыр дээш чыып турган акшазы-биле багай
эвес бажың садып алганнар. Уругларын арай деп-ле тыва шко-
лага кирип, ажыл-амыдыралын аайлааннар.

Аялга бичии уруглар эмнелгезинге ажылдап, Омак пасса-
жирлер сөөртүр автобус башкара берген.

Чаа черге келгөш, Аялга биле Омак аас былаажып алгыш-
пастаан. Харын-даа бот-боттарынга дыка чоок апарган.

Ашак, кадай уругларын удудуп кааш, өрээлинче кире бер-
ген. Аялга идик-хевин эвегенге чедир ужулгаш, дүне кедер узун
хөйледин сегирип алган. Омак ооң артындан келгөш, чыыра
куспактапкан. «Адыр, сарыым, шагда олчаан сени көрбээн
ышкаш мен. Чаа черге келгөш, чаражың дам барып-тыр...» деп,
сымыраныптарга, Аялганың изиг мага-боду олче чыырлып, чы-
лыг, чымчак холдар ону куспактапкан...

Хоорайның бир ужунда Омак биле Аялганың чаңгысклас-
чызы бар. Олар өйлөп-өйлөп уругларын чараштыр хепкергөш,
боттары эптиг-найыралдыг эжинге чедип, өскөн, төрээн суурун,
эрткен-барган чалыы үелерин сактып, хөөрежип турган.

Омак ийи чыл хире ажылдап чорааш, такси чолаачылай
берген. Аялга иштели бергенин билип кааш, Омакка «Қаңчаар
бис?»— дээрге:

— Уруглар өзе берди шейил, ам бир аравыста «үнгөп» турар чүве болза чараш-ла чүве — дээрге, Аялга ооң мойнундан кускактаныпкан.

Кежээ. Омак ам-даа келбээн. Аялга улуг уруу-биле далган нугуп, чем кылган. Бичелери онаалга кылган, телевизор көргөн.

— Чем болу бээрге, ачанга кудуп каар сен, уруум, мен бичи чыдыптайн, ооргам ыстап тур — деп, Аялга чугаалааш, диванга чыдыпкан.

— Канчап бардың, авай? Дыка аарып тур сен бе?— деп, Аяна сагыш човаан.

— Ажырбас, анаа туруптум.

Аялга оттуп кээрге, он ийи шак ажа берген. Уруглары чемненгеш, удуп чыдыпкан. Омактың чеми хевээр турар. «Канчап барган кижини боор?»— деп дүвүрөп орда, эжикти бир кижини дүлгүүр-биле даштындан ажыда берген. Омак бе дээрге, дораан ажыдып шыдапас, ынаар чадап-ла турар. Аялга сезиктиг, «кым сен?» дээрге, Омак ыттаза-ла чугаалай албас, дылы долгай, эзирик. Чугааланып турарын бодаарга, чааскаан эвес хирс. Чадажып туруп бээрге: «адыр»— дээш, Аялга иштинден ажыдыптарга, Омак «акшалыг» эжи Ойнаар-оол-биле бо кирип келген.

— Экин, эки! Эрттип болур бе?— дээш, Ойнаар-оол Аялгаже чиктиг хүлүмзүрөөн. Аялганың арны изиш дээн.

Мендилешкеш, ыт чок удуур өрөөлчө кире берген.

— Келген аалчызын херээжен кижини чемгерер чүве ыйнаан — дээн, Омактың долгай чугаазы Аялганың кулааныга доңгун дынналган. Өрөөл эжинден бакылап келгеш:

— Ол ында белем чем бар. Боттарыңар ап чиптиңер, мен арай аарыксап тур мен — деп, Аялга ыттаан.

— «Аарып-ууруп» де! Дөм чаа-ла анаа турбадые — дээш, Омак паш-сава конгурадып, ынаар эжи-биле хөөрежи берген.

Аялганың уйгузу келбээн. Чүрээ анчыг соккуланыр. Дыңнаалап чыдарга, ийи эзирик кижини ырлажыр-даа, ам-даа арагаллап орай хире. Чамдыкта чугаазы чавызап, чамдыкта алгыржып үнүп-даа келир. Оларны чеже дыңнаарыл, Аялга уйгуга алзыпкан.

Ойнаар-оолдун соонда Омак биле Аялганың аразында чоок харылзаа соой берген. Омактың база эрги хоочузу кирип, бажыңга орай кээр, чамдыкта хонмас апарган. Ол келбейн баарга, Аялга адар даңны атсы удувас. Дүнекиниң ыржымында даштын дааш бүрүзүн дыннап, Омакты манаары хилинчек болган. Чедип келгенде, Омак ызырар ыт дег, чүглө шкафта эжиктери хаккылаар, сава-саңга конгураар. Ооң ындыг аажызындан Аялга мырыңай дескелексээр. Ажылы төнерге, бажы-

нынче чоруп ора, Омактын аажызын сактып кээрге, буттары бастынмастап, кылажы оожумнай бээр. Канчаарыл ам? Бажынынче барбас дээрге, ажы-төлү канчаарыл? Кижиге таптыг сүме кадыптар кижиге база чок. Саймааралдың сакпай хөңнүнге алзыпкан Аялгага кым дузалажырыл? Омак бс? Ол ам өске, хары кижиге дег апарган. Каткы-хөглүг, изиг-ханы эргеледииншикин олар ийини каапкан.

Аялга чүнүң-даа аай-бажын тып чадап, ийи орук белдиринде аамайзып, эедереп турупкан. Ынчалза-даа чарлыышкындан өске орук чок деп чүвени ооң чүрээ эндевейин турган. Аңаа удурланыр күштү ол тып чадашкан.

Уйгу чок дүннерден эрни ханыптыр ыжып, арып-доруи эгелээн. «Аразында үнгеп чоруур төл» божуп алыр дээни бүтүпмээн. Сагыш-сеткилдин балыглаашкыны, хан-дамырга болгаш эътке-сөөккө халас эртпээн. Аялга уруг дүжүрүпкен.

Бергедээшкин, хан адылышкыны болгаш, Аялга эмнелгеге он хонган. Ол хонуктарда Омак колдуунда бажыңыга барбайн турган. Уруглары шору өзе берген болгаш буттары-ла азыранчыл турганнар.

Омак Аялгаже сагыш-даа салбаан. Өскерликчи херээженниң та кайыын иштелип алганы ол? Ойнаар-оол ышкаш болза магалыг чүве аа! «Кадайлары» дээрге мырыңай тикчок. Өнде олулар кадайы билзе-даа, сөс сөглөвөс. Чер кезип-кезип кээрге, анчыг сөс эдер байтык, идик-хевин солуп бергеш, аышкарып-чемгергеш салыр. Ажыы-биле чугаалаарга, сагыш ышкаш кадай-дыр ийин. Аялга дээрге, чаңгыс хонмаска-ла «каая чордуң?» дээш карактары алараш дээр. Мени анаа-ла садып алган өңчүзү деп бодаар. Чок! Мен ону таптыг кезедипкей мен аан.

Ойнаар-оолдуң чурук чуруур «хостуг бажыңы» база бар. Орта кандыг-даа чараш, аныяк кыстар келир. Хөөрежип турда четчир-ле. Аялганың «ынакшылы» кайда-чүде бир тоянчы казах ышкаш эвес, орустаан-тывалаан, оңнап-солагайлаан, «акымайлаан», «ынаамайлаан» чараш, чаагай тыва кыстар... Чаңгыс чурттаар назынында оларның-биле «ойнавайн» эр кижиге чүнү канчаар боор?

Ынчаар бодап, «чаңнап» чораш, ада Омак кыстар болуп өзүп олар ийи уруун, келир үеде адалар болур ийи оглун-даа бодаваан. Эрги «аарыг» эргип, хоорайжаан амыдырал ону төөредип кирипкен. Назыны дөргөн харже чоокшулап орза-даа, ол Ойнаар-оол эжи-биле ийистер дег дөмей апарган. Идик-хеви, аажы-чаңы ол-ла олчаан. Ынак өңнүү-биле «каратэ, кунфу, ушу» дижип, аныяк оолдар клувунче база кирип алганнар.

— Эр кижиге мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг, хевир-сыны шевергин, чараш болур ужурлуг. Сээң арныңны көөрүмге кончуг

симметриялыг арын-дыр. А чүглө четпес чүвең спортчу хевир. Ону чедип алырда бистиң барып турар клувувус онза дузалыг. Спортмен эрлерге кыстар аажок ынакшыыр. Каратэ-биле занимайсалаарыңга кырып деп чүве база билбес сен. Сезен, тозан-даа харлыында он сес харлыг кысты кадаланып болур сен!— дээш, Ойнаар-оол кылымал диштерин кылайтыр чаа-ла каттырган.

Омак өңнүүнүң сүмези-биле каратэге бар-ла шаа-биле «бердинипкен». «Шаанда мээң ачам «кыдат уктуг мен» дээр чүве. Ынчап чоруй, Кыдатче киргеш, төрелдерим тып алыр мен. Адыр, кызыгаар ажиттынзын. «Кызыл террор чуртундан үнүп, хостуг тынар үе келир ыйнаан бо» деп, Ойнаар-оол бир-ле хөөрөп үнген. Ол чугаа Омакты улам чалгыннандырыпкан.

Шынап-ла, демократия үезинде хоруп орган херек чүү боор? Ажыы-биле миннирге, мен база-ла бо «кызыл террорга» базындырганнарның бирээзи-дир мен. Мээң кырган-ачам ноян чораан ышкажыгай. Ону кызыл чолуктар узуткап каан. Мен дээрге самдарларның сыскындызы эвес, ноян оглу-дур мен! Мен база кайы-даа чуртче кире бээр эргелиг мен. «Саймааралдыг үс» деп, угааны чанган жырланнар ынча дижир. Ындыг эвес, бо дээрге хосталганың чаа үези, Ойнаар-оол биле мен ышкаш чарт угаанныг, чаңгыс сөстүг эрлерниң үези-дир бо.

Омак каракка көзүлдүр өскерилген. Кеткен идик-хеви, мээ-медерели, мөзү-шынары көңгүс сыр өске апарган. Хензиг чаштан кады ойнап өскен эш-өөрү ону көрзе кайыын таныыр. Уткужуп-даа келзе, ол боду-ла оларны «танывас».

Аялга ол өскерлиинишкенин көре-тура шаанда чарлып турган үезинде дег хомудап, ийлээр чедип сырынналбаан. Анаа-ла албааралга алзыпкан. Чамдык өйде харын коргунчуг. Чажында авазындан дыңнаан бир тоолун-даа сактып келгилээр.

Бир-ле үеде ашак, кадай чурттап чораан. Олар чангыс оолдуг чүве-дир. Оозу өскеш, ырак кода-хоорайже эртемге өөренип чорупкан. Хөй-ле чылдар эрткенде оглу эртем-суулдуг ээп келген. Оглун манааш, шылап-могаан кырган ада-инени, өөрүшкүзүн чүге деннээр. Ынчалза-даа оглу каржы, хагдын-чак, улустан оспаксыргай, кижилерге жаргыш-чатка кытыр кижил болган. Ол чорук «кызыл дустаар» четкен ада-инениң аар човулаңы апарган.

Ынчаар-ла хүн чылзып чурттап турда, база бир оол чедип келген. Ол оол ирей, кадайның оглу-биле кара-ла олчаан. «Силерниң оглунар бо эвес, мен-дир мен!», «Мен оглу мен!»— дээш ийи оол маргышкаш турупкан.

Төрүмелинден бүдүү билир билдилиг шийткөкчиге чеде

бергеннер. Ол чалбак сарыг ховунуң ортузунга доңга тургузуп кааш:

— Ирей, кадайның ылап-ла шын оглу болза, чалбак сарыг ховуну куду маңнап баткаш, доңга иштинче кире берзин!— деп-тир эвеспе.

Ийи оол-даа чалбак сарыг ховуну куду маңнажып баткандыр. Бирээзи ужар куш дег киискип келгеш, доңга иштинче кире халаан.

Бүдүү билир билдилиг шииткекчи тура:

Соңнай келген оол оглуңар бо-дур. Донга иштинде шул-бус-тур. Ооң каржы үүлгедии ам кижилерден чайлаан-дыр— дээн.

Кижн сапыжы черле элдеп. Бирде-бирде Аялга бодаарга, ооң хайыралыг, ынак эжи Омак өске черде азып, түрөп чораан дег. А бо кымыл ынчаш?...

Эмнелгеден үнүп кээрге, Омак бажынында орган. Аялганың соолбурарып, чудай берген шырайынче көргөш, Омак боданган. Чараш мечээ хадый берген... Чаактары безин дырыш-кактарлыг. Каратэист кыстарга мону канчап деннээрл?

Душ. Омак чемненип келген. Аялганың ээлчегже үнер шагы ам-даа арай элек. Омак чемненирде мурнунга солун салып алган. Номчуп орары ол. Ол база-ла ооң бир чаа чаңы. Аялга база ыт чок чемнени берген. Омак чемненип дооскаш, «четтирдивис»— дээш, Аялганы чаагындан ужур эдертип «чойт» кылып каан. Бичи болганда Аялганы кый дээн. Диван кырында чыткан боду туруп, олуруп алгаш мынча дээн:

— Мен сээң-биле чугула чугаа кылыр дээш...

— Чүл, эш, чугаала даан.— Аялга барык сымыранган.

— Бис ийи чарлы берзивиссе эки боор. Мен... мен бодум чурттаайн дээш. Чааскаан.

Аялга чарлышкынынң жел чыдарын эндевейн турган. Ынчалза-даа ындыг дүрген, ындыг ажык болурун дүжөвээн-даа. Кезек ыт чок кайгап турган. Ажы-төлүн сактып келгеш, харлыга берген.

— Уругларывыс канчаарыл?— деп, дакпыш хөректен ийи-ле сөс үнген.

— Ажырбас. Бергедежи берзинзе, мен ийизин ап алыр мен. Че, мен ажылче чоруптайн. Инчеш келгеш чүү-хөөнү ап алыр мен.

Эжик «шылырт» дээш хагына берген. Аялга арнын дуй тудупкан. Ызы келген. Ынчалза-даа карактар кургаг. Соңгандан Омактын соонче көрүп турган. Ол хая көрүмээн.

Аялга ажылынче чоруур деп турда Омак бо келген. Кирип келгеш-ле улуг барбага идик-хевин суга берген.

— Чүү болду? Канчап бардың? Кадай тып алдың бе?

— Кадайым чок. Анаа бодумга чурттап алыин дээш. Сеңээ ынак эвес апардым. Сени көөр хөңнүм чогул. Моон ыңай шыдавас-тыр мен...

— Чүнү канчапкан кижини мен?

— Чүнү-даа канчанмаан. Анаа. Сеңээ ынакшылым дедир эглип келзе чедип келир мен...

— Орта кижини сен бе? Чүү деп дөмей эдип турарың ол? Чаш уругларывыс өскүс, адазы чок боорга...

Аялга төндүр чугаалап шыдаваан. Үнү сириңейни бергеш, ыглапкан.

Омакты чүү-даа доктаадып шыдаваан. Судка чарлыр чөпшээрелди Аялга бербээн. «Каратэист кижини мен, сени чүү-даа кылбас үзе, одура теп каар мен» деп тургаш, Омак чара бадылганы чедип алган.

Аялга ам база чааскаан арткан. Ол чалгыны сынык куш сагындырар. Бичин уруглар эмчизинден ол чоруй баргаш, улуг улустуң чыдар эмнелгезинче шилчип алган. Ол база чарлышкынның салдары. Ындыг аар, саймааргай кижини бичин чаштар эмнээрге, бужынныг, чылыг, чымчак сөс-даа сөглей албас болган.

VI Эгелер ААРЫГ ЧОВУЛАҢ БОЛГАШ САМЫЫРАЛ

Элезиниңг хову. Хорлаңгы, кызыл-даван буттарга изиг элезин сүстүп чыткан. Идик-хеви самдарарып элей берген, харык-шинээ үстүп, пат-ла могап турупкан херээжен ээн, куруг ховуда элейтип чораан. Ооң эриннери кадып, чарлыгылай бергилээн.

Суксанчыын. Суг болза. Суг, суг! Чүгле чаңгыс пак суг!...

«Суг, суг!»— депкеш, Кара отту чаштап келген. Суксааны дээрге аттыг. Тура халааш, соодукчудан инек-караа хандызы пактапкан. Стол кырында саазын чыткан. «Мен эртелеп чорултум. Заводка даштыкылар кээр болган чүве. Орай кээр боор мен. Салчакович». Кандыг-даа эргелел, чассыдыгышкын чок, албан-хаакчыттарның ээлбес «доң» дылында бижип каан. Артында-ла «Салчакович» деп каан.

Адырам, дүштүң элдептин аа. Каадыр айыыл-халапка таваржы бээриниң мурнунда база ындыг дүш дүжеттинген. Ийет, ол-ла ээн, куруг хову... Чаңгыс ол-ла дүш кижиге ийи катап дүжеттинер боор чүве-дир аа? Бараа чиктиг...

Кара кеттинип алгаш ажылынче чорупкан. Ажылынга баргаш, идик-хеп солуттунуп турда, хеп азар черже Лена угбай кирип келген. Ол чазык хүлүмзүрүп мендилевишаан:

— Аялгад дугайында чүве дыннадың бе, Кара?— дээш, карактарын имирерткеш, аксын чыпыйтыр хаап алгаш манап туруп алган.

— Чок угбам. Ону билип-даа алырга херээ чүү боор?

— Бээр дыңна: Аялганың ол яңган ашаа ам база каапкаш чоруй барган-дыр. Дивежик мен бе?! Хирлиг ашактарга бүзүрөп, ону катап киирген ажыы чок деп! Ох-хо-хоо-о! Мен-не Аялга дег аныяк, чараш болзумза, яңган, дорзук ашактарга базындырбас мен. Үндүр октапкаш, шыдал-быралыг, кырган-даа болза, бай ашакка барып алыр мен. Угаан чок-тур ийин, мээзи сарыг суг аан! Бо кижиге харын-даа кээргенчиг де.

— Харын де даан — деп, Кара анаа ужур эдерип ушкажып каан. Ооң бөгүн кижибиле чугаалажыр безин хөңнү чок болган. Хамык ужур хайлыг ол дүште. Хову, хову... Фу-у! Барып-барып кургаг ховуну чоп дүжей бергеним ол? Ооң орнунга далай-хем-даа, тайга-таксыл-даа болгай-ла.

Аа! Дүүн кежээ Салчакович-биле танышкан кежээвис демдеглек, коньяк шелип чытпажык бис бе. Чугаажок, хандамырны ол-ла кадыр соп, суксадып турбас ийикпе. Ынчангаш элезинниг изиг хову дүжөп чыткан-дыр мен! Канчап черле ону уттуп алганым ол аан? Ол бодал аңаа дунааргай изиг хүнде сериин салгын-биле дөмей болган. Дүш дугайында сеткил дырбаар ачыг бодал уттундурган. Кара база катап хөгдүг, сергек, каас, чараш болу берген.

Аарыг улус кежээки чемин чип каапкан. Ынаар, аяктар чуур черде сава-санга даажы дыңналыр. Лена угбай хетпе ыяшта өл пөс ораап алган шала чугган. Кара кежээки эмнээшкинни эгелей берген. Ол шприц тудуп алгаш, бир палаталаан үнүп келген. Улуг сестра ону өрээлинче кый деп аппарган. «Ам база бир тряпка садып алды ыйнаан»— деп, Кара бодал каан.

— Чугле дүвүрөп, кортпайн көрүңер, Кара Монгушовна — деп, Мария Ивановна чугаалаарга, Кара «чүнү чугаалаар сен?»— дээзиг серт дивейн олче дорт көрүп турган.

— Элбек Салчакович... аварияга таварышкан-дыр...

— Машиназынга бе?— Ол хамаарышпас, тоору чок донгун айтырыгдан өске кижинин безин чүрээ ажыш дээн. Караны ындыг кадыг сеткилдиг деп кым билген боор. Элбек Салчаковичинин айыылга таварышканы билдине бээрге, кадайынга кым сөс чедирерил деп айтырыгга тулуп, эмчилер элээн сүмөлешкеннер. Кандыг-чүү-даа болза, кады ажылдап турар улуг кижини Мария Ивановна чугаалазын дишкеннер. Ол база-ла, чугаалаптарымга, ыглап-сыктап эгелээр ирги бе дээш, кезек када дидинмейн пат болган.

— Чок... Заводка авария болгаш, кырынче чыып каап тууйбу аңдарлы берген-дир. Хирези берге кижн эвеспе. Нарын кезишкин эртер хире чорду. Эмчилер кезишкинге белеткенип турлар...

— Чүзү канчап барган дээрлер-дир, Мария Ивановна?

— Бажы кемдээн. Оорганын чүн талазы база кемдээн-дир.

— Ындыг-дыр. Четтирдим — дээш, Кара үне берген.

Дүштүн хайлыгын аа! Салчакович чок апарза, канчаар кижн боор мен? Акша-төгөрим база ооң шыгжаанда-ла болгай. Уруглары ооң дүлгүүрүн менээ каяа бээрил, олар? Бадылгавыс база чок. Ол дугайында чугаа үндүрерге, будалдырып кааптар ийик чоп. Кажар, харам ашактар ындыг боор-дур.

Элбек Салчакович эмнелгеде ийи ай чеде берген. Нервилер уштары кемдээшкинге таварышканы-биле ооң бир талакы холу, буду шимчеттинместээн. Эге дээрезинде бажын безин көдүрүп албас турган. Сөөлзүредир харын бажын шимчедиптер апарган. Ону колдуу-ла ооң уруу биле күдээзи азырап турган. Дүңхүн чокка адазының чанынга ээлчештир ажаап келгеннер. Салчаковичиниң чанынга Кара хонар дээрге-даа уруглары: «Ажырбас, бис боттарывыс» дээш хоржок болган. Ынчангаш ол хүндүскү шактарда аңаа барып турган. Билинместээн хол, бутту Кара нугуп бээрге, Салчакович сергеп чыдар. Ол хире берге айыылга таварышкан хирезинде ол черле аарыг-човуланга ырмазырап, дүжүп бербес кижн болган. Башкарып турган заводтан улустар хүннүн келир. Келбейн баарга, уруглары. Караны амыратпайн тургаш, эккелдирип алыр. Кара ооң чолаачызы Сенька-биле каш-даа катап завод чораан. Заводтун ажыл-херээн ол орунга чыда ажылдакчыларын дамчыштыр башкарып чыткан. Эмчилерни аргастап-хоргастап, көгүдүп тургаш чанында телефон база эккеп коштуруп алган. Заводта ажылчыннары кандыг-бир бергедээшкинге таваржы берзе, дораан-на телефон дамчыштыр чугаалашкаш, улус-биле дугуржу кааптар.

«Мен эмнелгеден үнүп кээримге» азы «мен сегий бээримге» деп улус-биле чугаалажырда болганчок-ла ынча дээр. Кара ооң шуут эттинип, кадык апаарынга бүзүревес. Ол дээди эртемниг эвес-даа болза эмчи-ле болгай. Назыны дөртөн ажа берген Салчакович хамаанчок ам-даа өзүп орап организмниң безин ындыг човуландан адырлыры белеп эвес.

Элбек Салчаковични эмнеп турар нейрохирург эмчинин даап бодаашкыннары база Караны-биле дүжүп турган.

Даргазы эмнелгеге чыдып турар үеде Семен Караның дугайында чиктиг бодалдарны бо-ла бодаар апарган. Караны

даштындан көөргө, чараш хевээр. Харын-даа ол Семенну бодунче улам сорунзалай соп турганзыг...

Ам-даа аныяк херээжен ышкажыл... Канчап черле мени эл тоовайн баар болду? Ашаа бертингенинден бээр ийи ай чедө берди ышкажыл. Ашакка өөренип калган херээженге эр кижн чокта берге эвеспе? Черле канчап барган кижн мен? Эр кижн мен бе азы...

Ажыл доозулган. Кара чанып бар чораан. Семен көрүнчүктөн Караны хайгааравышаан. Ол ам мурнунда дег бүдүү-бадыы эвес, Караның карактарыңче чингир көк карактарын кадалдыр кайгап, ажыы-биле каттырып, ылчыннаар апарган.

— Хүннүң изинин аа! Үжен градус ажыг дээр-дир — деп, Семен чугаа эрээн.

Кара чугаага идепкейлин-биле киржи берген.

— Кежээликтей Улуг-Хемниң суунуң чылыы кедергей боор аа?

— Эштир бис бе? Мен чоокта черле хем барбадым — деп, Семен улам дидимнелген.

— Адыр, мен эштир хеп ап алың. Оон ыңай...

— Билдим, билдим, дээрги кадын! Оон өске бүгү-ле чүве менде бар ийин!

Улус чок черни шилип чорааш, хем эринге келгеннер. Хемче Кара эштир хептиг четкелекте, Семен маң-биле келгеш сугже шурай берген. Ооң эштири аттыг болган. Каш сөстөр солчуп чоруй, олар сугдан үнүп, аыш-чемин делгеп, арагазын уштуп алганнар. Семен карактарын Карадан ырадып шыдаваан. Ооң төл эеп көрбээн, долу, чаагай эмиглери, чанагаш мага-боду... Семеннүң артында үнү безин үнместээн. Ооң бажында чангыс-ла күзел. Карактар шокараңайнып, кулактары безин түүнейни берген.

Ооң соонда Кара хостуг үелерин Семен-биле эрттирер апарган. Харын-даа Семенну Кара бажыңыңга эккеп хондуруп, кады арагалаар. Ол-ла өрээлге, ол-ла орунга...

Бир эртен эжикте дүлгүүр шылыраан. Кара Семеннүң хойнундан тура халааш, чүгле эвеген эьдин чажыра кетгинип четтиккен. Өрээлдин эжинин дуглай идиккеш, үнүп кээрге, Салчаковичиниң улуг уруу Сайдаш болган.

— Экии. Ачам сейфте херек саазыннар эккел дидир — дээш, сейфче барган. Ол сейфти ажыдып тура, Семеннүң ушту-нуп калган идик-хевийиче карак уштап көрө каапкан. Кара ону-даа херекке албайн:

— Мээң ында база... херек чүүлдерим бар чүве. Бодум-нун... — дээн.

— Ап алынар — дээш, Салчаковичиниң уруу чайлай туруп берген. Кара кылагар карттыг хапты ап алган.

Алыр саазыннарын ап алгаш, Караже ыт кускузунче көргөн дег көрүш-биле Сайдаш хөмө кайгапкан:

— Мен чоруптум — дээш үнө берген.

Менче ол канчаар көрдү? Кижиниң төлү. Хары кижиниң төлү. Чок, хары кижиниң төлдери менче кажан-даа ээлбес! «Бөрүнү чеже-даа азыраарга, аргаже көөр» дижир ышкажыгай. Олар мээң чүм-даа эвес-тир. Ам маңаа арткан херээ бар бе?

Кара биле Семен катчып алгаш дезип чорупкан. Элбек Салчаковичиниң садып бергели улуг өртектиг каас-коя хевиниң чамдызын аартыктааш орук ара садыпканнар. «Ажык-чарлыг, магалыг чаагай үе-дир бо. Акша-ла болза садыг-даа ажыдып ап болур бис» — деп, Семен ону көгүдүп турган. Ооң ол күткүүшкүнүн билбес кижини Кара бе? Бодунуң база тускай күзели барын ол Семенга сөгүлөсөс.

Улуг хоорайга чеде бергеш, акша-мөңгүннүг, шыырак эш-өөр тып алза, багай балдырбээжек орусту оруктан чайладыры кай баарыл. Шаг берге. Хөй акша-төгериктиг чаңгыс херээжен кижиниң танывазы хоорайга баргаш, турумчуп алыры ындыг амыр эвес. Семендан чаг-чаашкын дег адырылбайн тургаш, эге башкы үеде ону ажыглаар. Ооң соонда анаа ооң херээ чүл? Ажыг арагадан хөңнү калбас, акша-мөңгүн дээнде төрүп каан незин-даа садыптар чыгыы орус оглу Огневтун оон чарлып, салдынары ындыг-ла амыр эвес дээрзин Кара ынчан каяа бодаан деп. Оон-на хай-балазы-биле хөглүг-чаагай амыдыралдан хоорлу бээрин ол кажан-даа бодаваан.

Ханы ынакшыл, чаагай, арыг сеткиишкинден ырак, кайызы-даа хол чедер черден-не уштуп чиирин, бодунга шингээдип алырын бодап чоруур ийи кижини шак ынчаар каттыжа берген.

Чорумалдар доктаар өртээлден ындыг кончуг ырак эвесте хөй аал чурттаар калбак кара барактардан бүткен бүдүн квартал бар. Ону хоорайның чону «Шанхай» деп адап алган.

Кара биле Семен хоорайга келгеш, аалчылар бажыңынга кезек чурттап чоруй, «Шанхайдан» бир өрээл бажын хөлезилеп алган. Оларның кайызы-даа ажыл тып алырынче далашпаан.

Чүвениң ужу-бажын баштай билип алыр. Орус кижини, караавга эвес, а холунга өйдүктүрүп туткаш, бүзүрээр дижир. Ол шын боор.

Коммерция ажылынче шыгаап турган Семеннүң күзели боттанырының кырында келген.

Караның акшазы-биле Семен араганы, бичини уруглар хептерин баазалар-биле дугурушкаш мөөңү-биле хары угда садып

алган. Ол бүгүнү дескен ийи кижини оон улуг өртекке чедирип алып дишкен. Баштайгы дээрзинде хөй чыылган черлерге бүдүү садып тура, оон соонда бир садыг ажыдып алып дишкенер. Семеннун чугаазы кылдыныны-биле дүгжүп турза-даа, Кара аңаа туюлунга чедир бүзүрөвээн. Ынчангаш ол акшазының көвей кезини ынаныштыг черде чажырып каан... Боданыры ботка херек.

Арага-дарыны улуг өртекке чедирип алырынга «Шанхай» эн-не эптиг чер бооп-тур. Шагдаалар былдаарынга оон тар оруктарлыг, карангы булуннарлыг черлери кончуг эки. Карангыда суг, арага саткан чиижен хамаанчок, амытанның идик-хевин, бөргүн хунааган, кижини тыны үскеннер безин азыгларже, чарыктарже сыннып кирген тараканнар дег, чашты бээр. Шагдаалар шак ындыг «тиглерже» киреринден кызыдыр-ла коргар.

Чорумалдар болгаш хоорайның өске-даа бок-сак кижилери «Шанхайга» чыгыр. Арага-дары дилээн, шуугаазын, шош-содаа сүрген улустун оруу база ынаар шөйлүр.

Ында колдуунда огулуг ажыл чоктар турумчаан. «Шанхайның» кудумчулары чурум-чыскаал чок, холушкак-бүлүшкөк, сараалыг.

Дүннүн карангызында олче кирер болзунза, идик-хеп байтык, алдындан артык үнелиг амы-тындан чарлып болур сен.

Шак ындыг ат-алдарлыг, «Шанхай» деп шолалаткан кварталда Кара биле Семен Огнев чурттай бергеннер.

Аялга бичии оглу Дамырак-биле садыглап чорупкан. Кижини дээрже садыг долу. Сүт биле хлебти ийи аңгы черде садып турар боорга, хлеб ээлчээнге оглун тургузуп кааш, боду сүтте барган. Ийи авашкы ол садыгга харын үр болбаан, ынчалза-даа элт садыынга дыка саадааннар. Ээлчегге бир шак ажыг туруп чорааш, Дамырак чалгаарай берген.

Аялга оглунун оозун эскерип кааш:

— Дашкаар ойнааш кел, оглум. Ма, акша. Аштай берген боор сен, бир чүведен садып чи — дээрже, оозу ыңай бооп чыдырда, соондан алгырган:— Машиналардан оваарнып чор!

Аялга арай деп делгирге чедип чорда, бир-ле адыг, мажаалай дег, чоон, улуг херээжен хөме келгеш, ашактарны дег улуг, артында сарыг-сарыг дүктерлиг, көк-шокар бижиктиг холун Аялганың мурнунга доора салып алган.

— Силер маа турбадынар чоп?..

— Мен дуу кырганның соонда кижини мен — деп, Аялга элдепсинген.

— Анаа тур! Аксың хаап ал!— деп, хөрөктөнгөш, ол Аялга же көрүнүп кээрге, ооң жышкы кыжыраң дээрде сылдыстар дег шаңгыр карактары кандыг-ла бир араатанзыг кылаңнашкан. Ол көрүштөн Аялга шыырныгып, көжүй берген.

Артында херэеженнер алгыржып үнүп келген:

— Чүгө ону киирдин?

— Бис 2—3 шак иштинде туруп кээр, а бо анаа-ла басың кирип келгөш, туруп алыр, амыр-дыр бо!

— Аастарыңар хаап алыңар! Оон башка өгү-дылыңар каттай тура соп алыр мен! Силерден артык курваларны ыттатпайн чораан мен — деп, туразы улуг херэежен көргүрөөн:

— Чүглө борта эвес, чуртуңарга барып чудурук чайып чоруңар! Силерни бээр кым чалааныл?— деп, чоргаар херэеженден дудак чок улуг-шыырак, моң кара аныяк херэежен дөстүнмөөн.

— Улуг орус чон, бис чок болзувусса чүнү кедер, чүнү чиир силер?! Черлик чүвелер...

— Бо канчап бардың, Марья?— дизе-ле, үвүргөй баштыг, сарыг эр аңаа чоокшулап келген.

— Ыңай тур, Иван! Сээң херээң эвес-тир!— дээш, «улуг орус улустуң уруу» дүште чок, эътти садып алгаш басып үчө берген.

Аялга оглу-биле садыгдан үнгөш, автобустар доктаамыңга келгеннер. Ында узун сандайда бораңгай-бүдүн хептиг, арнында көк черлер саргартыр эттингилей берген, назыны ыңдыг кончуг аныяк-даа эвес, ыңдыг кончуг кырган-даа эвес херэежен кижиги эргижиреп, онган хап долу арага шилдери суп алган олурган.

Тура улуг херэеженниң «Иван» деп турганы эр бир колунда саазында эът ораап тудуп алган бо келген. Ол херэеженче чоокшулап келгөш, хапта шилдерже көрүп чугаалайт:

— Сен хей-ле оларны сөөртүп чорааш чоор сен. Бажыңга барып дыштанып ал. Мен дужаапкаш чедип кээр мен.

— Ол чүнүл?— деп, эътче көрө-тура херэежен айтырган.

— Ма, мону бажыңче аппарат. Мен келгөш мүнден таптыг кылыпкай мен аан. Бар че.

Херэежен кижиги оожум тургаш, ыт чок чорупкан.

«Чеже-даа түрегделге чурттап чорза, ийи бодун каашпайн чоруурлар. А бис?..» Ол бодалдан Аялганың хөңнү баксырап, өскээр көрүп берген.

Бир эвес Аялгага ынчан ол үвүргөй баштыг чудаңгы эр «сээң амы-тының алыкчызы-дыр» дээн болза, кымга-даа ол кайыын бүзүрөөр деп.

Хову, сактырга-ла, ыржым-шыпшын, ээнзиргей чыдар, а херек кырында ону карак-биле шинчилеп, эскерер болзунза, ында үзүктел чок амыдырал шуужуп турар. Азыг-диштиг араатан көк бөрү, овуузуунуг кажар кызыл дилги-даа ында. Ажырымчы араатаннар аштаан хырнын дүптөп алыр дээнде кээргел, келдерел деп чүве билбес. Боду ышкаш, бойдуштуң чаялгазы — амытанның боскун одура соп, ишти-хырнын тө соп чип, төгүлгөн изиг кызыл ханын харамдыгып сорарлар.

Ховунуң улуг-биче, буянның болгаш бузуттуг дириг амытаннары чырык, чылыг авыралдыг дээди бурган — Хүннүң адаанга чурттап чорааш, мөңгө уйгунун төрөөн иези Өлүмнүң кажан, кайы чүктен келирин кайыын билирил аан.

Буянның чырык сүлдениң Чаяакчызы-даа, ханга пөкпес кара Өлүм-даа ховуда.

Иван биле Алла Москвиннер Кара биле Семеннун турумчуп алганы «Шанхайда» чурттап турар. Ында кандыг-даа аңгы сөөк-язылыг, кандыг-даа мергежилдиг кижилер бар. Ынчалза-даа ында көвей нуруузунда амыдыралга кыстырган, чединмес, түрөңги, ыт ишпес кара сугнун уржуундан ажылын, мергежилин оскунганнар бар. Амыдыралдан астыккан, угаан-медерели төрөөн кижилер эки-бак сөстөр-биле сөглежип, оорлап, үптээрин, алгыжып-сокчурун-даа анаа бир чүве бодаар. «Шанхайда» чүгүлө түремиктер эвес, акша-мөңгүн ажыы сүрген, чижең-чилбилер, самын-садарлар база турлагжаан. Ынчалза-даа ында сөөк-язы ылгавыры чок. Аарыг-хамчыкка туттурган, согур-мугур, кулаа дыгнавас, үнү чок кижилерни көөрге кандыг ийик? Кандыг-даа ылгал чокка шаа, хирези-биле эдержип чурттап чоруурлар. Чүгө дизе кадык-шыырак, кулактыг, карактыг, үнүг кижилерден аңгы, тускай делегейде олар чурттап турар. Оларны чуртталганың кара сүлдези каттыштырган. Ол дээрге аарыг-аржык болгаш айыыл-халап-тыр.

«Шанхайда» дембээрээрнерни аар-берге амыдыралдың дүмбей дүнү чаңгыс черге чыып, чалгынының адаанда базырып алган. Оларның ёзу-чуруму көңгүс өске. Ийет, нар-шээр чок, каржы-хажагай-даа болза ында база тускай чагырга, дүрүм бар.

Алла Москвина шыырак дээн эмчилерниң бирээзи турган. Ояң кыс чорда фамилиязын Шаповаленко дээр. Ол база боду ышкаш дээди эртемниг эмчи ашактыг чурттап чораан. Өг-бүлелиг тургаш, ол Иван-биле холбажы берген. Ашаа биле Иван-

ның аразында болган кыска чугааның соонда ол төрөөн чери Благовещенск хоорайже чоруй барган. Алла Максимовна ашаандан иштиг артып калган. Иван ону-даа херекке албайн, Алла-биле чурттай берген.

Кызы Наталья өзүп, өске хоорайже өгленип-баштанып чоруй барган. Иван ону бодуноң төрөөн төлү дег хайыралап, өстүрүп каан. Ынчалза-даа оозу ада-иезинче чагаа-даа биживээн, сугже октаан даш дег сураг барган.

Алла биле Иван чоорту ажыг сугже дүлдүнгөн. Алгыг, делгем, чырык, чылыг бажыңын база-ла арага дээш «Шанхайда» бичии бажыңга орнапкан. Қайызы-даа ажылын оскунган. Иван кыш боорга одакчылап, чай боорга чииженнерниң арагазын сатчып бергеш, оон эвээш-биче акша тывар. Тыпкан акшаның көвей кезии арагага баар. Арагалап-арагалап бир миннип кээрге, Аллазын эттеп алган болур. Ооң арны-бажы көк, холу, буду даа сынган болур-ла. Чүгээр миннип келген үелеринде ол Алланы аттыг кээргээр. «Мооң соонда черле ынчанмас мен, сөөлгүзү болзун» деп аашкынар, ынчалза-даа ол сөстөр хоозун болуп, салгын уунче ужуга бээр.

Алла канчаар-даа эттедип алгаш, Ивановны шагдаага билдиртпес. Аарыг черин эмнеп берзин дээш эмчиже безин ис басыс. Боду-ла бажыңга ак, кара эмнер-биле эмненип алыр. Ол боду арагадан каш-даа эмнеткен. Ооң соонда улуг-ла дизе үш-дөрт ай болур. Оон арагага чазыйы дам баар. Қижиниң мээ-медерелин, дамыр-ханын, тургузуг бодун өөренип чораан эмчи кижии болганда араганың мага-ботче, мээже синип, аарыгының хоочурап бар чыдарын билип чорза-даа, ол аңаа удур күштү дилевээн. Алла эрес-шоваа ак-көк карактарының-даа өңүн оскунган, «Алла Максимовна» деп чонга хүндүлүг адын-даа чидирипкен.

Москвиннерниң бичии бажыңында каракка илдигер чүвө чок. Ийи орун, ийи стол, дөрт сандай, чем шкавы, бичежек телевизор. Шалада өңү кууларып калган, хирлиг чадыглар...

Алла борбак эъдин столга салып кааш, Тошка дээр селбегер кара хавазын чүү-хөө чем арты-биле чемгере берген.

— Күжүр Тошкамны! Аштай бердин бе? Шилдер чыгаш, мырыңдай туруптум. Чемнен, чемнен. Ажырбас «ачаң» дораан чедип кээр. Сенээ амданныг мүн кылып бээр — деп, Алла ыдынга чугаалаан. Хава ооң чугаазын билгензиг, олче көрүп каап, селбегер кудуруун чайып, тавакта чемин таваар чылгап турган.

Алланың алыс-ла өскөн, төрөөн чери ыракта. Институт дооскаш, ол база төрөөн черинден чоруу, ада-иезинден адырлып, уруу Наталья дег, сугже октаан даш дег «чиде» берген.

Ооң ам Иван биле Тошка деп хавазындан өске чоок чүвези чок. Иван ону эки билир, ынчангаш ону каапкаш баар аргазы чок, сеткилинден кээргээр. Аңаа бодаарга Иванның кырган ада-иези ырак эвес суурда чурттап орарлар. «Арагачы херэежени чоор сен, каавыт» деп чадап кааннар.

Бир катап харын-даа адазы келгеш «бажың-балгат септедип алың» деп сылдаглааш, апарган чери база бар. Ол ада-иезиниң чанынга ийи ай хире чурттаан. Арага-дарыны шеглээш, артында семирп, силий берген чедип келген. Ол үе дургузунда Алланы Иван утпаан. Суурдан хоорай кирген чорумалдар дамчыштыр дузаан мөөгү, ногааларны, хаван чаан, картошканы-даа Аллазынче чорудуп турган.

Эзирип алганда Иванның база бир бужар чаны бар. Аллазы ужуп каарга, кады арага ижип турганы үен-даян херэеженнер-биле холбажыр. Оларның хар-назыны хамаанчок. Ажыг арагага арын-нүүрүн орнапкан, ыт чок херэеженнер ооң бажыңыңга, кадайының чанынга Иван-биле хонар. Алла миннип кээрге, угаанга илип алып хамаанчок, кулакка безин дыңнап эрттирери берге чазыыл чок сөстүг алгыш-кырыш кыптыгып үнер. Түннелинде күжүр Алла база эттеттирип алып.

...Шил дужаап чоруткаш, Иван, шынап-ла үр болбайн чедип келген. Ооң ындазында хөглүү кончуг. Көккүр карактары чайнаан, коңзагар улуг хаайы безин кыза берген.

— Шилди-даа дужаадым, өрем-даа негеп алдым, «авазы». Кай, 50 граммдан аптар сен бе, бажың аары эттинзин — дээш, шилде араганы ажыда берген.

— Бурган-на бо! Ижип чыттың бе?!— деп, Алла девидеп айтырган.

— Чок, чок! Сен чокта ишпес ышкажык мен, «авазы», Тошка-даа билир. Ындыг але, Тошка?— дээш, Иван селбер хавазын суйбап каарга, оозу бажын бир-бир ийинче салып, олче көрүп турган.

Москвиннер чем кылып чип, арагазын ижип орда, кежээки «аалчылар» кээп эгелээн. Кожазы Люба кадай «төнмес-сарыг» база эккелген. «Малыш» деп шолалыг, бичии, чолдак ашак хакас кадайы узун, чыржагар Гая-биле кады келген.

Таакпы ыжи бичии бажың дола берген. Арагалааннар келзе-келзе бот-боттарының-даа чугаазын дыңнавав апарган, киж и бүрүзү уунда чулчурааш олурупкан. Эжик халырт дээш ажыттыңан соонда, узун, шыырак мага-боттуг, терең кирбиктерлиг, кара карактарлыг, эриннерин кып-кызыл кылдыр будуп алган аныяк херэежен кирип келген. Ооң кеткен хеви эрги-даа болза, ындазында ары кончуг.

— Ол болбас ийикпе! Кончуг өйүндө келген-дир мен!— дээш, ол Алланың чанында барган.

— Сайлаанажымы бе? Бээр эртип кел, борта олур — деп, Алла ыт чок таакпылап орган боду сергей берген.

— Кадың кандыг-дыр, Алла угбай! Ваня сенээ хол дег-бейн тур бе?

— Чок, чок! Ванечкада багай сеткил чок, бодуң билир-ле болгай сен..

— Фу-уу! Бо чүвөңөр ыңай ырадыңар!— дээш, Сайлаана бөпүгүр шилде «төнмес-сарыг» артынын төгүлдүр-чайылдыр идилкеш, стол кырынга ийи шил водка тургузул каан.

Сайлаана кирип кээрге, ыт-даажы чыткен улустуң үнү катап үнүп, чугааланы берген.

— Аркашка чиде берген. Ону дилээш «Шанхайны» одур-тум, кайда-даа чогул, кончуг аскыр ыт! Тып алзымза ийи будун үзе соп каар мен, чолуктуң... Бир шак болгаш кээр мен дээш, хондур келбеди..

— Эх, Сайлаашка, Сайлаашка! Орус кижиниң «бир шак» деп чүвезин билбес кончуунну! Кай баарыл ол, бичии кыстап-кыстап чедип-ле кээр ыйнаан — деп, Иван ынча дээн.

Сайлаана олче айтыр салаазын судуннаткан:

— Көрдүң бе, кичээнип алыңар! «Кыстап» деп чүвени Аркашка-биле силерге көргүзүптер мен — дээш, удургу чирик дижин көзүлдүр каттырган.

Гая олурган черинге хыйыштыр удуй берген.

— Эй, Малыш, «кадының» удуп орда, чүнү көрүп ор сен? Орунга аппарып чыттырып каг — деп, Сайлаана барык-ла дужааган.

— А-ха-ха!— дээш, Иван бажын силгип, чаза каттыра берген.— Малыш дээрге Галкага бодаарга куш чүү-биле дөмей кижин ышкажыл!

— Вань, сокса, киштээри болзун! Бээр кел, дузалаш — дээш, Сайлаана Галяда барган.

— Арага төнөр деп барды, акшаң бар бе, Сайлаанка, мен халааш кээин — деп, Иван сугнуң кожазы Люба кадай сөглээн.

— Акша харын сенде эвес чүвө бе? «Төнмес-сарыг» садып маңнап турунда, кайы хире ийик сен?

— Көңгүс көпей чок кылдыр дүүн Генка кактап аппаратды.

— Чалы оолдар дуурайлаарга, ол-дур! Адыр, Люба уг-бай, дүүн мээң кижим сээң өөңден үнүп чыткан дээр чорду, шын бе?

— Сээң оонну чоор мен мен! Генкам чок эвес..

— Мегелеве! Генка өглүг кижин сени чоорул. Будалдырба, сөгле! Аркашка сенээ хонду бе?!

— Сээц ашаанга ынакшый-даа берген дижик мен, оон чүү болду ынчаш?— дээш, Люба кадай ийи быктын даяныпкаш, туруп келген.

— Чүү дидир сен, кырган өлешкин?!— дээш, Сайлаананыя холу карбаш дээн соонда Люба кадай черде чыткан. Чогушканнарга кым-даа болушпаан, анаа-ла даш көжээлер дег көөрүнге өйлөшкөн.

Сайлаана ийи билээн сывырнып алгаш:

— Бээр тур, кырган өлешкин, сээч чалыы эрлер сонуургай бээр чүн бар эвес көргүс! Чүвүрүң ужул!— дээш, сирилээн-кавылаан кадайны черден тургуза тыртып эккелген.

— Че, чүге тур сен? Дылың сыырыптың бе?! Мээң сөс катаптаар хөңнүм чогуң билир сен... Чүге тур сен, чүвүрүң ужул! Оон башка...— дээш, Сайлаана холун көдүрүп орда, Люба кадай «көрүкчүлөр» мурнунга ооң «чарлыын» күүсеткен.

— Ам моон үн! Моон соңгаар мээң караамга көзүлбө!— дээш, кадайны Сайлаана хөкпейтир үндүр идипкен...

...Аялга Карага душ бооп таваржы берген. Кайтап калган. Ооң каас-коя идик-хеви-даа чок, хөнү, чоргаар сыны безин бүшкүе берген-даа ышкаш.

Моон мурнунда чоок эдержип чорбаан болгаш, Кара-биле чугаалажыр сөстөрнү Аялга тып чадаан. Кара ындыг эвес, оон адырлыр хөңнү чок. Хоорайда көжүп келгенин, Салчаковичиниң уруглары-биле «таарышпайн» чарлы бергенин, харам, ёзуургак ашактан канчап «адырлып» алганын төөгүп шаг болган. Салчаковичиниң аарыг-човуланга туттурганын ол сөглөвээн. «Мээң бажыңымга бараалы» дээш, Аялга хөңнү чок, чөрчүп турда-ла, Кара ону кынчыктырбаан.

Кара дөрт аал чурттаар ыяш бажыңның бир өрээлин ээлеп турар болган. Бажың бичежек-даа болза чугула херек эт-сеп ында шупту бар. Шалада, ханаларда-даа улуг өртектиг хевистер, өңнүг телевизор, япон магнитофон, хрусталь сава-саңга... Чок-ла чүве чок.

Аялга барык-ла ыт чок. Кара аъш-чем салып тургаш безин чугаазын соксатпаан.

— Эжиң багай эвес чурттап чоруур-дур бе? Аныяк, чараш ашаам база бар. Артында коммерсант. Бо шагда оон кедилиг чүве чок. Чурттап-ла билир болза кижиги төлү каяа-даа түрөвөс. Ындыг аа?

— Ойт, чааскаан чулчуруп туруп бердим бе? Сен хөөрөп көрөм, че. Чоп дыңнаарымга Омактын ам база «думчуу дыртыя берген» дээрил, эш?

— Ийе... харын чорупкан кижн ыйнаан...

— Чоор сен ону, чоинуц оглу төнгөн эвес. Хөөрөп ор даан, эш, сагыш-сеткилиц ажиттынгай-ла. Кижн муңгараар чүве ашактар бе? Чалыы назын ам-даа кырып, өшпээнде сула чаңнап аар-ла болгай. Шынап, уругларың өскени аттыг боор аа? Чугаага киржир аайын тыппайн орган Аялга ам харын үнү үнүп келген.

— Шору өзүп келгеннер. Эң бичези Дамырак безин өөрени берген. Чогум меңээ дузалажырлары аажок...

— Адыр, ашак келбээнде мында бичин «чүве» бар чүве — дээш, Кара холодильникте барган.

Төл деп чүве көрбээн болгаш ындыг ийикпе, азы бодунуц салымындан ырмазырап, ойлаксаары ол чүве ийикпе, Кара ажы-төл дугайында чугаага хөңнү чок. Ындыг чугааны ыяап-ла үзе кирип, куйгастыраарын кызыдар.

— Чиник чүведен аптар бис бе? — дээш, Кара шампан уштуп кээрге, Аялганың карактары улгады берген.

— Ажырбас, кортпа! Ону ишкеш канчап эзирдим дээрил?.. Иче биле дөмей чүве ышкажыл...

— Кижини манап аар бис бе, хорадай бербес бе?

— Чок, ол дээрге... анаа бөдүүн кижн-дир ийин. Сен ыш-каш, көргөй-даа сен.

Кара Семеннуц дугайында «ол дээрге мээң холумда» дептер дээш арай кайгаан. Аялга биле Кара кады чангыс чсрге ажилдап турган эш-өөрүнүц дугайында чугаа кылып, хөөрежип орда, шимээни даштын машинна турупкан.

— Келли-ле! — дээш, Кара тура халыырга, Аялга база девидеп тура халаан.

— Олур, олур! Ажырбас, дүвүреве, эш — дээш, Кара эжик аксында барган. Кирзе-ле узун, чарашсымаар шырайлыг орус эр, ооң соондан оон шала чолдак, күдер кара эр шуужуп келген.

— Сенька! Владик! Таныжып алынар, бо мээң эжим Аялга-дыр. Мээң-биле дөмей медик кижн, кады ажилдап турган бис...

— Мындыг ховар эртинени каяа чажырып чытканың ол, Кара? — деп, дашказын көдүрүп ора Владлен Караже хүлүм-зүрөөн.

— Адыр, баштай машинаң тургузуп кааш кел, оон башка «начальнигиң» ажылыңдан үндүрүптөр — дээш, Семен Владленче карак баскан.

Кадайының хыйланчак чанын билир Владлен тура халааш, тудуп алган помидорун чивишаан:

— Дораан кээр мен — дээш, үне берген.

Араганың кылынмазы бар эвес, Аялга арай эпчоксунун олурза-даа, араганың тевиин-биле, арны кызып, дылы безин «чештине» берген. Ооң сеткили чиик, хөглүг ышкаш апарган.

Олар бичежек кухнядан өске өрээлче кирип, магнитофон салып алгаш, самнап эгелээннер. Аялга хензиг када ажы-төлүн, ооң мойнун дөнгү ышкаш кылдыр сы базып чораан саймадралды, кударалды уттупкан.

Владлен база катап чедип келген. Чугаа-соот, каткы-хөг, хөгжүм чаңгыланган. Владлен Аялгаже ажыы-биле туралап эгелээн. Кады танцылап тургаш, ооң мага-бодун бодунче чыыра куспактап, арнын ооң арнынга чыпшыр чоокшуладып, карактарын ооң эриннеринден ыратпас болган. Аялга ооң куспаандан хоорлуп, холдарын ыңай идер дээш тудуп аарга, шыңганары демир-ле, салдынар аргажок. Кара биле Семен Аялганың Владленниң куспаандан канчаар чүткүп турарын көргөш, чүглө каттыржыр. Харын-даа «ону черле салба!» деп турганзыг Семен Владленче карак базып каар. Хөгжүм бир үзүктели бээрге, Аялга:

— Кара, үнгөш кээлем, эш, изиин — дээн.

Кара дүште-даа чок мынча дээн:

— Владик, Аялганы секпередип алгаш келбес сен бе? Мен салат кылыптайн.

Владлен амырай берген. «Чалап тур мен!» дээш, холу-биле эжикче чалаан. Ам канчаар Аялга анаа үдеткеш үнүпкен.

Караңгылаан. Сылдыстар ында-мында чивеннешкен. Владлен казапчага үнүп келгөш-ле, Аялганы бодунче чыыра куспактап, изиг-изиг ошкай берген. «Адыр, манаңар!» дээш, Аялга ооң кыскаш дег холдарындан күш-биле ушта халаан. Владлен оожургап, таакпылай бээрге, Аялга казапчадан үндүр баскан.

— Арыгланыр чер херим даштында, ырак. Мен үдекчи болуйн, оон башка сараалыг «Шанхай»-ла болгай — дээш, Владлен чиктиг каттырган.

— Дуу ол... Мен маңа таакпылап, сени манап алыйн. Чүглө үр болба, эргимим — дээш, Владлен Аялгаже углап кел чорда, ол «Адыр, мен ам дораан...» дээш, ыңай болган.

Аялга арыгланыр черже кирбейн, ону эрттир баскан. Ооң ынды талазында херимнерге кызаттырган чинге, тар орук бар болган. Олап үнүп кээрге, харын-даа өске бир кудумчу бар болган. Сырый туттуңган барак бажыңнарлыг, ужуру билдинмес ол кварталга билбес кижиниң азары мыя мында. Чүү-даа болза автобус доктаамы ынаар углуг эвейикпе дээш Аялга хая көрнү-көрнү далаш маңнапкан. Халып-халып кээрге, кудумчунун бажы мунгаш херимге үскен. Аза берген! Ол бодалдан Аялга коргуп, эзирин безин чаштай берген. Адыр, таптыг бода-

нып көөр-дүр. Бо кудумчудан черле үнөр орук тургай-ла. Ол ам маңнавайн, оожум боданып чоруп ора, бир доора кудумчуга кѳлгѳн. Кезек бажыңнарның херим иштинде ыттары илчирбезин кыңгырадып, ээре берген. Аялга сактырга, артында улус чугаа-лашкан-даа ышкаш, хая көрнүрге чүү-даа сураг. Анаа хей сагыш болган-дыр. Ынчап чорда медиледир маңнаан буттар даажы мырыңай чедип келген. Аялга хая көрнүп четтикпейн чыдырда, күштүг хол ооң билээнден алган. «Владлен!» Чок, ыттаза-ла ийн кижѳ апарган. Ол топтап көре бээрге, бирээзи сыра дег узун, чингежек арынның, өскези Аялгдан биче-ле узун, диштери агараңнаар, бүдүгүр карактарлыг. Кайызы-даа тулдур кеттинип алган эээрби хар иштинде аныяк оолдар.

— Кайнаар эшкѳдээриң ол, чараш кыс?— деп, чолдаа ыр-заңнаан.

— Чанарым ол, уругларымче... «Кыс» деп чүнер боор, улуг кижѳ-дир мен, угбаңар...

— Акшаң бар бе, «угбай»? Чок болза шоруң-на, «угбай» эвес, а «кадай» апаар сен — деп, узун оол ажыы-биле кы-жанган.

— Чүм-даа чок, хол-даяң кижѳ-дир мен. Силер ышкаш дуңмаларым эмжежок. Угбазын ынчанмас чоор, силерни база мен ышкаш ие кижѳ төрүп каан...

— Дыка шуугава шүве! Шуугап тургаш «шубаң» ужулду-руп алдың сен, Шура! «Ие-даа чок, ада-даа чок инкубатор оолдары-дыр бис», оон чүл?

— Өршээп көрүңер, оолдар! Ындыг каржы боорга канчап боор? Харын угбаларын камгалап, бажыңынче үдеп каап чо-руур-ла болгай. Тываның чалыы, чараш оолдары-дыр силер — деп, Аялга ийн күчүлекчини көгүдүп, билиндирерин кызыткан.

Эки кижѳнің чылыг, чымчак сөзү чыланны безин оожук-туруп, бөрүнү безин чаажыктырыптар дижир. Ол мээ-медерел-диг. аас-сөстүг, эът чүректиг ие кижѳ иштинден үнүп, төрүт-түнгѳн буяңның чаагай аа сүт ээп доругуп келген оолдар шагар чыландан, чааргап, халдаан бөрүден дора болган.

— Адыр, алырын ап алгаш, бажыңыңга чедирип каар бис, кортпа!— дээш, Аялганы черже чыттыр иде бергеннер.

Аялга оларның-биле демисежил, хүрежил турда, ыракта машина караа чырып кел чораан. «Ыттаар болзунза шоруң, шанчып кааптар бис!»— дээш, Аялганы олар ийн колдуундан апкаш, бир караңгы булуңче кире бергеннер. Аялга алгырар бодаан, хирлиг кара хол ооң боостаазын хайыра чок боой ту-дупкан, а тыныжы муңгашталып, киргирткейни берген. Бирээзи ыңай кылаштаан соонда «Бээр сөөртүп эккел!» дээн. Аялганы чолдак чүве кайы-хамаанчок шөйберлеп, сөөртү бээрге, аас-

боостаазының биче када хосталы бергенин ажыглап, кускуннап-ла үнген. Бужар кара хол база катап ооң аксында келген. Аялга ызырыптарга, хол адырлы хона берген, база-ла дуза дилеп алгырып эгелээн. Ам иелээн ону боо тудуп, чыттыр шаап алганда, чоокта бир бажынның эжи ажыттынган соонда, эр үн үнген, ыт-даа ээрген. Дүнеки димзеникчилер Аялганы каап-каш, ыңай болган.

Өршээ хайыракан! Кижиниң салымы кандыг-даа болур. Өөр-өнер, бай-байлак чурттап чоруур мен дээш бардамнап, эктин чайып, хөрээн соктап чораан-даа ажы чок. Чединмес, түрөңги багай-ла чурттап чоруур мен дээш черже кирип, хирге-чамга борашкан-даа херээ чок.

Аялганы кээргээр-херээр сеткил чок үптекти, күштекти үүлгедикчилерниң хайлыг кара аспаандан адырып каан кижини Тошка деп хава ытгы, сараалыг «Шанхайның» чурттакчызы, чудангы сарыг Иван болган...

«Шанхайга» амы-тынындан чарлыр часканының соонда Аялга хандыр боданган. Чырык чер кырынга чурттаар кылдыр чаяаттынып, төрүттүнген кижиниң амы-тынындан чарлыры ыңдыг амыр бе? Кижини байтык, дириг аң-мең, балык-байлан, курт-кымыскаяк-даа чырык хүннү көрүксээр, чылбай сугну ижиксээр чүве ыйнаан.

Кижини күштеп-күчүлөп чоруур, кижини үптөп-тонаарларын кандыг ие төрүп каанып? Оларның мээ-медерелиниң хойтпакталып, ирээн чылдагаанын кайыын дилээрил? Амыдырал шакла мынчаар кудулап, кулбурап төнөр дээн бе? Чок, кайынам!..

Аялга ажы-төлүнүн ижер-чиир аъш-чемин белеткеп, идик-хевин аайлап, уругларынга: «Эжиңер так хаап аар силер. Өске улус кирибээр!»— деп катап-катап чагып кааш, хондур ажылдаар ээлчээнче чорупкан.

Ээлчег солушкан эжи-биле ижер, сыкыртыр эмнерни хүлээнчип, чаа келгеннерге кандыг эм бээрин хынамчалыг билип алган.

— Тос дугаар палатада бир чаа кижини келди. Мырыңай дем чаа. Чүнү аңаа бээрин билип ап четтикпедим. Дежурный эмчи Болат Кимовичиден айтырып аар сен. Утпа — дээш, ээлчег сестразы чоруур дей берген.

— Фамилиязы кым-дыр?— деп, Аялга айтырган.

— Адырам... уттуптум. Кижини аттыг фамилия-ла чсрду. «Аарыг төөгүзүңден» көрүвүт. Че, эки хонар сен — дээш, ээлчегде эжи чорупкан.

Аялга чый салып каан дептерлерин ажыдып чыдырда, телефон кыңгырт дээн. Ол даңказын тудуп ал-ла Караның үнүн танып каан.

— Эки, эш! Че, кайы хире четтиң? Владик сени чидирип-кеш, дыка муцгарады. Ооң соонда арага-даа ишпеди, сыгааш-даа чадап каан бис. Сеңээ шуут ынакшып калган!— дээш, тадыладыр каттырган.

— Экии. Бажыңымга менди чедип келдим. Эки кижилер таварышкаш чедирип кагдылар...

— «Эки кижилер»? База кайгал сен ийин!— База каткы.— Аялга, эжим, келир субботада чайың кандыгыл? Сеньканың төрүттүнген хүнүн эрттирер деп тур бис. Чедип кээр сен аа?

— Адыр...— Аялга графигин көрбүшаан, уламчылаан:— Мен ол хүн ажылдаар-дыр мен.

— Ындыг болза улуг-хүнде чедип кел, эш.

— Улуг-хүнде? Чайым кандыг ирги але?..

— Ыяап-ла келир сен, Владик албан келир!

— Көөр мен, че...— дээш, Аялга телефон данказын дүрген-не салып каан.

Аялга Карага дорту-биле «барбас мен» деп диттикпээн. Иштинде барбас деп бодаза-даа, дылы ону илередип шыда-ваан.

Кара Семеннуң төрүттүнген хүнүндө даштыкыга бүдүргөн костюм садып алган. Аъш-чемин, арага-дарызын-даа шагдә белеткээн. Чалалга шагы келген. Хөй эвес аалчылар кээп эгел-лээн. Семен «ында бир чер баргаш келийн» дээш алага барган. Улусту чеже манадыр, Кара аалчыларын хүндүлөп эгелей берген.

Кара черле шаандан тура хөглүг, хөөремик, каас амыды-ралга ынак болгаш хөй улус чыып, арагалап, хөглээринге аажок туралыг. Оон чараш-каазы, уран-чечени аңаа көстүр. Самнап суг турда бир-ле сугда чылан-на. Мергежили өске-даа болза, Кара кандыг-даа аялга аайынче самнап билир. Өөрү ол дээш аңаа улам чыпшынар. Ажыы-биле чугаалаарга, ол Аялга дег турум чаң чок, амыдыралдың чалгыының аайы-биле самнап-даа, чурттап-даа билир. Ол бодун ыңчаар билир-даа.

Аалчыларның эзири барган. Семен ам-даа чок. Кара тоор эвес. Улам хөглөп, каткы-иткилик чаңнап чоруп турган.

Семен келзе-ле эзирик. Караның танывазы ийи эштиг. Ка-ра ооң мойнундан куспактааш, ошкай берген.

— Адыр, адыр! Мен төрүттүнген хүнүмдө бо эштеримден улуг белек алдым!— деп, Семен барык алгырган. Ону долган-ган улус адыш часкап, аңаа байыр чедирген.

— Адыр! Ол чүү белек апарды, Сеня?— деп, Кара айтырган.

— Машина садып алдым! Бо эрлерниң дузазы-биле...

— Кайыын акша тып алганың ол?— деп, Кара долгандыр турган аалчыларын безин уттупкаш, Семендан салдынмай барган.

— Бистиң акшавыс-биле...

— Бистиң?..

Караның кырыңче соок суг кудупкан дег апарган. Хөлдүг каткы өже берген. Аалчыларга безин эпчок апарган. Семен чеже-даа чорутпазын кызытса, олар уурук-сууруктап үнүп чорупкан. Улус чорупканда Караның кылы ам-на ажып хөөрөп үнүп келген. Бараан саткан акшазын Семен чаңгыс чоос чок кылдыр машина садып алган. Кара ону «ажыглаар» деп чыткаш, боду сотка олурган. Ол кажан-даа ындыг оптуг, кажар мегени көрбээн. Ооң аңаа херээ чүл? Кайда-бир чолбуң оруска ол акшазын чиртип алган.

Ийн кижиниң аразыңга алгыш хөрлээлезе-хөрлээлезе чогушче шилчээн. Кара кухнядан бижек алгаш, Семенче шурай берген. Семен ону чүү-даа кылбаан. Бижекте ушта соп өкчөпкөш, Караны кээргел чокка эттеп каапкан.

Кара миннип кээрге, шала кырында чыткан. Бажы чарык, ийн дижи база чок. Өрээлде чүгле дүнеки сайгылгаан хып турган. Семен идик-хеви-биле орун кырында донгайып алган удуп чыткан. Ооң чанында бичежск стол кырында шил дүвүндө дензиг коньяк турган. Ушканы ылап.

Караның көскү-хөрээ хомудалдан ажып-саргып келген. «Үптеттиргениниң» дугайында ам база бодап келген. Кижин көөр аргажок кылдыр соктуруп база алган. Чок! Чок! Ол кажан-даа Сенька ышкаш чолуктарның мурнунга сөгүрбөс! Өлзе-даа, чурттаза-даа чаңгыс боду. Азы... өлү бээр бе? Чок! Өжээтизиниң дириг каггаш өлген херээ чүл?! Ол кончуг дүргөн балды ап алган. Ооң бажы бо! Чүгле часпас херек!..

VIII Эгө. ХЕК-ДАВАННАР ЧАЗЫН КАТАП ЧЕЧЕКТЕЛИР

Хову. Часкы хову...

Эрткен күзүн онгаш, кадып калган шагжыргай куу чашпаан, сигеннерни, «за боргү» деп адаткан каңмыылды часкы хат тырыкылай бөөлдеп-бөөлдеп, чидир ширбип, ховуну арыглап каапкан.

Ачылыг Хүннүн чылыг херелдеринге эргеленген хову катал-ла өң кирип, шиниктенген. Беш адырлыг, сарыг-кызыл чечектерлиг каңгы, хадыр-сарыглар, чаагай чыттыг көксүмээр чавылдак чечээ, хүн херелинге мөңгүннелип чыдар дүкчүгөштерлиг хек-даваннар саглаңайнып, частып келген. Аккыр энчек-агы база ховуну дургаар чаптылып, айдыс чыдын чашканнаан...

Аялга Кара-биле холбажып, «Шанхайга» катап барган ажыы чок, харын-даа ол анаа доктор болур дээрзин билген. Ол ам ынаар углавас-даа. Ынчаар боданмышаан, Аялга чаа келген аарыг кижинин эмчи дептерин тудуп алган. Ооң даштында «Шыырап Элбек Салчакович, Тускай эртеми — инженер» деп каан болган. Ол Караның ашаа ылап дээрзин билгеш, аарыгының төөгүзүн ажыдып, номчуй берген. Ону төндүр номчупкаш, Караның ол шынга дүүшпес меге чугаазын сактып келген.

Кандыг кончуг коргунчуг, кара сагыштыг улус турар чоор? Бай-шыырак, шыдалдыг чорда кады чурттап чорааш, аарыг, баксырай бээрге каапкан. Бир эвес Омак шак ынчалдыр аарыг-човулаңга туттура берген болза, ооң чанындан кайыын ыраар мен. Ынак чүрээм анаа харын улам бердинип, ону кээргеш, өлгүжемге кады чоруур ийик мен!

— Аа, чедип келдинер бе, экии!— дизе-ле эмчи Болат Кимович бо келген.

Бодалга алзы берген орган Аялга ооң үнүн дыннап кааш, сырбаш дээн.

— Оок! Коргудуптум бе?— дээш, эмчи дески ак чайт даштерин көзүлдүр каттырган. Аялга меней бергенин чажырып, турген-не чугаалаан:

— Экии, мында тос дугаар палатада чаа келген кижинин эмнери чогул, Болат Кимович.

— Аа, дем келген дарганың бе? Амдызында чүнү-даа бербенер, ажырбас. Эртең кол нейрохирург назначение кылыр болган чүве. Бөгүн анаа массаж кылыр. Чүгле массажиске сагындырып каар силер.

Аялга тос дугаарлыг палатада аарыг улузунга чеде берген. Элбек Салчакович ында орунда сандайландыр олуруп алган палатада өөрүнге бир-ле чүве чугаалап орган ышкаш. Чугаа, Аялга кире бээрге, үстү хона берген. Чугаа хөглүг, каттырынчыг болган хире, аарыг улустун арыннарында хүлүмзүрүг ойнавышаан. Элбек Салчакович база чазык шырай-биле Аялгажө көрүп келген. Ол көрүштүн чылыг, чырындан Аялганың чүрээшмирт дээн.

Аялга Кара-биле кады ажылдап тургаш, Элбек Салчаковичини ийи-үш катап-ла шал-бул көрген. Ооң аарыынын төөгүзүн номчааш, та чүге-ле ийик, ону ол сактырга аргажок кырган, арып-доруп баксыраан кижини деп бодапкан. А ам хүлүмзүрүг долган шырайны көргеш, харын-даа сеткилинин ханызындан өөрүй берген.

— Силерге бөгүн чүглө массаж кылыр — деп, Элбек Салчаковичиге чугаалаарга:

— Ийе, четтирдим — дээш, база хүлүмзүрүп каан.

Хүннер солчуп эртсе-эртсе Аялга Элбек Салчаковичиге эн чоок кижги апарган. Ооң холу чоорту туттунуп турар апарган. Бир буду бичии-ле аскап чоруур. Элбек Салчаковичиниң аарыгны тиилеп үнер чүткүлү чаныш-сыныш чок, а Аялга аңаа дузалажып турган.

Олар чылыг хүннерде эмнелге чоогунда хем эринден бээр кылаштажыр. Часкы хүн олар ийини черле каашпаңар дээнзиг, улам чоокшулаштырып турган.

Аялганың сагыш-сеткили сергек. Бодунга чоок, ажык кижини ол «Салчакович» деп шыдаваан. А анаа-ла «Элбек» деп адап өөрени берген. Элбек биле Аялга бот-боттарын шаандан тура билдир улус дег ажык, хостуг чугаалажыр. Салым-чолга мегелеткеш, керегээн чүректер ужуражып билчи берген.

Олар кайызының-даа каяа, канчаар өзүп келгениң, канчаар чурттап чорааның-даа чугаалашкан. Ынчалза-даа олар ийиниң аразында сөглеттинмес чажыт бар дээрзи билдингир. Ол дээрге Аялганың Омакка, а Элбектин чок болган кадайынта ынакшылы-дыр.

Аялга чажындан белен эвес амыдыралды көрүп келзе-даа, ооң чүрээ кадыгланып, дашталы бербээн. Ол биче чажында-ла ооң ада-иези өлүп калган. Өскүс арткан чаш уругну ооң адазының кыс дунмазы азырап алган. Аялга школа доозуп, эмчи училищезинге кирип алганда азырап каан иези ижин рагындан аарый берген. «Ачам» деп өзүп келген честези Шолбан-оол өриг баарлыг, чөп сеткилдиг кижги. Кадайының аарыының бергезин билгеш, ол уруу Аялганың өөренип турганы хоорайга эмнелгеге чыттырып каан. Ол ажылын каггаш, чайны өттүр кадайын ажаап, карактап келген. Ынчалза-даа аарыг күштүг болган. Аялга база катап ава чок арткан. Ынчалза-даа адазы Шолбан-оол оозун чоксуратпаан-даа. Көдээге олуруп алгаш, каш малын оскунмайн, уруунга эът, чемни-даа белеткеп берип, ангор өшкүлериниң дүгүн садыпкаш, идик-хепти-даа садып берип чораан.

Аялганы дыштанылгаларда чеде бээрге, бичин ижипкенде ыглаары-ла кончуг. «Багай кызымны-ла эртем чедирип, өглеп-баштап кагымза, арлы бээр мен» дээр. Аялга оозун кээргээш, баары саргып келгеш, кады ыглаптар.

Адазының чугаалап орган аксы ылап-ла шын болган. Аялганы өглеп-баштап кааш, анаа-ла ак черге чортуш чорааш, аъттан ушкаш ыш-биле барган. Адазы бурганнай берген соонда Аялганың чангыс-ла чоок төрели арткан. Ооң төрөөн иезиниң

бол дунмазы. Ол Аялга сугга ийи-чангыс келзе кээр, келбезе келбес. Аялгага огулуг дуза, даянгыш-даа болу албас даай болган.

Өгленген соонда Аялганың чаңгыс-ла ынаныр идегели, изиг ынакшылы Омак апарган...

Элбектиң салым-чолу база-ла белен эвес. Ол — незиниа эдертип барган оглу. Ооң авазы ону өг чокка божаан, оглу ийи хар чеде бээрге, көдээ суурга садыглап чеде берген, бодундан он хар биче кижиге ашакка барган. Оон ол беш кыс божаан. Соңгу адазы Элбекти көрбес. Чүнү-даа кылырда айбылаар кижизи ол. Чаш дунмалары аакталып, ыглаарга база ону кончуур. Ынчангаш Элбек мырыңай чажындан кара ажылга өөренип, чаңчыга берген. Школаны доозупкаш, соңгу адазы ынатпайн турда-ла, хоорайже чорупкан. Көдээ суурдан барган оол хоорайга эге дээрезинде түрөөн.

Документилерин харын кызып-кылайып чыткаш тудуг инженеринче дужаапкан. Нинити чуртталга бажыңыга хонар дээш баарга, орайтаан болган. Ажыл шагы төнгөн. Эртен келир сен дээш чорудупкан. Хонар чер бар эвес. Хоорайда дөргүл-төрелдаа чок. Ам канчаарыл? Ынчап турда мырыңай карангы дун дүшкен. Қайнаар баар боор? Ол общежитие чанында тарып каан инек-хараганнар аразынга хонуп алган.

Ооң ынчаар түрөп чорааны халас барбаан. Ол тудуг инженеринге өөренириниң шылгалдаларын эки дужааган. Шылгалдалар доосту бергенде чанар дээн. Акшазы чок. Ам канчаарыл, анаа-ла эрткен-дүшкен өске, хары улустан диленир эвес.

Ол хүннерде малчыннар наадымы база эгелээр дей берген. Көдээден келген кижилер хоорайны долуп-ла турган.

Хем эринде ногаан сесерлик хоорайжыларнын дыштаныр чери. Ында спортчу маргылдаалар эрттирер стадионнар, бичежек аннар турлаа, биче чаштарның чайганып, мыңыртыланып ойнаар шөлчүгештери, эштир бассейн дээш чүнү чок дээр.

Элбек хөй хөлзөөн ол сесерликче басыпкан. Чаңгыс суур чурттуг, таныр улузу-даа таваржы бээрин канчап билир. Бир эвес төрөл кижиге таваржы берзе, мырыңай амырааны ол. Ужурчөвүн чугаалаарга, чанар акшадан бээр-ле ыйнаан.

Сесерликче кирген, оон үнгөн кижилер үзүк чок. Сактырга, өглүг кымыскактар-даа ышакш, шааранайнчып-ла турар. Ында-мында садыг, делгиир-даа муңчок. Кандыг-даа аыш-чем ында. Чүгле хой эьдиниң безин каш янзы хевири бар: дүлген, хаарган, ыштаан дээш баар. Элбек ол эртен чем чивзөөн. Оон кады чурттап турган эштери чанар дээш кара даң бажында тургаш, тарадыр халчы бергеннер. Элбек база чорупканы ол.

Аьш-чем делгээн делгиирлерни көргөш, Элбектиң чем чиксээри дам барган. Ол карманнарын үженирге чүгле чээрби чоос чораан. Он чеди чоос-биле бир булочка, үш чооска бир стакан чягирлиг шай садып алган. Ооң-биле өзүн эдип алгаш, хем эринге келген.

Төрөл хамаанчок, таныыр безин кижн тыптыр чүве бе моц! Ынча хөй кижн аразындан кымны кижн дилээр боор? Ол дугайын муңчулуп боданып, сеп суунуң ногаан өңнүг терединче кайгап орда бир-ле кижн «Элбек!» деп кый дээн. Қым-даа деп билбейн чыда-ла: «Аа-а!»— деп алгырыпкаш, хая көрнүп кээрге, ооң чаңгыс чер чурттуу, малчын угбай болган. Чысыңмаа угбай Элбектиң авазы-биле эдержип-даа чораан. Элбектиң авазы чаңгыс бот чоруур шагда ол аңаа эки эш чораан. Эжи оол божуптарга, ол ада кижн дег өөрээн. Божуур бажыңче хүнде ийн-үш-даа баар. Иешкилер эмчиден үнүп кээрге, Чысыңмаа ангор өшкүнүң эң-не нарын, чымчак чөөгү-биле бичии уктар аргып берген. Оларны бичии төл кетсе-кетсе, дүгү дүктөйип тыдырылгаш, ус куш уязы дег апарган. Чаптанчыг чаш төлдү, бөлүйген укчугаштарны чаптап пат боорлар. Чаш чүве Элбек ону кайыын билир. Эжишкилер ол үени мынчага чедир сактып чоруурлар.

Элбектиң авазы соңгу адазы Ангырбанга барып алган соонда эжишкилерниң харылзаазы кошкай берген. Ангырбан кадайынга: «Үен-даян, өг-баш чок херээженнер чыгба!» деп каан соонда, оозу өгден үнмөстээн, чүгле ажы-төл, өг-бүлө ажылыңче шымып кире берген. «Ашкартынң кадайы, ажы-төлдүң авазы» деп чүве ол болган хевирлиг.

Чысыңмаа база-ла өг-бүлелиг апарган. Совхозтуң хоюн-на малдап чоруур. Ажы-төлү база эндерик. Ону ол аас-кежин, чоргаарал деп санаар.

Элбек Чысыңмаа угбайны көрүп кааш, иезинге дег эргеленип, куспактаныптар часкан. Ынчалза-даа эпчоксунган. Он сес хар чедер чоокшулаан улуг эр кижн ыңдыг шолук сеткилдиг боорга кайыын боор. Ынчангаш доктаай дүжүп, улуг эрлерзиг мендилешкен:

— Экии эки, угбай! Аалдан кажан үндүнер?

— Экии, оғлум! Қанчап тур сен, че! Аваң дээрге сеңэ сагыш човааш ордунмастаан. Мээң наадымче баарым билип алгаш, менден мырыңай адырылбайн турду. «Кажан чоруур сен?»-не дээр, «кажан чоруур сен?»-не дээр. Акша-төгерик база эккелдим, дүлген эът база — дээш, улуг барбазын үжей берген.

Элбек ыңай-бээр көргөш:

— Мында ырак эвесте мээң чурттап турар черимге бараалы

аа, угбай. Ында шай хайындырар чер база бар — дээш, улуг барбаны алгаш базыпкан.

— Ол-ол, оглум, аа богда! Изиг шай ишпейн өлүр деп бардым — дээш, могап-турганын-даа утгупкаш, Чысыңмаа угбай Элбектиң соондан шокшуй аарак базыпкан.

Институтка өөренип турда Элбекке дуза кадып, сүмележир кижизи чүгле авазы турган. Дуза кадар дээш-даа хөөкүй чааскаан канчаптарыл? Ажыл-даа чок, уруглар азырап орап кижик акша-төгерик тывар эвес. Сонгу адазы Элбекти хаайыңга-даа какпас. «Ол хамаанчок бодумнун хөй уругларым азырап чадап чор мен» дээр. Бир бодаарга, ооң оозу база чөп-ле ыйнаан, ынчалза-даа ооң авазын кадай кылдыр ап алган соонда кижиниң чаш төлүн чүгө аза эъди көөрүл? Элбекте кандыг буруу бар деп? Көрүп, миннип кээрге-ле, адазы Ангырбан ышкажыл. База чиктиг-ле аажылыг кижилер чурттап чоруур боор чүве.

Элбектиң институтка өөренири-даа шыырак турган. Кезээки ажылы база бар. Ынчангаш акша үспес. Харын-даа өске өөрү оон үргүлчү акша чээр. Ол берип-ле каар, ынчалза-даа дедир негеп алырын база утпас.

Эртем-сургуул чедип, өглүг-баштыг апарганда, сонгу адазы аңаа аажок апарган. Та кырып, улгадып келгеш, бодунуң частырын миннип, оглунуң мурнунга бак бооп артып каарындан сезингени ол, та айбыладып чораан балдырбээжек оол мөге-шыырак, чараш, чаагай, эртем-билиглиг эр бооп өзүп кээрге, чашпаалаары ол чүве. Өске кижини ишти-хөңнүн кижини бакылап көрүптөр арга бар эвес. Ону «ындыг-мындыг» деп чиге, чарт сөглээри берге херек.

Алызын хандыр бодап билир угаанныг болгаш, Элбек сонгу адазын өскелеп, оон оякталбаан-даа. Харын-даа ол аарып-аржый бээрге, бир-ле дугаарында сагыш човап маңнаар кижини Элбек болган. Ашак сөөлүндө барып-барып тайгага чорааш соокка алыскаш араан. Бодунуң төрөөн уругларының чаныңга ол ызырынмас: «оглум сугга барып чыдайн» дээр, хоржок. Оглу, кенни ашакты хомудал чок азырап турда, ол өггө чок апарган. Ырак, чок дөргүл-төрели, ха-дуңма чону-биле адазын Элбек орнукшудуп каан.

Аялга биле Элбектиң кижини болуп өзүп келген оруктары кысказы-биле ынчаар чуруттунар. Ол-ла бүгүнү ийи боду чу-гаалажып ора, ол ийиниң чүректери улам чоокшулажы берген.

1990—1993 чылдар

БЕГ БИЛЕ КЕЛИН ИЙИ

Кандыг-бир чүвени кылыры шуут хоруглуг ийикпе, азы ужуру билдинер-билдинмес-даа болза, «ынчанмас» деп каан хоруглар тыва улустун чаңчылдарында эвээш эвес. Ындыг сагылгалар бег, кунчуг, келин, күдээ аразынга бо-ла таварышкылаар.

Ам ындыг ийи таварылга дугайында силерге чугаалап берээл.

БЭЭМГЕ ДЕГБЕДИМ, БЕЛИҢЧИ ДЕГДИ

Шаг шаандан келин кижиге бээнин адын-даа адавас, баскан изин-даа артавас, мага-бодунга-даа дегбес, олурган черин безин оюп эртер — ужур-чурум ындыг чүве-дир.

Шаанда Хемчик уну ынчаар Кертикпей деп чаңгыс оолдур аңды ашак чурттап чораан. Ашак назыдап кырый берген болгаш оглу, кенинин өндөн үнместээн, оларнын ону ажаап-тежээри-даа кончуг, чүгө дээрге кыраан ада өйлөп-өйлөп келдизи кирип келгенде, далар-моораар чаң база тып алган. Ынчап барганда ону чүгле оглу деткерер, экти-мойнун басып, хөрек-чүрөөн угучап, изиг-соогун пактадып туруп онгарып аар, а кени чүгле ашаанга эжкел дээнин эккеп тутсурунга өй, оон башка ол хөөкүйнүң чеже-даа күзезе, бээнге дээр ужуру бар эвес, хоруглуг-ла болгай.

Ашак бир-ле кенинге кончуг улуг адыг дыргаа тудускаш:

— Кертикпей чокта келдим кире берзе, шак бо дыргак-биле «Бээмге мен дегбедим, белиңчи дегди» дээш, адыштарым иштин, тавангайларымны домнап дырбаар сен, уруум. Ынчаарыңга онгарлып, деткерлип кээр мен. Ынчан меңээ сен эвес, а мээң бо сагызыным ээзи Тандынын Даг-иргээ дегген болур чүве — деп чагып олуруп тур.

— А чүге «Белиңчи дегген» дээри ол, ирем?— деп уруу айтырарга, бээ оргаш:— Адыг-хайыраканны көөрге-ле коргунчуг, тоор-херексээр чүвези чок ышкаш сагындырар, херек кырында кедергей белиңчи, чүрээ бош амытаннар болбазыкпе, ынчангаш «белиңчи» деп ораарым ол — деп, ашак харыылап.

олурган дээр. А кени Белиңчиниг дыргаа-биле келдилик бээн домнап туруп чеже-даа деткерген. Тайга ээзи күчүлүг Даг-Ир-гектиң дыргаа аңчы ашактың шынап-ла сагызыны бооп чо-рааны-даа мүн болган.

Шынап-даа болза ындыг, адыг дыргааның домнуу-даа чөп. Ону сагызын кылдыр эдилеп-даа, ие кижиниң эми-даа ыжа бээрге, домчу кижилер ооң-биле домнап, сымыранып, тарбыдап туруп экиртип каарын бо-даа кижиге көөр чүве.

КЕНИМГЕ ДЕГБЕДИМ, КЕРТИКЕЙНИҢ КЕСТИИ ЭРГИДИ

Келин кижиге бээниң олудун басып, мага-бодунга дегбези дег, орун-дөжөөнгө-даа дегбес, хоруглуг.

Аңчы кижиге дииң үезинде аалынга олуртунар ужур бар эвес. Кертикпей бир-ле ай ажыр диннеп чоруткан. Ол чоруур-да, аалынга айы-хүнү үнүп келген — божуур четкен кадайын база каар ужурга таварышкан. Ынчан ол улузунга «чааскаан эвес силер, мен келгижемге беш эш болур силер» дээш, сарыг сыптыг кестиин, кызыл сөөскен кымчызын арттырып кааш чоруткан чүве-дир.

Удаваанда уругнуң эди-даа аараан. Кенинге тудугжу ча-лаар дээрге, черниң черинде, тайга-тандыда кижиге канчаар, ашак аайын тыппастап олурда, кени мырыңай тыртыг баан үзе чүткүп, тын бачыдап эгелээн. Ынчан ирей оглунуң кызыл сөөскен кымчызын сактып кээп, ону сегирип ап: «Чаяандан чалданмас чоор, уруум, девиде» деп, оглунуң кымчызы-биле кенин домнап туруп, оол уруг божудуп алган-дыр эвеспе. А кажан оглунуң хинин кезерде, «Чаяандан чаржынмас, уруум, эгенме. Мен кеспедим, Кертикпейниң кестиин эргиди» деп туруп, оглунуң хинин кезип ап-тыр оң. Ынчалдыр олар ам бир дем-билелиг беш эжишки болганнары ол.

Ынчангаш улустуң «Эки эрнин кызыл сөөскен кымчызы-даа бол домнуг», «Эр кижиниң кестиин хин кезер чаяалгалыг, ынчангаш ону кижиге аннып, ооң-биле кижиге тынынга кыжа-нып-даа болбас» дээриниң алыс ужур-утказы ында чүве-дир.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Монгуш Өлчөй-оол

ДУЖУП БЕРБЭЭН АВА БОЙДУС

«Бойдусту бис чагырар бис!»—

Мону

чылдар өттүр үр-ле дыннап келдим.

Амыр-саам чок анаа удур

Ажырымчы чорукту-даа көрүп келдим.

Бодувусту безин чаяп,

Бодараткан бойдус-биле

чаалажыры —

Авазынче ок-бижек

Арнып,

халдаан төлдеринге дөмейлежир.

Хемнер унун өскээр чайып,

Хөлдөрнүң суун

өскээр аксып турза-турза,

Кемниг херек үүлгеттинген —

Хөй суг соглуп,

хөл, хем кадып,

хөөржүттүнген.

Арга-ыяш курлавырын

Аажылааны

карактарны чалдандыар.

Куруккан, кур черлер дишкеш,

Хуурадып каапкан шөлдер

канчап баржык?

«Бойдусту бис чагырар бис!»—
Борта үр-ле
ачыр-дачыр демисешкен.
Тиелелге манаа келбээн,
Тиелеттириг база болбаан.
Бак-ла чүве —

Ава бойдус хоозураан,
Амдыкылар база ынчаар
хуурап калган.
Авазынче ок-бижек
Арнып чорааш,
эки чүнү көөрүл аан!..

Бойдус база шыдавыже,
Бодунга-ла боду болчуп,
дүжүп бербээн.
«Черни садар!»— Ам кээп мындыг
Черлик бодал албадалы
тыптып келген.

База катап ава черни
Базымчалап,
үзе-чаза кезип алыр.
Шаа барып ону дигеш,
Чаа-дайын үндүрери
мында-дыр!

БУЯН ЭВЕС, СААРЫЛГА БЕ?

Дүжүм-дүлүм эрткен дүне
Дүвүренчиг, чиктиг болган:
Өлгөн-читкен улустарым
Өгге сынмас чыгып турду.
Куда-дой-даа эртип турар...
Хугбайыраан,
ол та чүзүн
оштап турар!

Аарыг эвес, ындыг чүвээ
Эмчи-домчу дузалавас.
Аар-ийде хелиндиве
Эрте дээре чорупкан мен.

Чогум шак ол буянныгны
Солундан бир,
чоруштан бир
билгеним шын.

Сарыг тоннуг, баскактандыр
Саадапканы эрги хевээр,
Бурган-чүдээн база хевээр,
Бурунгу-ла төвүт судур
Чүдүг-сүзүүм ала-чайгаар
Чүүлдүгзүнүп,
тейлей кааптым.
Ынчалза-даа...

Аалынче чалаан болза,
Азы маңаа бараалгаанда,
Төлге-шо-даа салдырганда,
Телевирин данзылап каан —
Ынча-мынча муңнар деп каан!..
Ынчаарга ол
чаартылга бе?
Саарылга бе?

ЧЕЧЕКТЕР

Өрээлдерде чечектер хөй —
Өөр-өнер, чырык өңгүр.
Қара, сарыг, кызыл, ногаан...
Қандыгларын мында чок дээр,
Қарак чыргаар,
Қайгап ханмас.

Ээлери чечектерни
Ээ көрнүп, ажаар-тежээр.
Сускуннадып, арыглап дээш,
Шуглаар чыгы
Чугула көөр.

Ынчанмыже олар менээ
Аактыг төлдер сагындырар:
Ырымы бак, өөнделевес,
Ажааттырар,
Азырадыр...

Изиг, соокту шыдап эрткен,
Ишти биле дашты каткан,
Айыраңнаан хөй-ле чечек
Арбай, ногаа
Аразында.

Чуду-кара өскүлээн бол,
Чуртталгага ынакшылы —
Өрээлдерде чечектерден
Өндүр бедик,
Өнгүр каас-тыр!

Арбай, ногаа богу-дур дээш,
Чашпан-биле каттай-хаара
Чараштарны чулуп кааптар.
Анакайын өрээл чечээ
Азырадып
Артпышаан боор.

ТООЛ ШАГ БУЯННЫГ-ДЫР

Ында-мында өлүрүүшкүн,
Ырак-чоокта үптээшкиннер.
Хан-чинден чалданмайн,
Карак-кулак чокка — байыыр...

Шак бо черге чуртталгадан
Шаам төндү. Оон дора —
Самыын-садар суртаалдардан
Чаштынар чер тылпастадым.

Телевизор, кино, видео
Дембээредип туруп бээрге,
Тыва чонум тоолдарындан
Тыным ал деп чалбарыыр мен:

Ынчаарда ам сеткил-хөңнүм
Орталанып, сергеп келир.
Ынакшылдың кем чок арыын
Оон билип, магадаар мен.

Кижн болуп төрүттүнген
Чоргаар адым катап дирлип,
Кидирээштиг бо-ла диптиц
Човулаңын уттуптар мен.

Эртем-номнуг амгы шагның,
Элдеп-эзин бужарындан
Тоол шаг мээң сагыжымга
Топтуг болгаш буянның-дыр!

1993, апрель 29 — май 24

Салчак Сарыг-оол

АМЫРААР МЕН

Чаңгыс эвес, дагын-дагын бодап ора,
Чалгыннарлыг дириг сөстү тудуп аар мен.
Холда кирген кушкаш ышкаш тывыжымны
«Хостуг чор» дээш, делгемнерже үдептер мен.

Салган сөзүм ава черим эргий ушкаш,
Чалы кыстың чүрээн ээлеп чурттай берзе,
Ууттунмас хар-даа чагза, өже бербес,
Улуг өрттү кывыстым деп амыраар мен...

СОЛДАТТАП-ДАА...

Мөңгүн бөрттүг, сүрлүг сыннар бажы чедип,
Мөңге меңги кылаң дожун соруп чээн мен.
Артыш, шаанак чемзиг чыды холуй келир,
Арыг-чаагай агаарын-даа тынгылаан мен.

Өзеннерлиг, көшкелерлиг чалымнарга
Өшкү дозар оолчук үем эрте берген.
Адыш ишти суглаңгылап хавыргыже,
Арык эжип, тараа тарып өзүп келдим.

Донгайтыр соп, сырын үндүр челип орап,
Доруг адым ак шаң кылдыр мунуп алган,
Сылдыстарлыг кышкы дүне чылгы манап,
Шынаа черге шыырныгып хонуп чордум.

Ажык-чарлыг амгы шагда чажыргаш чоор,
Аксым бар дээш мактанып-даа канчаар деп мен.
«Алдан дөрттү» салган черге, ачам ышкаш,
Арыг октап, чаңгыс эвес шүглүп чордум.

Хамык чонум хайыралыг ажы-төлүн
Кара бажым агаргыже башкылаан мен.
Сорук-күзел дажыг хем дег турар өйде,
Солдаттап-даа, даргалап-даа чоргулаан мен.

МИННИП АЛЗЫН

Ажы-төлүн, алган эжин каавыткаш,
Ада кижин өске-биле чурттай берди.
«Өзү кара, арны дүктүг сойлуку-тур» деп,
Өргүн чонга чарлаксаам кээр, кылыым хайныр.

Сактырымга, мегелеткен шынчы не
Чалгын сынган ужар кушка дөмейзиг-дир.
Ала караан чажы долган уруглары
«Ачайаалап» кыпсынчыды кышкырганзыг...

Өг-бүле, дорту-биле чугаалаалы,
Өзүп орар салгакчынын уязы-дыр.
Хелче чаштын арыг чүрөөн балыглаары
Келдерел чок бачыт-хайнын бирээзи-дир.

Ындыгларның бажын көңгүс эттендирбейн,
Ырмазын сый, элекпейлеп сойгалаар бис.
«Төлдүг кижин төлүм дээр» деп, мерген сөске
Төлөп чогуң, шак ол ада миннип алзын.

✽

Раиса Тамба-Сюрюн

* * *

Төмөс-батпас ыржым ам-даа удувушаан,
Төөгүнүң артынчызы — бузундулар...
Ады-сураа чаңгы болуп артып калган
Алды-Хүрээ орну черни эргип чор мен.

Арат чонум кежик-чол дээш тейлеп чораан,
Алдын Богда тариназын ачам манаа номнап чораан,
Кургамзык хат аза бөргүн сывырып чор,
Куу хову херечи бооп шыдап эрткен өйүн сактып,
Улуг тынып, бодал синген муңгак чыдыр.
Улаан хаттың казыргызы бөөлдеп эртти.
Буступ читкен хүрээ орну баарымда бо.
Буураан сеткил сүнезини човуурлап тур.
Кызыл оттуң хөрлээленген чуларлары
Кыпсынчыдыр өөскүй берген көстүп келди...
Ынаар бир-ле черниң ханы ыйгылаандан
Ыржым үреп коңга даажы кыңгырай-дыр.
Ыстаан чүрээм кыйгы-ызы чоннуу болуп,
Ыдык сүзүүн эгидер дээн күзелинге харызы бе?
Чула-күжү чечектелип, частып үнзүн,
Чуртталга дээш Бурган башкаа тейлээлинер!

* * *

Айдан херел согунналгаш,
Азарганчыг кокпа шөйдү.
Соңгам өттүр мөңгүн хендир
Солаңгыже имнээнзиг-дир.
Шиви-биле шиметтинген
Шимээн-не чок — Москва удаан.

Ыржым-биле кужакташкаш,
Ылым-чылым кайгап ор мен.
Ама саазын, демир үжүк...
Аза-ла алзын! Бодал асты...
Оожургал дужааны ол бе?
Одунмастап чыргааны ол бе?

Боодалы үстүп чаштаан
Бодалдарым быдарады.
Айдың шиви аразыңга
Аза берген ышкаш-тыр мен.
Сыртык орта бажым салгаш,
Сынныг Тывам дүжөп удууйн.

Москва, 1992 ч.

* * *

Караңгының хөлегези тамы болгаш
Каптагайны шыва бээрге кайы хирел?
Дүмбей дүн дег хайның куспаан ожаавайн,
Дүлнү берип, азып чоруур —
кайы хирел?

Кара баштыг кижиги төлүн шак ол өйде
Хайыраалаар чүве чокта —
кайы хирел?

Каржы сеткил бүргег дээр бооп,
Харлыктырып согуг бээрге,
кайы хирел?

Чырык хүндүс согур ышкаш
Шындан аскаш түрөп чоруур —
кайы хирел?

Холун сунуп, оңгарыптар, часкарыптар
Сорук чокта, өңнүк чокта...
кайы хирел?

* * *

Быттава,
Ыржым үнүн дыннап көр даан —
Ындынналган тамы сеткил...

Быттава,
Кадыг берге хиленчиг дүн,
Каржып эртсин, чорумал-дыр.

Быттава,
Аарышкы, чидириг, хай-бачыт
Аза берзин, куурумчу-дур.

Быттава,
Чуртталганың чуглуп баткан
Чуузазынче шургувайн көр.

Быттава,
Өлүм куспаа хөме келзе —
Өлчей сеткил хосталзынам!
Быттава...

Москва, 1993 ч.

Д А А Л Ы Ы Л А Р

Өөрлөш шүлүктөр

ДӨРТ ҮҮЛҮҮ

**1. Ыдыктап бер,
төрээн чонум**

Кижилерниң үлгүүрүндөй
Хлеб-тараа үзүлбөзүн,
Азас хөлдүң хымыжында
Амзам дамды арат чонга
Аржаан ышкаш суксун болзун.

Ырларымның утказы ол.

Үежимниң кежиин сомнап,
Үлүг-хуумну, тунук-даа бол,
Үнүм-биле кирип чор мен.
Ырларымның аялгазын
Ыдыктап бер, төрээн чонум!

**2. Үрүлежиңер,
дээргилер**

«Үевистиң хөөнү-дүр, оол,
Үнүң биске каттыштыр!» деп,
Үеннээннер шуугажып тур.
Үрүлөшпөңөр, дээргилер,
Үе-биле месилдешпес.

Чүгө дизе, үе — ылгын:
Чүгүрүк дег чүгеннетпес,
Чүглүг куш дег дузактатпас!
Шагны сүргөш аъттыг, чадаг,
Самолеттуг... четпес ийин.

Үрүлежиңер, дээргилер!

3. Хуулгаазын шаг

Хуулгаазынныг тоол дег шаг-дыр.

«Чазыыл чоктар кедерээнин
Чазак төрө келдереткен —
Канчап кижиги чурттаарыл?!» дээн
Халак-тилек, каргыш-чатка
Шагга кайын хамааржыр деп!

«Ажыл кылбас чалгаапайлар,
Ааспырак чалчаачылар
Кужурзураан инектер-ле!—
Хуулгаазын шаг-дыр бо» деп
Аштып орбайн, хөделзе чүл?

4. Парлааш үнген үүлүү

Үүлүү парлааш, дөрттөп үнзе,
Үен-даян даалыларның
Үстүңгө үнүп, дөрт өг өглээр.

Чалызындан найыралдыг,
Чаңгыс эвес, өөрлүг кижиги
Чалым ышкаш чөлөнгиштиг.

Барасканнар шоглап келзе,
Баары эриг өөрүнүн
Пар дег күжү дораан болчур.

Үүлүүнү ынчангаштын
Үлегерлей шүлүктөдим.

1993, январь 30

ДӨРТ ДААЛЫЫ

Бодалдарым бодаралы

Боданганы — ботка херек,
Ботка болчур чүве-ле чок.
Ботка болчур борбак карам
Боданып чор диген чүве.

Улустуң ыры.

Сеткилдерни доюлдулар чечен сөстөр
Черзи ышкаш, черге анаа ирип чытпас:
Шүлүктерниң чүлдү-чүрөөн ажыдар дээш,
Чүстүң чарты — бежен чылда шүүдеп келдим..
Хоюглаваан, эрбенниг даш — чевен сөзүм
Кочуургакка оьдаар-дузаар чемиш чорду.

Дүнс — аалга, хүндүс — черге изиг, соокта
Дүлгээзинниг — чүрээм суйбап чадаганнаар
Сөстүң чажыт дүлгүүрүн тып чадашса-даа,
Чөгөнгештиң өскелерге чарбываан мен.
Боданганы — ботка херек!.. Бодалдарым
Бодаралы — айлаң-кужум хостуг ужуг!

Карааңарның чажы...

Ырлап-ырлап алыр дээн мен —
Шагжаң хөрээм делгем чорзун.
Ыглап-ыглап алыр дээн мен —
Чаштыг караам чырык чорзун

Улустуң ыры.

Хөңнүнерге хөрлээлээлек аялгамны
Көңгүл дүвү хоютпакка деңнексээннер
Хөреңгизи үзүлген деп чемелээр-дир.
Көк-ле дээр бо, ааш кыннып, чыгаан кирейн!..

Өөрүшкүнүн өргүн-өнер шактарында,
Өлүм кызаан өшкөн көстүг хүннерде-даа
Эргиминер — кады кыраан эжиңер дег,
Эскертинмээн ырым сактып кээр боор силер.

Хараачыгай — ынакшылдан чалгынналган
Аяс хүн дег шырайыңар хүлүмзүрүү,
Ажыг-шүжүг ханызыңдан бүлдеңчиңнээн
Карааңарның чажы болуп чоруур боор мен.

Тайлып келир — бүзүрээр мен

Авыяастыг, чашпаа чорук хоралыг деп
Амытанга чеже катап чагываан дээр.
Ынчалза-даа чашпаачыга алзы кааптар
Ындыг чорук болган-на чок таваржы бээр.

И. А. КРЫЛОВ,
«Каарган биле Дилги»

Бөгүн — орай, даарта — эрте назы тулуп,
Мөчүзүмзе — хомудапас, шыжыкпас мен.

Чонум чүрээ мөнгө шыгжаар чогаалдарым
Чогум бо-ла хонуктарда бодараар боор.

Соңгу назы — келир өйде жуулган түрүм
Соок черниц дилгизи-даа болур ыйнаан.

Ынчалзажок, бөгүнгү бо чуртталгамга
Ындыг дилги — авыяастыг болбас дээн мен.

Каржы, хедер, язы ылгаар, бижек чаяр —
Хай-бачыт хөрөктерде тырлып кээп-тир.

Даарта олар кижилерниц сеткилинден
Тайлып каар деп бүзүрелим дириг артар.

1993, март 20—24

Шылгарааннар төнүп калбаан

Ол кижилерден кадаг кылып каар болза,
Ораннарга оон быжыг кадаг турбаай эртик

Н. С. ТИХОНОВ,
«Кадаглар дугайында баллада»

Бурунгаарлаар, аткаарлаар бе — канчаарын-даа
Бурган Башкы номнаан дишкен кижилерни
Буруудадыр, агартыр-даа хөңнүм чогул.

Кайы дүптен улус билир — Кижин дээрге
Кадаг биле ээриил эвес: маска туткаш
Ханаа хере хап-даа каарга, оожургавас.

Херелдиг хүн шонгандан бээр кедизинде
Ксжик чолче чүткүп чораан өгбелсрнин
Кээргээр, каргаар сеткил оду өже бербээн.

Чылыг, чырык, чаагай, шөлээн чурттаары дээш
Чымыш ишке, чаалыг шөлге тынын берген,
Чыргадааннар, шылгарааннар төнүп калбаан.

1993, май 7

ЧООГЛААР-ООЛ ДЕП АДАП АЛГАН

Арагалаар ады алгаан,
Лалдарга дыргын тараан —
Чонум ону, чогуу-на шын,
Чооглаар-оол деп адап алган.

Эзириктер хонажынче
Элээр безин кире бээр-дир.
Алган кадай аажок кончуур,
Ажы-төлү анчыгзынар.

«Чыдыг кара водканы
Чыжырт кылдыр чуура шаапкан...»
Чадамбаның чечен шүлүү
Сагыжындан ыравастан.

«Водка садым хуужуткаш,
Ботка өнчү кылып аар-дыр,
Бодумга дыш болгай-ла!» деп,
Бодал башка шокараңнаан.

— Ооң соонда ишпес сен бе?
— Оолдар өөрүң мөлчүүр сен бе?
— Дашка сунуп, деткип чораан
Таныштарың канчаптар сен?

— Хуу садым хоруур эвес,
Хуунга куткаш араганы
Аалымга эккеп алгаш,
Аа-чаза дойлаткай мен.

— Оон бисти кааптар дедан?
— Ол сээң чүү дээн аксың чүвөл?
— Байлар херик, хыныыр болгай,
Бажывыс чиир эвес сен бе?!

— Өнчүм болган хуу садыым
Өктередип мандыдарын,
Өрттедирин-хуюктаарын
Өскелерден айтыртпас мен...

— Өрттедипкен дижик-ле сен,
Өршээл турбас шииттиргей сен!
Қара-бажың шоочазын
Қаш чыл улай хемиргей сен!

— Акша турда, ажырбас оң —
Арагадан сөннепкей мон.
— Паа-дадай! Ооң соонда...
Бак адың улам букшаай!..

— Ооң соонда... ооң соонда!
Ойзу сөглээн домак билбес,
Орта баштыг кижигей сен бе?
— Ооң соонда... канчаптар сен?

— Хендиримни дүрүп алгаш,
Херим ажыр дээктей октааш,
Мойнумдува кедиргештин
Моннуп өлү бергей мен!

— Өршээ хайыракан!
Өлүм бисти оюп чорзун!
Хинчек, бачыт ыңайлазын!
Хиревисти миннип чоруул.

Оода-ла арагага
Оюшкайтыр бастырбаалы.
Очур-маанай бурган, өршээ!
Ом ма ни бад не хоң!

Василий Монгуш

ЧЕРЛИК ЫТТЫҢ ХОМУДАЛЫ

Эник турган бичии шаамны бодаарымга
Экизи шуут тоол ышкаш сагындырар.
Ававыска эргеледип, карактадып,
Алышкылар чоргаар өзүп олурган бис.

Часкы хүннүң херелинге дөгеленип,
Сагыш амыр аравыста ыймактажып,
Удур-дедир сывыртажып оюн эреп,
Ужур кагжып, кудуруктан силгижер бис.

Ававысты чамдыкта шуут шугулдаткаш,
Ажындырып кааптар база тургулаан бис.
Ырланганын дыннап кааштың корга бергеш,
Ылым-чылым хоруй берген чыткылаар бис.

Ававыстың эмии чоорту соглуп чорда,
Анаа чемче чаа-ла кирип орувуста,
Ийи оолак бистерни кээп куспактапкаш,
Ийи тарай бажыңнарже алгаш барган.

Ээлерим мени чаптап, тудуп, суйбап,
Эрес-тир деп кызыгаар чок мактагылап,
Азыг черге кидис артыын чада салгаш,
Аңаа чыт дээш тудуп алгаш, эккеп кааннар.

Чуртталгам-даа кедергей-ле эки турган,
Чугаалааш чоор — хырын тодуг, чылыг-чымчак.
Ээлеримниң чеди харлыг Мишазы
Энии меңээ эмин эртир ынак турган.

Бир-ле катап улуг улус чоруй баарга,
Миша-биле сывыртажып ойнап тургаш,
Аалдың ээзи калчан баштыг узун эрниң
Алдын шагын ызыргаштың октапкан мен.

Соккан даажы шимээн барган — шып-ла шыпшыи,
Согуннары шимчевестээн — туруп алган.
Кылац шили ортузундан эгелээштиң
Кыдындыва шуут үндүр тиглиг болган.

Аалдың ээзи кежээ келгеш, шагын көргөш,
Ажынгаштың кончуттунуп хөлчок барган.
— Кончуг дайзын кайда барды?!— дээн соонда
Хоруп чыткан булунумда бо-ла келди.

Читкемден кээп тудуп алгаш, кончуп-кончуп,
Силгий бээрге караам оду кызаш диген.
Хаалганы буду-биле ажа тепкеш,
Караш кылдыр дашкаар үндүр шывадапкан.

Катап база бажынымче чанар бодаан,
Каткан хуураан киирер боор — шоочалапкан.
Хомудалым сагыжымга шыгжап алгаш,
Хоорайның черлик ыды апарган мен.

Карбаң оолдар оюн бодап дажай-даа бээр,
Харам улус куруг черге кыскаар-даа.
Бактың багын көрүп келгеш, ботту кээргээш,
Баарым ажып, караам чажы сыстып келир.

Кады төрээн мээн акым Хартыгажык
Кайгамчык-ла эки чурттап чоруур чорду.
Ээлери чаңгыс катап хап-даа көрбөөн,
Эптиг-ээлдек, камныы кончуг, дүк-даа дээспес.

Эндег болуп үүлгедиг кылырга-даа
Эттей бербес, эде сургаар, ынчанмас дээр.
Ээлери камныг боорга ыт безин
Эки чурттап болур дээрзин көрүп чор мен.

Чамдык ыттар ындыг тулган чурттап чорда
Чамдыктары чүге черлик апаар чүвөл?
Чаңгыс катап чазыг кылгаш, сывыртыпкаш,
Салымымның багын дээштиң ыглап чор мен.

Владимир Таргын

ТАРЫС ХЕМИМ

Тайга-даскыл эдээнде
Тарыс хемниң аржаанын
Даглыг Тыва чуртумнуң
Дамырлары чаяган.

Серини, изиг аржааннар
Челбик-хоочуң сегидер,
Аьрга-эзим агаары
Айдызап кээр магалыг.

Эскен шайның бузу дег
Эвекейлей чинчеп бээр,
Эмниг-домнуг аржаанны
Элдеп бойдус чаяп каан.

Алдын хүннүң дамдызы —
Авыралдыг аржааннар
Аалдап келген чонунуң
Амы-кадыын хумаалаар.

КАССИР КЫСЧЕ КАЙГАВАС СЕН

Баштак-сарык

Чыраа-бораң шылагзынып,
Шыырныгып дидиреп тур.
Акың сугга аппарып бээр
Ааржы, саржааң арчымакта.

Арыг-Бажы суурдан бээр
Аьттангаштың халыткаш кел.
Каш акшаң үлеп тур боор,
Кассир кысче кайгавас сен.

Кыйбың-сыйбың кыстар сенче
Кызыл чаагын кыяннатса
Кылыың уткаш, хүлүмзүрбе,
Хыйыртапкаш эрте бээр сен.

Хоюң, өшкүң оолдап турар,
Хоначалап саадавайн көр.
Сарыг шайдан хайындыргаш,
Чаглыг эъттен дүлүп каар мен

Ажыл-херээн чогуткаштын
Аьш-чемден садып алгаш,
Барба долдур өөрүшкүден
База катая чүктеп кээр сен.

Чылбас кара ээрем дег
Чылгывысты бөлүп чорааш,
Кежээликтей кедээр дагдан
Келир уунче дураннаар мен.

Салчак С о д у н а м

ЧАРАШ-ДАШТАР

Чажымдан-на чаңым ындыг:
Чараш даштар чыкксаар мен.
Өттүргүлөп, суйбагылап,
Өңүн көрүп, магадаар мен.

Судак суглар саарыглары
Чулгуп, чайып, хоюглааштын
Чадып кааны сайлар дажы
Чайгаар менээ сонурганчыг.

Ам бо улуг бодум безин
Адырык суг кежип чыткаш,
Сайлыг эрик өңгүр дажын
Чарашсынып, доктаай бээр мен.

Саарыгның аялгазын
Сагыш хандыр таалап дыңнап,
Адыжымда сайны кайгап,
Адырылбайн саадаар мен.

Челээш өнүн дөгөрсин
Чедиштире каастаныпкан,
Шуруларзыг, чинчилерзиг,
Чуга, борбак даштар-ла хөй.

Чашкы үем сеткилимге
Сагындырып, чандырып кээр
Чараш-даштар аразында
Сагызыным бар-даа ышкаш.

ЧЫРААЛАДЫП ЧОРУП-ЛА КААР

Өстүрүп ап, өглөп алган
Оглун, кызын чаш деп бодаар,
Өле баштыг кырган-ава
Олут билбес, тамчыктанмас.

Оларынче бо-ла маңнаар,
Ожук-пажын ончалай бээр.
Ажыл-ижин сагыш човап,
Айтыргаштын туруп-ла бээр.

Кызы, кенни божуур дээнде,
Кымдан дора девидей бээр.
Болдуна бээр чүве болза,
Боду барып божупку дег.

Чашты тудуп, ажаап-дежээп,
Чаңгыс-ла мен билир мен дээр.
Чаптанчыглар дорукпаанда
Чанындан шуут ыравайн баар.

Идик-хевин четчелей бээр,
Бопук, чучак даарап каар.
Ижер-чиирин сагыш салып,
Боова, хуужуур быжырып бээр.

Сактырга-ла өпеяалар
Салгын, хатка каксыпкан дег.
Уруу ышкаш кеннин бодап,
Уян хөңнү ажаанзыраар.

Чылыг, чырык, таарымчалыг,
Шыпшың шөлээн бажыңыга
Чыргал-дышты тыппайн баргаш,
Чырааладып чоруп-ла каар.

Адак-бышкаа аартаза-даа,
Амыр көрбес кырган-ава
Ада-не болу берген
Ажы-төлүн чаш деп бодаар.

ХАДЫҢЧЫГАШ

Оолдук дынзыг, ынаныштыг адыжынга
Ооргазын чөлей аарак ойтайыпкаш,
Вальстың маажым, хоюг аялгазын
Магазынып бөөлденген кызыжак дег,
Кудумчуда дйтчыгаштыр бирээзиниң
Куспаан ээлей кады үнген хадыңчыгаш
Хөглүг салгын эзининге ногаан чажын
Хөлбеңнедир эстеткилеп, хөөрөп туру.

Донгак Д а д а р - о о л

ТИККЕН ӨГГЕ ЧААСКААН ЧҮГЕ...

Удувастай берген-не мен,
Улар караа чиген-не мен.
Улустун ыры,

Дүлгээзиниң хире-хире чүрээм бүргээр,
Дүнелерде уйгу-дыжым келбестей бээр.
Чассыг караан чивецнеткен түмен сылдыс,
Чайнаан Ай-даа сен-не чокта эргим эвес.

Чүгле сенээ доннашканым аак-кээги
Чүрекейим ыстады бээр, уйгум чидер.
Узун дүннүң дургузунда ыстап шылап,
«Улар караан чиген» ышкаш кынны бээр мен,

Удур көргөш, дамыр-ханым чымырт кынныр
Угаанымдан ыравастаан опан-чипен,
Изиг чүрээм уяраткан оттуг сүлдө
Ийи көзүң чалымынга кыпкы дег мен.

Тиккен өггө чааскаан чурттап чораан эвес,
Дириг кижини ажыын ажып көргөн эвес,
Чааскаанзырал, сагышсырал ам-на чүгө
Чаным орта кады хонар апарганыл?

ТЫВАР БООР МЕН

Кара чааскаан чалгааралга эштенчи бооп,
Каткан сыра чолу-биле дөмейлежип,
Хөлүгүр куу дөрт-ле хана иштин орта
Хөңнүм өөртүр чырыткы чок апар чор мен.

Мөзү багай барасканга дужа бергеш,
Мөрүм-чолум кокпазындан тайзы базып,
Караңгы дүн соогунга хаарткан дег,
Халаам төдүп, човулаңны чүктей бердим.

Эргим кижээ дужар салым аайлашпаан,
Эрээ-хинчээм чүктөвишаан хилеп чор мен.
Ынчалза-даа аксым-кежини ажыл-биле
Ырым кадып чурттап чораш тывар боор мень

Алексей Арапчор

ЧЕДЕРНИҢ ЧЕДИ-БАЙЫ

Тоолчаан домак

Улуг-Хемге, Каа-Хемге
Ужуу кирип тавангайлаан,
Экти бедик Таңды сындан
Эдектелгеш чапты берген,
Дөлгөм хову кыды барыл
Дээрде тулуш көстүп чыдар.

Ак-көк дээрде сылдыстарны,
Айны, Хүннү көрүнчүктээн,
Алгый, Чедер, Чагытай деп
Алдын хөлдер чалгыглары
Чадаганның хылдары дег,
Салгынныгда ырлап чыдар.

Хемде, дагда хонаштары
Хээлиг истер таңмалап каан
Оюн, Салчак өгбелөрннн
Тоолчаан домаа чүс чыл өттүр
Олчаан чидип уттундурбаан
Тоожуп бээрин чөпшээречер.

Ховуларга чэереннер
Кодан хой дег чоруур шагда,
Тарбаганнар орук дозуп,
Даалыктап кээр арбын турда —
Чедер хөлдүң очумунга
Чеди-Байлар чурттап чораан.

Чеди-Байлар сүрүг малы
Хову, шатты, хөлдер кыдыын
Хорагай дег шыва берген —
Эштенчилер изиг, соокта
Черге хонуп түрөп чорааш,
Ээлериң байыдып каан.

Бажын ажыр баяан байлар
Бардам, херик апаргылаан,
Ажы-төлү турамыкай,
Аажы-чаңы хай чок барган:
Карачыл чон — кожаларның
Каргыш хинчээ болу берген.

Арай «чегей» кижилерни
Алгыртырзын дорамчылаар,
Холдарындан кымчы салбас,
Колчуп, тенип чаннап турда,
Маргыжыптар амытан чок —
Бажы-биле кылаштааннар.

Тожу чурттуг чаараң хам —
Токпан кадай чараш кеннин
Чазарлап кааш, хы ханмайн,
Шарып-хүлээш сүре берген,
Думчуу чирик чалчазынга
Дужаап тургаш олуртканнар.

Чангыс кеннин хунаадыпкан
Чадыр өглүг Токпан-Чаараң
Кара дериин уштуп кеткеш,
Каш хонук хамнап келгеш,
Хейтиккенниң ыдык огун
Хей-дүңгүр хап салывыткан.

Аза, диирен, четкерлери
Арттар кырлап, хемнер баштап
Ыглаан кыстың изин хайып,
Ыдык-Тайгаа харап кээрге,
Башкы Таңды арызында
Бараан чүве шимчээр болган.

Каа-Хемге тавангайлаан
Кадыр-Ийге бадып кээрге,
Оюннарның хамнарының
Орук доскан ээреннери
Улуг хемниң агымындан
Удур келгеш, эрттирбээннер.

Алышкылар — Чеди-Байлар
Оолдарының хеймеринге:
«Алдын даңгына тывылгыже
Ойнаар-кыстан кудалаар» деп,
Ирик байлар ялым чокка
Идээргексеп дугурушкан.

Куу баш чыглыр — куда хүнүн
Хуусаа адап, болчап кагган.
Кулуннарны тудуп баглаан,
Хумуннарны хымыс долган.
Улуг дойнун доорашкызын
Улус шупту манай берген.

Чоок кавы аалдардан
Чок дээн шевер кыстар чыггаш,
Алгы-кештен, торгу пөстен
Аргып, даарап, кожуп тургаш,
Ортумак дээн кижидурттуг
Ойнаар-кысты дүрзүлөпкөн.

Энгискени хандылааштын
Эрнин, чаагын кызылдапкан.
Эжеш шаажаң хойлаан ышкаш,
Эмиглери допшулапкан.
Ойнаарагы кыстар олчаан
Онза чараш көстүп келген.

Торгу тонну кедиргештин
Дордум курну куржандырган.
Чавагалыг узун чашты
Чарнын куду бадырыпкан.
Сырга, билзек, чинчи-шуру
Сырыландыр кыва берген.

Киш кежи маактыг бөрттү
Хилиң башка салыптарга
Шил-даш карак отта көс дег,
Чивеңнедир көрнүп келген —
Хепкерикчи кадай кыстар
Хейлиг чүрээ кыймыш кылган.

Бээжин-кара узун чаштыг
Бели чинге дангынанан
Арнын дуглай думаалайлааш,
Аразынга чедип алгаш,
Эзер дерин шулу мөңгүн
Эки аътка эккелгеннер.

Шупту бүрүн дерилгелиг
Чуурга дег ак өөнге кирип,
Ойнаар-кысты демги кыстар
Орнун орта олуртупкан.
Аьш-чемниң дээжилерин
Аяк-саваа долдур делгээн.

Ийи тала оолдар, кыстар
Игил, хомус ойнавышаан,
Ырлап-шоорлап, хөөмейлеп
Ындынналдыр аян туткан.
Ада-ие, кудалары
Алгап-йөрээп курайлааннар.

Оюннарнын Үдүм-Хамын
Ой аът четкеш, хооп келген.
Ойнаар-кыска сүнезинден
Октаргайдан тудуп бээр дээш,
Алганырын хамдан дилээн.
Араганың огун сыгаан.

Ойнаар-кыстың ийи караа
Овуузуннуг чырыш кынган.
Токпан-Чаараң четкер, бугу,
Доскуул эртпээн ыдык огу
Хемнер бажын оюп чорааш,
Кедектелип бадыкканнар.

Кижиге көрбээн куда дою
Кидин түлүк хөлбөңейнип,
Адыг-чарыш, адаан-мөөрей
Аът, мөге салып турда,
Хенертен кээп ыттар улааш,
Хей-дүнгүр эдил келген.

Чеди-Байлар дойлап-хөглээш
Чеди хонук четпейн чорда,
Ал-боттары, ажы-төлу
Аарып-аржып албыстаннар.
Чалча-хөдел, эштенчилер
Чамдыктары дезип тараан.

Ойнаар-кыстың өөнгө дүңө
Оттар кывар, улус ырлаар,
Чернин кыры чырыгыже
Черлик ан, куш эдил хонар.
Эртенинге өггө баарга
Эътти-чемни дойлап каан боор.

Алышкылар Чеди-Байдан
Арткан кижн тывылбастаан.
Кодан-кодан сүрүг малы
Ховуларга артып калган —
Токпаң кадай азазы кээп
Довуракты пактадыпкан.

Сарыыл чоктар бачыт-хайы
Чайлаттынмас болу берген,
Чалап келген лама, хама
Чадажып каан, дуза болбаан.
Кемниглерниң буруузундан
Кээргенчиглер база барган.

Албанчынын оруу-биле
Аргышкан чон оюп эртер.
Ээн калып, букшаан өглер
Эңгейгилеп турза турган —
Чедер хөлдүн очумунга
Черлик сөөктер чаштынгылаан.

Черниң сатпаан килеңнеткен
Чеди-Байлар халап-хайын
Кымчылаарга, шаагайтаарга
Кырганнар-даа сөглөп бербээн
Шагда болган төөгүнүн
Чажыдын ам чыртта тырттым.

1993, январь, май.

Болат М а а д ы

АЧАМ АКТЫЫН КОПТАРЗА ЧҮЛҮ

Дайын сөөлү. Кенен чаш оол
Далган, шайлыг өглер хайып,
Сырбая-ла донуп чораан
Чылдарымны сактып кээр мен.

Эзер-дергээ туттунуптар
Алды хар-даа орта четпээн,
Элбер-самдар оолчук шаамда
Авам күжүр «кызыл-дустаан».

Өртемчейниң чырык хүнүн
Өштүг маңгыс сырыпкан дег,
Өткүт чассыг үнүм чидип,
Өзүм-баарым халаш диген.

Орта сактып чадай-дыр мен
(Орай күстүң айы-ла боор).
Ачам дөрге идик-хевим
Аайлап берип орган чүве.

Эжик халырт кынган соонда,
Ийи кижиги кирип келген.
Экилежи, чолукшурдан
Изигленип улуургааннар.

«Тонун-хевин кеттин, ашак,
Доралчык сен, контр!» дээш,
Сүрүп алгаш чоруй барган,
Шүжүледир ыглай бердим.

Орук дозуп, бараан харап,
Орайга дээр маннаанымны
Шыктың чечээ, кежээкиниң
Сылдыстары ылап билир.

Эки төрөл бажым суйбай,
Эриг чаннап чемгерип каар.
Бак төрөл соок көрнүп,
Пашта чемин кудуп сунмас.

Тараа хооржуп, дээрбедежи,
Даштын бызаа кадарар мен.
Кавайлыгны чөргөп, аадып,
Хала-чеме дыңнаар-даа мен.

Ында-хаая хойтпак тиккеш
Ырлап, хөөрээр өгбем турган.
Бүлгээриниң итпээн манап,
Бүдүү эзеп оргулаар мен.

Даай-авам уруу сугнун
Тавак-сава, шалазын чуур,
Дөжээн кактаар угбам турган,
Дөрт хар менден улуг чүве.

Кады төрээн Чаймаа угбам
Кадыг иштен чайлыг өйде,
Аалдарга чигген үлүү —
Аьш-чем артын ораап эхкээр.

Хөрээндиве чылшыр тудуп,
Хөन्नүм чазап эргелеткеш,
Боошкунун чежип чаткаш:
«Мону чи!» деп амырадыр.

Үе-дүптен чайлаавыс боор
Үш-Тей чоогу Оваалыгда
Өөвүс орнун көргүскүлөп,
Өңгүр чечээн сүстүргүлээр.

«Ыравайн, маа ойна» дээштиң,
Ынаар кежиг аксы черге
Бүргөп, бууккан ажыын ажып,
Бүдүү саамчып ырлагылаар.

«Тулаа-шыкка аян туткан
Дуруяа дег кыңгырт кындыр
Өйлөп-өйлөп бадырыптар
Өскүс чавыс уруг-ла мен.

Авазының, ачазының
Аадып, чүктөп азырап каан
Эрге чассыг төлү-ле мен,
Эттевенер, чаңчаванар.

Адар даңның сырынында
Авам, ачам сактып ийлээн
Уян чүрээм кергетпенер,
Улуг-Хемче халый бээр мен...»

Дыннап оргаш, ала-чайгаар
Дыка мунгак апаарымны
Эскерип кааш: «хөлге барып
Эштиили» деп чардыктырар.

Угбам-биле хөлгө четпейн,
Улуг тынып куспакташкаш,
Изиг карак чажын чодуп,
Ишкээр суурже базыптар бис.

Чеди, сес ай дүштен үнмес,
Четтикпейн манап аар мен.
Калбак шөлден сиген кезер —
Каткы-итки дыргын тараар.

Ыдык-Бора, Челер-Кара,
Ылгын-Доруг аъттар мунган
Хөглүг, кайгал өөрүм-биле
Хөпээн сөөртүп, хырным тодар.

Сентябрь ай моорлап кээрге,
Чечек туткаш, школааже
Үе-чергем базып эртер,
Үдеп, хөлзеп чыдып каар мен.

Харлыг кыштын чывар соогу
Хаарып келир канчаар ону.
Тонум эдээн шуглай тудуп,
Доңган дискээм чылдып аар мен.

Херелдиг хүн үнер душта
Кегжеттинип чыда хонган
Өшкү, бызаа, казыраның
Өдээн аштап дидирээр мен.

Бергедээнде сагыжымга
Мени угбам сургаан ышкаш,
Кылаң дойлу хоюг караа,
Кырлаң думчуу көстүп келир.

«Чону чоорган» дижир болгай.
Шору өзүп угаан кирдим.
Орай-даа бол, өөренип ап,
Оран-чуртум чаартчып чор мен.

Авам күжүр хоочураан
Аары кончуг — шыдашпаан-дыр.
Ачам база менден чарлып,
Аалынга келбейн барган.

Меге хопка кызаттырып,
Берге орук эрткен эрлер
Эчис шыны илерээрге
Ээп чанып келгиледи.

Ачам база олар ышкаш,
Ажы-төлдү азыражып,
Ханы тыылга тараа тарып
Халдааннарны базышпаан бе?

Ханныг дайын шөлдеринге
Хайыра чок тулчуп турган
Орус, тыва солдаттарның
Оглу, кызын азырашкан.

Ыржым булуң шынаа, шатка
Школалар, ферма тудуп,
Ажыг дерин харамнанмайып
Аймак чонга өргүп чораан.

Кылган ижин, соруун боогдап,
Кымнар тудуп нүгүлдээнил?
Дарган шевер ачам шынап
Таан актыын коптарза чүл?

1989

Сарра К у у л а р

И Й И А З А

Тоолчургу чугаа

Биеэ шагда бир-ле черге
Бичии оолдуг ада-ие
Шаанга киир бактажыпкаш,
Чарлып-чирлип турганнар дээр.

Ада кижн чаңгыс боду
Аңгыланып чоруй барган.
Хензиг төлү — өпеязын
Херекке-даа албаан хире.

Ээн өгнү авашкылар
Ээлеп чеже олуарарыл,
Чоок төрөл улузунче
Чорупканы дээрe ыйнаан...

Ачазын-даа чоктаан ышкаш,
Аакталган чаштың ызы —
Үш дүн турда делгемнерже
Үзүктел чок дыңналбышаан.

Ону дыңнааш, чилбииргешкен
Ооруг черниң азалары
Биеэ аалдың кавызынга
Билдирбестеп кедеп келген.

Аакталып ыглаан чашты
Авазындан чарып аарда,
Алды арга ажыглаарын
Адап, санап олурганнар.

Шала сынзыг баштың аза
Чаргажаңнаан бирээзинге
Адак сөөлгү шиитпирни
Аразынга үлей түңнээн:

«Шак бо черге ийи дүне
Чазыг чокка кедээр херек.
Аактыг төлдүн куду-чамын
Алгаатпайн алыр херек.

Өскээр кым-даа эртпес кылдыр
Өгнү бодум кадарар мен.
А сен ынаар ажар-дүжер
Арттың кырын кезе мана».

Адар данны атсы-даа бол,
Ала караан шимбес джиңи,
Ийи аза мында, дүгдe
Ийи аңгы чыткылапкан.

Эжик аксы кадаргаштың
Эрлик аза уйгузураан:
Согаңайнып оруп-оруп,
Чоорту-ла удуп калган...

Шак ол өйде ава киж
Чассыг төлүн оожургадып,
Бопуктарын, чучаан, бөргүн
Божуу-божуу кедиргилээн.

Шаандан тура тыва чоннуц
Сагып келген-ёзузу бар:
Орай каксы чаш төл-биле
Орук-суурже сундулавас.

Ава күжүр ынчангаштын
Азалардан оглун будап:
Кара паштың кара хөөзүн
Хаваан кежир чаап берген.

Авашкылар чүктенчипкеш,
Аалдан бүдүү үнүпкеннер.
(Эрлик аза ону кайын
Эскерген деп! Удувушаан...)

Ынчап чорааш, авашкылар
Ынаар артка доктааганнар.
Чаламазын аңаа баглап,
Чажыын чажып, алганып каан:

«Эки чүве бээр келзин,
Багай чүве ыңай барзын!
Эъдим, шайым дээжизи-дир,
Бараалгадып тур мен, Тандым!»

Аыштың-чемниң дээжизин,
Алгыш-йөрээл чылыг, чымчаан —
Авашкылар харамнанмаан,
Артты ажып бадып кааннар...

Өгнүң эжинн кадарар дээш,
Өездипкен чыткан эрлик
Хаттыг чаъстан отту чаштап,
Карактарын хере көргөн:

Кадарганы өгнүң эжий
Хааглыг хевээр турар болган.
Калдар ыт-даа чоруй барбаан,
Хажызында чыдар болган.

Ынчалза-даа өгнү көөрге,
Ыржым болгаш ээнзиргей.
Ыглаган чаш база сураг...
Ырап чоруй барбааннар бе?

Шыдап чадааш, өгнү бүдүү
Чырта соккаш, бакылаарга —
Ээлери шагда-ла чок,
Ээн калган мындыг бооп-тур!

Коолаан хатка эридеткен,
Корткан аза угаан-кут чок!
Кудуругун мунгаш, артче
Кушпуннады маңнап орган:

«Анаада-ла келбес уйгум —
Маңаа келип канчаары ол?
Анаада-ла чагбас кудай —
Маңаа дештип канчаары ол?»

Авашкылар изин истеп,
Артка чедир ужуп-туруп,
Өө-тынып үнүп кээрге,
Өске бири ында орган.

— Өгнүң эжинин кедезежок,
Өлүр удуп калып-тыр мен.
Эртип келген изин истеп
Эккелдим бо, канчалдың сен?

— Ала караам шиммейн хондум,
Арттап черле чүве ашпаан.
Кара чаңгыс хөөлүг паш-ла
Каргыраалап эрткен чүве...

(Чаштың арнын хөөлөп каан
Чажыды ол чүве бооп-тур:
Паштың хөөзү азаларга
Паш бооп көстүп, төлдү дуглаан!)

«Анаада-ла уйгу чок бот
Аңаа канчап удуп калдым?
Маңаа кедээн шак бо чаргаш
Пашты көргөн кандаай чүвөл?»

Кижилернин чүдүг-сүзүү
Кидин-кидин оттуп турар,
Оран-таңды ээзи база
Олар-биле бир баг, тудуш.

Азалар бис канчап черле
Амыдыраар улус бис?!» деп,
Ужурун пат билип чадааш,
Улуг аза мунгаракан.

Сайзанак

Хертек Серээ

УГААННЫГ КҮСКЕ

Күске арбай хавыктаар дээш анмаарже бар чыткан. Манзаны боду сыңар кылдыр үттей хемирип алган. Ынаар баар оруу анмаарның аксын таварып эртер. Ында ыт үгээ бар. Көстүктүг, кызыл калдар ыт улуг болза-даа томаанныг: күскеге дегбес. Ыңай-бээр эртерге, ону чүгле эдертир көрүп каап чыдар. Ээзиниң соктап чип турар тараазын хээкчи хавыктааш, үнгүрүнче дажыглап аппарып турарын билбес. Кандыг таңныыл дээрил ону.

Шышкан анмаар аксынга четкелек чорда, улуг сарыг моортай бо-ла келген. Бештин көпөө дег, төгөрүк карактарының оду хып, чылганган. Кортканындан күскениң даваннары көжүп калган. Хензиг чүрекчигежи хөрээниң иштинден ушта халый берги дег дывылаан. Куйгазы адыңайнып, ооргазы чымырткайны берген.

— Кайнаар баарың ол?— деп, Диис айтырып-тыр.

— Анмаарга күскелер шайлалга кылыр дээн. Ынаар бар чор мен.

— Күскелер доюнга кончуг-ла барыксаар мен ийин. Мени эдерттип ал шүве — деп, Диис таваар чугаалаан.

Күске ыт үгээнче айыткаш:

— Мээң акым Көстүк база баар дээн чүве. Бараалыңар харын — деп-тир.

— Ой, адыр-адыр, аксым чодар аржылым ап айын — дээш, Диис ыңай-ла болган.

Күске каттыра каапкаш, анмаар үдүнчө шимеш-ле дээн.

КАЖАР КОЙГУН

Койгун көөргө, кара-хаак аразында кокпада кылагар ак дузак салып каан турган. Ынчан ол кайгамчык дидим угаан төрүп ап-тыр эвеспе. Айыылдыг дузактың адаа-биле эрте берген.

Эртен даң бажында халып чоруурга, чазый Дилги доо-ла кызанайнып кел чораан. Кажараан Койгун бедик кымыскаяк өөнүң кырынга олуро дүшкөн. Дилги ону көрө тыртып кааш, чараазын сыыртырган: «Чыткан тебе аксынче каңмыл кирген деп чүве бо-ла-дыр».

Койгун дузактыг кокпаже ыңай-ла болган. Дилги ону сүрүп-ле каан. Кажараан Койгун өлүмнүг дузактың адаа-биле эрте халааш, маңын оожургадапкан. Чазый Дилги Койгундан карак салбайн куштадып ора, дузакты эскербээн. Аттыктыр маңнаан Дилгиниң хыл мойнундан алган демир дузак ону ойтур шелипкен. Кажараан Койгун олуро дүшкөш көөргө, Дилгиниң ийи караа уштунар чыгаан, достайжы бергилээн. Дылы арзагар диштиг чырыындан уштунуп келген. Дөрт даваны өрү көрнү берген, ойта барып дүшкөн чыдып-тыр эвеспе.

ДИЛГИЖЕК-ООЛ, КҮЖҮГЕН БАЗА ДИИС

Күжүгөн үнгүрүмден үнүп келгеш көөргө, хар чаап турган. Оон кышка белеткеп алган хөпээннерин хар дуй шуглап алган болган. Кажар чүвең белең сигенинге дегбейн, кызыл-өзөк аразындан оът чулуп чип чыткан. Канчангаш-ла бир көрүптер дээрге, Хан-кызыл Дилгижек-оол бо! Оон думчуунуң чанында турган. Дезер, канчаар-даа арга чок. Дылы агарып калган турган.

— Сээң күске-биле дөмейиңни аа? Күскени та чежени чидим ыйнаан! Чыдың база оон өске, кудурууң база чок. Чогум кым сен, сен?— деп, Дилгижек-оол кайгап айтырган.

Күжүгөн кортканындан келдирлей аарак: «Ме-ме... ы...ы ыт»— дээш шок дүшкөн. Дилгижек-оол корга берген: «Ыт деп чүве бистин дайзынывыс болгай! Соролуг кызыл кеживисти, чоолбургай чараш кудуруувусту камнаvas. Тудум-тудуму-биле үзе-чаза сон дүкпүргүлөптер! Арзагар, ак чаагай азы-биле боскувусту одура шелиптер!»— деп, авазының чугаалаанын сактып келгеш, арны изиш дээн. Аткаар шураан ояр авазыңга халып келген.

— Димзенмейн чоп дораан чедип келдиң?— деп, авазы кайгаан.

— Ыт деп коргунчуг амытандан харын-даа менди үндүм!

— Ыт кандыг боор чүве-дир ынчаш?

— Бүлүгүр кулактыг, чинчи ышкаш борбак кара карактарлыг, хоюг, бора чөөктүг, күскеден оранчок улуг. Удургу диштери күскенин-ле. Ол хиреде кудуруу чок денаан. Мадагар, мешпек амытан-на чорду. Ону көргөш ана угаан-кудум оскундум!— деп сирилээн.

— Ээ, оглум, сээң-даа чөгенчиини аар! Чогум-на ээди эътсиг, мүнү мүнчүг күжүген деп чүвең ол боор. Ону сенээ айтып бербээн мээң-не буруум болган-дыр. Ыт дээрге, бистин ышкаш узун кудуруктуг, арзагар, корзагар азыг-диштиг, сүүр кулактыг амытан болбазыкпа. Менден-даа улуг.

— Чоп кончуг хоранныг кулугур боор! Барып-барып кажар Дилгижек-оол мени безин оптап турар! Ам барып таптыг тудуп чийин адыр!— дээш, ыңай-ла болган.

Демги-ле кызыл-өзөктер аразындан Күжүгенниң изин тып алгаш, истеп чоруп-ла каан. Көөрге бүлүгүр кулактыг улуг-ла бора баш шырыш аразында бүлөрөш дээн. «Овуузуннуг кулугур, ам мээң аксымдан чайлавас сен»— дээш, ооң кырынче шурай-ла берген. Ону ийи холдап базып аар орта, аваангыр чүвең Дилгижек-оолдуң хаайынче алагадапкан! Ам көөрге, оон мурнунда бештиң чөс көпөө дег өле-көк карактарының оду чайнаан, салдары сарбайгылаан, тевене дег чидиг азыг диштиг амытан хирилээн! Карак шивим аразында чаагынче өске аспаан кадай шаапкан!

Дилгижек-оол девидээш, ийи холу-биле ону адыра иде каапкаш, карак-кулак чок дезип ал-ла ыңай болган! «Күжүген-даа күчүлүг амытан-дыр! Бурган өршээ!» деп, думчуунуң, чаагының ханын чоттунган. Харалааның күске, күжүгеннеп чораан Диис кырынче шурай берип-тир ийин.

ШЫМЧЫПКАН

Дөрт-беш хондур кудуп келген чаъс аяскан. Каан хүн хөглүү-биле шонуп келген. Агаар шык. Оът-сиген дирлип, шал-ногаан апарган. Хем кыдыының агаары чуксуг, баларзыг, балыксыг. Кадарчыларның уруглары ногаан шыкка шывык аъттарлыг шаап турганнар. Кызыл-даван буттары-биле чаъс суун чайтыладыр, чашканналдыр маңнажып чорааннар. Беш харлыг Белекмаа шыргай ак талдар аразында алгырган: «Бээр, бээр келиңер!» Ооң ынаар чоруй барганын өөрү безин эскербээн. Ол хире хөглөп турганнар. Уруглар ооң уунче салчып-ла

кааннар. Уруг арны кыза берген бо-ла уткуй халып орган. Карааның чажын чудуруунун арты-биле чоттунуп чораан.

— Кас, кас шымчыпты!— дээш, балдырын суйбаан. Ооң балдыры кыза бергенин өөрү эскерип каан.

— Кайда?— деп, Айлаана айтырган.

— Хөөлбекте.

— Бараалыңарам.

— Силер барыңар. Мен коргар мен — дээш, Белекмаа туруп калган.

Уруглар хөөлбекче халчыпкан. Белекмаа кезек тура, өөрүнүн соонче дидим эвес калгып каан. Ийи улуг бора кас хөөлбекте эштип турган. Оларны эдерип, он ажыг оолдары дистинчи алган эштип чорааннар.

— Аа, чараштарын!— деп, Айлаана алгыргаш, сугже кире халаан.

Азырал кастар хойбас болган. «Га-га» дидип каап, чалгыштарың челбингилээн. Куштар чааш боорга, Айлаана улам бурунгаарлап, сугну дөңмек ортузунга чедир сүзүп чорааш, касчыгаштарга чеде берген.

Озалааш чораан анай-хаак дег алдын-сарыг кас оглун тудуп алгаш, бажын, ооргазын суйбап эргеледип турган. Иези кас узун мойнун бурунгаар сунуп алган шыыладыр үрдүнүп чоруп орган. Келген ояр уругнуң дөңмээнден сегирип-ле алган! Айлаана: «уе-уе» деп алгырып, сугну межиледир тепкиленип-ле берген. Кас салбаан.

Уруг ооң оглун сугже салыпкан. Ол өрү шурап ыглавышаан, дезип ыңай болган.

Уруглар ооң соонда кас оолдарыңга дегбестээн.

БЕЛ ОГЛУН КАМГАЛАП АЛГАННАР

Эдээп каш хона бергенде, ол-ла уруглар кас оолдары кайы хире өзе бергенин көөр дээш, хөөлбекке келгенер. Кайда боор, суг каткан. Ооң ындында хемниц адыры болур сугнуң сайы шаарарып көстүп чыткан. Улуг чач-чайыктан савазын ажыр үрлөп дажаан хем сыгып кире берген. А кургаг адырыкта чүгле сарыгып чыдар сыскак суг арты оңгарларда кылайгылаар болган.

— Доо көрүңерем — деп, Комбу адырык унун жуду айыткан.

— Чүү боор ол? Омааш-даа ышкаш — деп, Айлаана кайгаан.

— Омааш канчап өрү шурап чыдар чүвөл?— деп, Белек-маа элдепсинген.

— Барып көрээлинерем — деп, Комбу саналдаан.

— Кастар чок ирги бе?— деп, Белекмаа сезинген. Олар дириг омааш көөр дээш, ынаар салчыпканнар. Мурнунда халып орган Комбу:

— Балык-балык!— деп, алгыра берген. Соок сай даштарынын аразында сыскак сугда бел оглу чыткан. Танаа аазадаңайнып, шаг чок дырлаңайнып, чүгле чарты сугда мажыңайнып чыткан. Комбу бел оглун сегирип аарга чылбырааш, кожазында демгизинден чүгле дап онгарда сугга чайт барып дүшкен. Өө агараш дээш, кезек дырлаңнааш, танаа аары-биле аазадаңайныгылаан. Ооң сирти кургаг агаарда, изиг хүн шонуп турган. Комбу балыкче дап берип чыдырда, Белекмаа ооң холундан сегирип алган.

— Аңаа дегбе! Хемче аппарып киир салыптар-дыр. Хөөкүйнүң девидеп чыдарын көрүңер даан. Дириг амытан хинчектеп болбас!

— Шында-ла, күжүрнү! Суу катпаанда дүргедээлиңер!— деп, Айлаана далаштырган.

— Демир-хуунчууң дүрген эккел, Комбу — деп, Белекмаа дунмазын далаштырган. Оол дыңнангыры аажок ыңай-ла болган. Өг ырак эвес, безерек ак демир-хууң туткан оол дораан-на келген.

— Дунмамның кежээзин!— дээш, Белекмаа чанында шааңайнып, саарыгланып чыдар хемчигешче халаан. Уруг хууңчук ортужа кылан, соок сугну узуп эккелген.

— Ам балыынны сугже сал че — дээн. Комбу бични белчигешти камны-биле туткаш, дырлаңнадыр-ла хууңче салып кирипкен.

Белчигеш хууңчукта сугга сергээ хөлчок, ана уштулаңайнып маңнап турган. Уруглар ооң кайгамчыктыг сергээн магадааннар.

Олар сыскак сугда тын-тевичеп чызыладыр тепкиленген байлаңнарны, мезилчигештерни хууңга чыып алгаш, хемчигештин арыг, соок сууңче салыпканнар. Өектери кылаш-кылаш дээн соонда байлаңнар чидир эшти бергилээн. Бел оглу суг дүвүңде арыг элезин кырынга кезек чыда, көдүрүлгеш, кудуруун дырлаш кылгаш, эеремче аттыга берген.

— Күжүрлерниң чангызы-даа өлбээн!— деп, Айлаана өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Сен, Комбу, эр хей болдуң! Хууңуң эккелбээн болзуңза, ыңча хөй балыкты камгалап албас бис!— деп, дунмазын мактаан.

КОМБУ ЫГЛАП КЕЛГЕН

Уруглар хем кыдынга ойнап турган. Белекмаа биле Айлаана чараш-даштар чыып алгаш сайзанактап: «Бо — каяа, бо — өг, бо — орун, стол, сандай. Бо — мен, бо — Айлаана сен, а бо — Комбу» дээш, шөйбек даштарны элезинге олурту шашкылап каап органнар. «Бо ак-ак даштар сарлыктар. Бо кызыл даш — ачамның шилги аьды».

Ынчан Комбу ыглап кылаштап келген. Ийн чудуруу-биле карктарын элий-селий чоттунгаш ишкиртинген.

— Канчап бардың, дунмам?— деп, Белекмаа айтырган.

— Өдүрек оглу өлүрүп кааптым — дээш, өөнейни берген.

— Канчап? Орта сен бе? Кайдал ооң?

— Сугда дүжүп өлүп калды! Бо карманымга суп алган кижин мен. Үне халаан. Ал-соора тудуп чыдырымда, сугга барып дүштү. Саарыгга чууй кактыргаш, ол-ла олчаан суг дүвүнче дүжүп кире берди. Көрүп-ле, көрүп-ле турарымга олчаан чиде берди. Сугда дүжүп калганы ол-дур!

— Суг кужу сугга дүшпес чоор. Сени тыппазын дээш, шымнып чорупкан-дыр.

— Ындыг болза экизин аа! Өлбээн — дээш, оол чингедир улуг тынган.

КАРА-БӨСКЕК

Сарыг бүрү хадый берген. Ыяштарның будуктары шааргарган. Тайгада хар чаапкан. Эртең, кежээ соогу сүргей. Дээр аяс. Ынчалза-даа харлыг тайгалардан сооктун дидиренчиг тыныжы үрүп турган. Эңме-хаяа чок бора-хөкпештер кызыл-хараганда олурупкан чыжырашкан. Та чүнү чугаалажып олар чүве? Ана чиилээр чүве! Шупту-ла мыжырашкан. Куш бүрүзү-ле аксын аазадыпкан алгыржып-ла олар. Хараганның эн-не беднинде орган кара бөскектиг кырган бора-хөкпеш дүвүренчиг кылдыр эде каапты. Кушкаштар шимээн чок баарды. Хирези ол чыыштын баштынчызы-ла тургаан боор. Кара-Бөскек, бора-хөкпеш дылы-биле янзы-бүрү ырын ырлай берди: «Ажыг, соок кыш келди-ле! Черде тоглап дүшкен үрезиннерни ак хар базырып кааптар. Чолдак даваннарывыс-биле чеже-даа кастынгаш, терең хар адаандан чем тып чип шыдавас бис. Канчап соок кышты ажып аар бис?» Ытгаар-ла куш чок. Шуптузу-ла бодангаш олурупкан. Кара-Бөскек ыңай-бээр шыпыраңнадыр көргүлээш үргүлчүлээн: «Кижилерже чоокшулаар херек. Суур-

ларже, кыштагларже чоруулунар. Чылыг хой кажазының кырынга, азы саван, сиген аразынга чылыг кыштап аар. Малга каап берген чем тогланчызы-биле кыш ажа бээр бис. Силер канчаар бодап ор силер?» Хирези чөпшээрешкени-ле ол боор. Хөкпештер чаңгыс үн-биле чир-шоң дүжүп мыжырашкан. Кара-Бөскөк: «Чик-чирик, чик-чирик» дээш ужуп үнгөш, кедээр кыштагже углапкан. Өскелери кезек мыжырашкан соонда, хары угда дүрт кылдыр ужуп үнгөн. Чамдыызы Кара-Бөскөктүн уу-биле кыштагже, арканнары суурже ужуп чорупканнар. Ам оларның орган хараганында чыыштын херечизи болуп, ак-ак өдктери артып калган.

БОДУҢ ТЫП ЧИ!

Алчылар бажыңының баарында ногаан ыяштар аразында сандайга ор мен. Мурнумга көге-бугалар чем дилеп келди. Чип орган хуужуурумнун далганын үзе тырткаш октап бердим. Чемче мойнунда чидиг ногаан биле агылдыр-кызыл өңнер солуштур куттулуп келген көге-буга базып четти. Бажы донганнаар — кадаг каккан маска-ла! — ана чай чок келгеш, чемни домуруп чий берди. Октаан даш дег келген ояар бора-хөкпеш далганны апкаш, ужуп чорупту. Ырак эвесте, терек будуунга хонуп алды. Ында боду хире бора-хөкпеш шагда-ла аксын аазадылкан ор де. Ызырып алган чемин ооң аксынче суп берди. Ымзанып калган көге-бугаже печенье октап бердим. Ону ызыргаш, черге чуура шаап чий берди. Демги-ле ие кушкаш келгеш, печеньең улуг кезиин алгаш барды. Оозун демги-ле оглунга аппарып берди. Оозу ону ап-каам чедирбейн чооглай каапкаш, «чийин-чийин» дээш өрү шурады. Черге барып дүжер ийне деп пат-ла орумда, ужуп үнгөш, мээң мурнумга хонуп алды. Чем октап бээримге, хоюп-хоюп былдай дүшкөш, ужуп үнгөш, чанында терек будуунга хонуп алды. Иези куш оглунуң чанынга олурупкаш, олче көрүп чулчуруп эткиледи. Хирези оглун «черде чемни барып чилин» дээн боор. Оозу тоовас орар боорга, иези ужуп баткаш, печеньеңи черге чуура соктап-соктап, оглунче көргөш, кезек эткиледи. «Бээр дүжүп кел, кээп чемнен, ма» дээн боор. Оглу дүште-даа чок, «чийин-чийин» дээш олур.

Ийи көге-буга келгеш чемни дойлай каапты. Иези куш ушкаш, оглунуң чанынга олуруп алды. Олче көрүп, янзы-бүрү чулчуруп, дүрген-дүрген эткилээш, ооң чалгынынче ийи улай соктай каапты. Бодавыже: «Чалгын-чакпаң чедишкен. Ужарың

мендєв калышпас-тыр. Бут кырынга тургузуп кагдым. Ам бодуч тускай амыдыра. Аыш-чемни бодуч тып чи. Чалгаа болба. Улуг куштарның чугаазын дыннап чор»— дээн-не боор. Чалгынын далбаннадып байырлашкаш, хемче углай ужуп чоруй баарды. Кушкаш оглу кезек мунгаргай олуруп-олуруп: «чик-чирик» дей каапкаш, базаарже углай ужуп чорупту.

ДУЖАКТЫГ КӨГЕ-БУГА

Сырга биле Чүстүк — кожашкылар. Кайызы-даа ийи классчылар. Школаже баарда, келирде-даа кады. Ойнаарда-даа чарылбас кады ойнаарлар. Кичээл төнгөн. Эжиш-килер автобус доктаар черге келгеннер. Ында хөй-ле көге-бугалар димзенип турганнар. Казып каапкан тарымал тоорук хавыы. хлеб тогланчызы соктап турганнар. Олар уруглардан чем эреп, оларның чанынга бөкперлежип келгеннер. Сырга песочник каап берген. Көге-бугалар ону үүрмектей шаап, үглей-ле бергеннер. Куштарның ындында шала ырайык турар көге-бугаже ийи печенье октап берген. Оозу кылаштавайн бөрахөкпөш дег токтаңнадыр халып кээп, чемни харамдыгып соктай-ла берген. Чүстүк эжиниң шенээнден тырта каапкаш:

— Керем, эжим, дөө көге-буганың буттарың шарып каан — дээн.

— Шарып эвес, а дужап каан чүве ышкажыл! Кандыг кончуг кээргел чок кижн ону хинчектеп кааны ол?! Мырыңай ана даваннарын адыра базып албас. Артында-ла чєс-биле! Мындыг соокта демир оон буттарың хаарып каапкан ыйнаан?!— деп, Сырга кээргээн.

— Ойт, керем. Солагай будунда сыстып келген ханын! Арта-ла чочайтыр доңуп калган!— деп, Чүстүктүң арны безин агара берген, кээргээн.— Адырыптаалам. Оон башка хөөкүй бут чок калыр! Колдуктааш тудар холу бар эвес. Бо соокта чаштал өлгей-ле!— деп, Чүстүк далаштырган. Сырга бажын согаш кылып чөпшээрээн. Уруглар ону тудар дээрге, дескеш алдырбас болган. Сырга тура:

— Мен маңаа тура, чем каап берип алаактырайн. А сен ындында шыргай ыт-кады сывынга ажытталдыр кедеп келгеш, тудуп ал — деп, сүмелээн. Сырга чемни ыт-кадының чанынче октап турган. Өске сыртым көге-бугалар дужактыг куштуң чемин база чаржалажы бергеннер. Ам бөкпөк үнүштүң баарында көк пөс чада каапкан чүве ышкаш, энмежок көге-бугалар үглей берген. Сырга чемин октап беришаан. Ол өйде кедегден

хенертен ушта халаан Чүстүк, качыгдаан көге-буганы сегирип алган. Артканнары уругдан хоюп ушкаш, ыравайн-даа хонуп алганнар.

— Хаа, хөөрткүйнүн бучактары кестигилеп калгылаан! Тудуп көрөм, буттарының соогун!— деп, Чүстүк алгыра берген.

— Шынап-ла. Берген үжен градус соок деп дамчыдып турду — дээш, Сырга куштуң дужаан адырып эгелээн.

Так долгап каапкан болган. Ынчалза-даа чымчак чес сывырындакты саадавайн-на чежип каапкан.

— Қаям, эжим — дээш, Сырганың холундан кушту ап алгаш, хөрөөнге камныг кыза тудуп тура, ооң ооргазын куду эргеледип суйбагылаан.

— Ам хостуг ченгип чор! Серемчилелдиг бол. База катап дон баарлыг, дош чүректиг чүвениң холунга кирбе!— дээш, Чүстүк кушту салыпкан. Көге-буга далдыр-дулдур ушкаш, беш каът бажыңның кырынга хонуп алгаш, уругларже көрүп орган. Оон кылаштагылааш, хосталы берген буттарын хере-хере базып, өөрүшкүлүг долганып, самнагылаан.

Чиңмит Өөлет

ДУҢМАМНЫ КЕЗЕТКЕНИМ

Дуңмам оол бар. Шынап-ла, дай аът угбас, тар эжикке дсынмас, аптара дег делгем хөректиг кижиге. Чижеглек сөглээрге, ийи метр чыгам денер даан, турарга узун, тударга дыңзыг. Адын безин Адыг-оол деп, ада-нези шын-на адап каан. Ол хире улуг чаагай кижиге мажаалайны-даа сегирип алыр болза, чер чедирбес, хем кежирбес хире.

Дангаар хүрежир мен дээр амытан чүве. Девип үнүп кээрге, көрүштүг-ле, амбын шары сагышка кирер, ону көргөн удурланыкчызы тутчуп албайн чыткаш-ла, ооң түрлүүндөн сири-кавы апаар.

Мен хуумда, кара угаан-биле бодап орарымга, Адыг-оол дуңмам эмин эрттир семирээн кижиге. Ишти дээрге бир-ле барба. Оозундан-на боор, кылаштаарда безин ыйнып, ышкып чоруур. Адыг-оол дуңмам кара ажил кылып көрбөөн, ак холдуг. Ынчангаш чаязын чара семирээн.

Сагыш ышкаш болза, ол хире кижиге күш-ажыл кылып, ылаңгыя тудугга суг ажилдаар болза, кайгамчык-ла боор. Бү-

дүн чудукту колдуктап алгаш, шывыкка деннеп шызадап турар ыйнаан ол. Дуңмамны тудугга ажылдадыры-биле сүмелеп, сургап чадашкан мен. Хаайынга-даа какпас.

Пенсионер ачамның акшазы менээ четчир деп каар. Дорту-биле чугаалаарга, ол ажыл кылбас, чоруу үнмес чоржаң аът дег, шалты балды дег. Мен ышкаш ырбыска кижини ону ажылче албадаарындан арай сестир, чүге дизе хорадай, хомудай берзе канчаар, чуура тудуп кааптар-ла ыйнаан. Адазы ашак база мен дег, оглундан чөгенир:

— Акызы чоонган сен, дунмаңга ажылдан кылдырт!— деп, угдунмас улуг чүктү менээ онаап каар-ла болгай.

Даргалар безин Адыг-оол дунмамны ажыл кылдыртып чадап каан. Чеже келдиртир, чеже чугаалаар, дүптүг сава дежилги дег, дүктүг чүве тазаргы дег болган чүве-дир ийин.

Ажыл кыл дээрге, аткаар баскаш чоруптар, арага көрүп каанда, адырылбастай бээр, элеп чук дег элдеп-ле төл ийин.

Адыг-оол дунмамның эзирик чораанын эпти көөр мен. Оон туржук, ында-хаая кээргээш, дунмамга акша-көпейни бергилей кааптар чаным барын чажырбас мен, кижиниң төрөөн чүвези, төрөөн ханы кончуг болгай, бакта кагжыр, экиде эдержир дээн эвес аан.

Бир-ле катап, Кызыл хоорайга ажыл ужун чорумда, Адыг-оол дунмам эзирик адырылбастай берген. Ам канчаар, бир шөлөөн бажыңга аппарып сергедир дээш эдерткеш, Найырал кудумчузун өрү өскөпкөн мен.

Дунмамның эзириниң улуу улуг-даа болза, билирин-не билир хире. Акызы мен чагып, сургап чорумда-ла:

— «Алдан дөрттүн» бирээзи мен — дээш, девип, самнап-ла эгеледи. кудумчу кудумчу-ла болгай, хөй-ниити чери аан. Кандыг кижилер уткуштур таварышпас дээр, эпчоксунгаш черже кире бээр чыгы мен. Мээң дунмам күжүр акызының оозун кайын эскерер, улам-на эъди «изип» чор. Эзирик кижиге далай безин чода ортузундан деп чүве ол-ла болган боор. Чамдык улустар чанывысче безин чагдавайн турлар, кайы ырактан та кортканнары ол, та ыятканнары ол, думчуун дуй тудуп алгаш эрткилээрин элээр кижини мен эскерип чордум. Дунмамны оожургадын чадап каан мен, дажий берген хемни доктаадып шыдавас-ла болгай.

— Кайың, чүүден дуза дилээрил?— деп, мугуртап, муңчулуп чорумда, ийн аныяк кижини кылаштажып орлар. Дунмамның анчыг чаны оларның база сеткилин шивегейлепкен хевирлиг.

— Хөй-ниити черинге эзирик, чурум чок кандаай кижил бо?— дээш-ле, дунмамче чоокшулап бар чорлар.

— Эзирикте четпестей бээр мындыг амытан-дыр, барып сергедир дээш аппарат чыдыр мен — деп, оларга угаалып бар чыткыжемче, бирээзинин холу харбаш дээн соонда, хөөкүй дунмам черде чыдыр. Та боксеру, та каратэизи, чонда кандыг кижилерни чок дээр боор. Дунмамны силгип тургаш, онгарып алдым.

— Моон сонгаар калчааравазын! — дээш, олар ак оруун улап чоруптулар.

Дунмам кезек оргаш, элечтендиң туруп келди. Өөздип өлүр дей берген өшкү дег, эзирик караан менче өлөрерти көргөш:

— Бо кандаай ашак сен, кижини үстүрүп турар! — дээш, менде-ле келди.

— Мен эвес, дуу оолдар-дыр — деп, шынын чугаалаарымга-даа херекке албас. Улам-на багай акызы менче халдап, калдып аажок ийин мон.

Ам канчап канчаар ону, шывык туткан кижиге ызырап ыт, шынын чугаалаан кижиге тенек кижини өштүг, чеже ооц-биле ылчыңнажып турар, өскээр өчүп дүжүрдүм-не:

— Чүл ынчаш! Сени чеже чагырар, чеже сургаар мен! Бир үстүреримге, моорай-ла бердин, ийин дугаарын немелтер болзумза, эрте бээр кижини-ле-дир сен. Харын кел! Сен Адыг-оол хамаанчок, тайганың адыындан безин коргар харыым чогул! — дээш-ле, чеже болур, чеди өкпем чештине берген.

Дунмам ыт чок. Шүжүгайнып ор. Охаай, охаай, оожургазын, сергезин, өл кургаар, эзирик сергээр.

Чүү шаг болганда, дунмам:

— Акый! — дей-дир, дыңнап тур мен. — Буруулуг болдум, мени үстүрбейн көр, сергей бердим — деп, бо ийин мон.

Чагырга чок кижини чанны бээрге, амыраанымны чүү дээр! Харын-даа дунмамны кээргей берген мен:

— Моон сонгаар хөй-ниити черинге чурум үрээриңни сок-сат! Чонну хүндүлээр чоор, ам мээң соом-биле кылаштап ор — дээш, бурунгаар базыптарымга, бурундуктаан шары дег, дунмам күжүр мээң соом-биле челип ор.

Ол таварылганың соонда дунмамның дыннангыры аажок апарган, мээң кара аайымда. Ылаңгыя дунмам эзенгизин дыңзыдыпканда, мени кайы ырактан көрүп кааш дезиптер. Ынчан ол шаашкактаан шарыга-даа, аадамнаан аътка-даа четтирбес.

Дунмамны ажилче албадаар органы база тып алган мен. Ол ам тудугда ажилдап турар. Катташкак казызы безин сыгаан. Сыны шилгедек апарган. Ам-на алдан-дөрттүң чирин дуглаарын база дунмамга сүмелээр мен.

ДЭЭР АЯС-ЛА ТУРЗУН

Мээн даргам беш чыл мурнунда бистин коллективти башкараары-биле келген кижиге чүве. Ам ол үжөн харны үзө чеккен. Келген үезинде ол хурал-суглаа болурга, улус мурнунче үнүп келгеш, кезек када куду көрүп алган турза-ла турар, пөрүк чаш уруг дег. Бажын дырбап база шаг болур. Оон улаштыр каттырып эгелээр турган. Ынчан ооң хүн дег чырык хүлүмзүрүүн үргүлчү көөр бис. Ол үеде даргавыс-биле күш каткаш, демниг сааскан төвө тудуп чиир дижири ышкаш, хайым хемнидаа сыыгадыптар, кадыр дагны-даа дескилептер турдувус.

Ам дээрге даргавыс эде тургустунган. Ылангыя ооң ийи чылдан бээр үнелиг хүлүмзүрүүн көрбөстөй берген бис. Үргүлчү-ле ажынган, кончуттунган, арын-шырайы дүндүгүр апарган чоруур, дүннүц дүмбейи-биле дөмөй-ле. Даргавыс канчап ынчаар өскөрли бергенин бистер кайгаар бис. Чангыс баштан ийи баш ажыг. Даргавыска ажыл-агыйжы сүмелер-даа кадар дээш дидинмес бис, ол ону дыңнапас, чүглө бодум билир мен дээр апарган.

Буруулуг, буруу чок-даа кижилерге денге ажынып, хериктенир, бакка боолаткан мажаалай-даа сагышка киргилээр. Бистер база даргавыстың ол чаңынга чоорту өөрени берген бис. «Дарга кижиге черле төрүмелинден ындыг боор чүве-ле ыйнаан» дижип каап, ыт чок оргулаар бис. Олче сөс октаан ажы чок. Кабинединче кирип ора-ла, «үндүрер» деп чанчыккан сөзүн алгырып чоруп ора дарга. Ажылдан үнерге, ажы-төл аштай бээр. Ынчангаш-ла даргавыстың кончуттунган сөстери бир кулаавыстан киргеш, өскезиден үнүп турар апарган болбазыкпа.

Бир-ле катап даргамга кирери албан, ажыл-агыйжы айтырыглыг апарган мен. Даргамның кабинетинин эжинге келгеш, кезек када диттип чадап, чүрээм соодуп тур мен.

Че, че, соонда болгай аан, аза албадаан, авам айбылаан эвес деп-даа боданып, арай-ла чайгылып каап, ында-даа чок, мында-даа чок тур мен де. Ам канчаар, аяр сокташ кирдим-не.

Даргам столунун артында хаваан дүүп алган олур. Бажынның дүгүн суг көөрүмге, каржыланган Казараамның сирти-ле!

— Че, чүл? Чүгө келдин? Ажыл шагының үези эвес чүве бе? Кижиге ажыл кылдырбас мындыг болгайлар — дээш, менче удур көрүп кээрге, карактары үзөр буганы-ла. Кезек харлыга берген тур мен, чүрээм соомда келген ышкаш болган. Ынчап турумда эжик ажыттынза-ла, райкүүском төлээни дарга кирип ор. Хенертен даргамның хүн дег хүлүмзүрүү өрээл иштин чы-

рыдыпкан денер даан! Райкүүском төлээзин дөрже чалады. Сандайындан безин тура халып келген, ол даргаже мөгейген тур. Хүлүмзүрүүр хамаанчок, харын-даа каттырып тур.

Келген дарга:

— Силер чорууңар чогуруп алыңар — дизе-даа мен:

— Соонда болгай аан — дээш, аяар чылбыртып үнүпкен мен.

Чүге дизе даргамның хүн дег хүлүмзүрүүн ийи чыл иштинде көрбээн-не болгай мен. Бо дээрге, аът, шарыдан артык шаңнал ышкажыл! Дээр аяс-ла турзунам!

«Хемчиктиң чалгылары» — «Улуг-Хемде»

Тыва Республиканың Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Тожу, Каа-Хем, Улуг-Хем, Тес-Хем районнарында, Кызыл хоорайда чечен чогаал болгаш уран чүүл каттыжышыкыннары тургустунган болгаш чамдыктары элээн ботту ажылдарны кылган.

Оларның аразында Сүт-Хөл районда «Хемчиктиң чалгылары» литература каттыжышыкыны эң баштайгы чогаадыкчы бөлүктөрнүң бирээзи болур. Ону О. Д. Чаң-оол болгаш ам бистиң аравыста чок О. И. Каң-оол башкыларның эгелээшкини-биле тургускан. Каттыжышыкында шупту 14 кижини — район төвүнүн, Хөр-Тайга, Кызыл-Тайга, Бора-Тайга, Кара-Чыраа суурларның аныктары болгаш

хоочуннары киржип турар. Каң-оол Ирикпеевич Ондар, Чаң-оол Дозур-оолович Ондар, Борис Хөөкүй-оолович Куулар, Бавуужап Чадамбаевич Ондар болгаш өскелерниң-даа шүлүктери, шүлүглелдери, ырлары Тываның бүгү номчукчуларынга билдингир апарган. Чамдыктары боттарының тус-тус номнарын чырыкче үндүргүлээн. Ыраажы Раиса Ховалыг, баянист Кирилл Ооржак каттыжышыкынның ажылынга иденкейлиг киржип келген.

Литература каттыжышыкынының киржикчилери культура ажилдакчылары-биле демнешкеш, янзы-бүрү черлерже үнүүшкүннерни кылып, чогаадыкчы ажылының түңнелдерин чом мурнунга бараалгадып турар.

Борис Кулар

ЭРГИМ СӨС

Эргим сөстү
Эриннериң сымранды,
Өөрүшкүмнү
Өйлээр чүве тыппас-тыр мен.

Чүрээм ырлап,
Чүглүг-биле дөмей болду.
Эргим сөзүн
Эр-ле ботту чалгыннапты:

Даглар, шөлдү
Таваар ужуп эртип боор мен.
Хемни, хөлдү
Кежир салдап шыдаар дег мен.

Сөстүң күжүн
Сөглөптер дээш тыппас-даа бол,
«Ынак мен» дээн
Ыдык күштүг даңгырааңны
Хандыр билип
Харлыгыксап ыт чок тур мен.

ДЕТКИМЧЕ

Бак кижн — балалыг.
Пар ыяш — хөөлүг.
Үлегер домак.

Үндэзин чок,
Үен-даян «дидир-дидир»
Чалгып тарааш,
Чалыы чараш чуртталганы
Бузары дег,
Бужар чүве каяа турар.

Эшир чаа-ла,
Эктим бедик, чоргаар менн
Адым тудуп,
Актыг черге карартыпкан.
Мунчулгага
Мунгашталгаш пат-ла болдум.

Эживис дээш,
Эдеришкен өөрүм ынчан
Кыспаан болза,
Кызагдалга артарым-даа
Чадавас деп,
Чангыс эвес бодаар-дыр мен.

Раиса Ховалыг

СУГ-АКСЫ СУУРУМНУ

Чаартынып, чылдан чылче өзүлделиг,
Чалыы назын үезинде чурттакчылыг,
Тараажылар, ажил-ишчи кижилерниң
Таарзынып, өзүп мандаан турлаа болган —
Сумкам чүктөп өөрөнгөн
Суг-ла-Аксы суурумну.

Чыжыргана, долагана холуй үнгөн
Шыргай арыг артын-иштин бүргей берген,
Кылаң арыг Хемчиктин суун пактап өскөн,
Кызыл-Тайгаа ыжыкталган ие черим —
Сургуул дооскаш ажилдааным,
Суг-ла-Аксы суурумну.

Ада-төөгү экер эрес мөгелерниң
Ачыр-дачыр сегиржиң ап, шүглүп чораан,
Челер, маннаар аъттарының эртип чораан
Челээштелген чурумалдыг төрөөн черим —
Сурагжааннар өскөн чери —
Суг-ла-Аксы суурумну.

Кызыл Колхозбай

БААЖЫЗЫ ЧҮДЕ ИРГИ?

Бажымда чоп хыраа дүштү?
Баажызы чүде ирги?
Саймааралым девинде бе,
Сарыг шажын сүзүүмде бе,
Эрткен барган оруумда бе,
Эрги хонаш өдээмде бе,
Калган ада, иемде бе,
Кадыгланган бодумда бе,
Даштар салбаан оваамда бе,
Дагывааным таңдымда бе?
Бажымда чоп хыраа дүштү...
Балыгланган чүрээмде боор!

СҮМБЕР-УУЛА

Авамның ак шырайы дег, Ак-Хем унаш,
Аржаанныг-Даг, Шивээ, Сайыр ажыктарлыг,
Авыралдыг, ажыл-ишчи төрөл чоннуц
Арга-сүмө алчып солчур мөнгө чурту —
Сүмбер-Уула, Сүмбер-Уула
Сүзүглелим чүгле сенде.

Чалымнарга даайларым дайгырарга
Чашкан тараа ышкаш хою эглип келир,
Курайлааштың күүйлерим чашкан шайы
Кудай дээрже өргүн үнгеш дүшпес черим —
Сүмбер-Уула, Сүмбер-Уула
Сүзүглелим чараш черим.

Эр-ле бодум чаныксаанда торулбас мен,
Эзенгимниң баа быжыг, аьдым кончуг.
Хатка бергүм уштуна-даа хадый бээрге,
Хая көрбейн халдып чанар мээң чуртум —
Сүмбер-Уула, Сүмбер-Уула
Сүдүм өргүп алгап чор мен.

Чаң-оол Ондар

ЧАҢҒЫ

Ээн тайга эзим черге
Эзер аъттыг чортуп ор мен.
Элик оглу эзириктин
Эткен үнү чангыланды.

Мунгаш-дыным салыпкан мен,
Мунган аьдым оьттай берди.
Эдиски дег, демги-ле үн
Элдеп бодал доюлдурду:

Адыг, бөрү тудуп чээн бе?»
«Авазы-ла чоокта болза,
Аштатпас-даа, алгыртпас-даа.
Азы элик оьтгап чорда

Чалым дуруг хаялардан
Чангы чаржып улажып тур.
Араатан аң дыңнап кагза
Амыраар-дыр, ат-ла болду!

Муңгараксап, девидексеп
Муңгаш-дыным шеле каапкаш,
Ояламны кымчылапкаш,
Оруум улап челзивиттим.

ЭЛИКПЕЙ

Көжээ-Чээле чайлаандыва
Көжүп ора, эзим ишти
Орук ара, Монгуштардан
Орлан уруг төрүттүнген.

Чырык черге көстүп кел-ле,
Чылбыраңнаан чаштың үнү
Элик оглу эзирик дег,
Эзим аргаа чаңгыланган.

Адын адаар үе кээрге,
Адазы ашак бодап оргаш:
«Элик оглун атташ кылдыр
Эзирикпей дээр-дир» дээн.

Чалатканнар каттырышкаш
Чарашсынып, чүүлдүгзүнүп:
«Кончуг чараш ат-тыр!» джип,
Холун тутчуп турган джир.

Оон бээр ам чартык чүс чыл
Оруун изеп эрте берген.
Орлан кызы садиктерге
Оолду, кысты кижизиткен.

Сөөлгү чылын удуртканы
Садиктиң ады безин
Дириг анда эң-не чараш:
«Диинчигеш» аттыг болган.

Бежен харлаан байырында
Пенсияже үдеп тура,
Эзирикпей дээр адын
Эликпей деп солуп кааннар.

ҮДҮРҮМ-ООЛ

Кыцгыр-кыцгыр
Коцгулууржук
Класстарже
Командылаан.

Ойнап хөглээн
Оолдар, кыстар
Ол-ла дораан
Олут ээлээн.

Кичээл, кичээл...
Кидин түлүк.
Класстарда
Кым-даа чай чок.

Бистин беште
Тыва чогаал.
Биеэ шагдан
Тыптып келген
Алгыш-йөрээл
Аяннарын,
Чаңчылдарын
Сайгардывыс.

Кичээл орту
Эрттип турда,
Кижиге келгеш
Эжик соктаан.

Кирип келзе,
Үргүлчү-ле
Кичээл үзер
Үдүрүм-оол!

Солун кичээл
Чоруп турда
Соктап келир
Чорууң соксат.

Эки чаңчыл
Хүннүн херек,
Эштерици
Хүндүлөп чор.

272

Дүлүш Д а ш

ЧОННУ АЛГА

Чон деп чүл ол, билир сен бе?
Чоогунда кожаң ол-дур.
Эл-хол солчуп аралажыр
Эштерин-дир, өөрүң-дүр.

Ханы тудуш төрелдери,
Катааттары, кудалары,
Кадай, ашак ажы-төлү
Кады шупту чону болур.

Аал, аймак, оран чуртта
Акы-дунма нациялар-даа,
Ажыл биле сөзү тудуш
Ачы күштүг чонум ол-дур.

Өөрүшкү бүргээнде-даа,
Өршээл дилеп часканда-даа,
Өртемчейде — чырык черде
Өртээ турбас эртине — чон.

Тайып ужуп батканның-даа
Даянгыжы чону болур.
Алдар атка четкенниң-даа
Адаанда чон — көдүрөр күш.

Чогумчалыг херек кылып,
Чонну өөртүр — аас-кежи.
Төлдеримге дагын чагыым —
Төлөптиг бооп, чонну алга!

ОРАЙТААН-ДЫР

Үжен чылда сеткил шыгжаан
Үүжеңни буза тыртып,
Аныяк шааң ынакшылын
Ажыдыптып канчаарың ол?
Элдепсиндим. Корга бердим.
Элээди үем сактып келдим.

Чажыдыңны ажыдар дээш
Чажым чүгө суйбаптаан сен?
«Эки оол» деп, хүндүлөп-даа
Эжимейлеп өзүп келдим.
Кастыктарым көгергенде
Қанчап сенээ харыы бээр мен?

Қызаа шыгын угулзалап,
Қыйгы салчып, сиген кезип,
Қылаң мөңгүн шалың сүскен
Хып дээн чалыы үевисте
Қыстың, оолдун ойнун ойнап
Хыың ханып алырың кай!

Чажыртынып, диттип чадап,
«Шаным кыс» деп ойзуп чорбайн,
Сайзанақтап кады өскен
Хары чажыт эжиң мени
Қарааң-биле имнеп алгаш,
Сагыш хандыр чурттаарың кай!

Чаяан-салым куруг кагбаан,
Чанывыста эштерлиг бис.
Бот-борзун артпаан-дыр бис,
Боданып көр! Чазып болбас!
Эчизи чок миннишкин-дир,
Эрткен үе эглип келбес.

Бораш Ондар

ХА-ХА!

Кочу-шоодуг

Артгар, сыннар чивецнедир
Автобус-даа ыдып-ла олур.
Чанымда кыс — кожам удаан,
Чалгаараксап пат-ла чордум.

Кара чажы арнын дуглаан
Кадын кыстың оттуп кээрин
Чеже манаар, ойнай-сылдай,
Шенектээр-даа чыгы чордум.

Олудунда удуп саадаан
Онза кадын оттуп келди.
— Кайда силер, дунмай?— депкеш,
Кайгап каан мен — оол болган!..

Дылым ана агараш дээн,
Дыка-ла эпчок чүве чораан.
Быттаар чүве тыппайн баргаш,
Ыдым хейде кактым ийин.

Эри-кызы ылгаттынмас
Элдепейлиг оолдар чоруур.
. . . дээрге, . . .-даа эвес,
Эр бе дээрге, эр-даа эвес.

Ха-ха! Ха-ха! Каттырынчыын,
Кадын дээрге, хааны чок —
Кара баарым кадар чыгы!
Ха-ха! Ха-ха, каттырынчыын!

*

Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саңы

Ульяна Өпей-оол,
ТДЛТЭШИ-ниң дыл болгаш словарь секторунун
эртем ажылдакчызы

Стиль дугайында эртем-шинчилел ажылдарына дыл эртемденнери чечен чогаалдың стилин, чамдык үелерде, дылда бар стильдер саңынга киирбейн турганнар. XIX—XX вектерде европа дылдарына, ылаңгыя, орус дылда, кандыг-бир чүүл бижип тургаш чүгле чаңгыс кандыг-бир стильдиң аргазын ажыглавайн турган. Ооң-биле чергелештир, XIX—XX вектерге бодаарга, эртеги үелерде сайзыраан турган чечен чогаалдарның дылы ооң соонда тывылган чечен чогаалдар дылындан арыг, холуксаа чок турган деп санап турарлар база бар. Чижээлээрге, 17 вектен 19 вектиң эгезинге чедир литературага болгаш уран-чүүлге турган угланышкын үезинде чечен чогаал дылын бижимел дылдың еске янзыларындан шыңгы аңгылаар дугайында негелде турган. Трагедия, шүлүглел, шүлүктер бижиирде тускай шилиттинген сестерден тургустунган домактарны ажыглаар турган. Ындыг арганы ажыглаанындан эмин эрттир байырымныг, нарын, каас байдалдыг амыдыралдан хоорук чечен чогаал стили тыптып келген. Ынчалза-даа литератураның чоорту ниитилел амыдыралынче чоокшулап, ооң дылы байлакшып, аңаа ниити чоңуң дылы көстүп, илереп келген.

Тыва дылды ап көөр болза, тыва чечен чогаал дылы литературлуг тыва дылдың чечен-мерген аргаларының, база ооң бүгү-ле бар байлааның сиңниккен, боттанган чүүлү болур. Школа номнарында үлегер материалдары чечен чогаал стилинден, янзы-бүрү дыл словарьлары тургузарда база-да чечен чогаалдың сөс-домааның дузазын ажыглап, ооң дылын үлегер-чижек кылдыр ап турар. Ынчангаш чечен чогаалдың дылын ниити чоңуң дылындан аңгылай көрүп болбас. Ол литературлуг дылдың бир хевирин болбушаан, ооң эң кол илередикчизи бооп чоруур-дур.

Ындыг болган төлөөдө, чечен чогаал стилин литературлуг дылдың стильдериниң санынче киригеш, ону национал литературлуг дылдың кол стили кылдыр санаары чөптүг бооп турар.

Тыва чечен чогаалдың стили өске стильдерден тыва дылдың чечен-мерген аргаларын ажыглаарының онзагайы-биле ылгаддыг бооп чоруур.

1. Болуушкуннарны, маадырларның омур-хевирин, оларның аажы-чаңын, оларны долгандыр турар чүүлдерни чиге болгаш чечен-мерген чуруп көргүзөр онзагайы-биле чечен чогаал стили өске стильдерден бир дугаарында аңгыланар. Чогаалчы кижиниң дылы дылдың өске хевирлеринге бодаарга чүнүң-даа омур-хевирин чечени-биле чуруп көргүзөр сорулгага чагырткан болур. Чогаалчының дылы чечен болган тудум чурумал тодаргай болур.

Чечен чогаал дылының чечени уран арга-биле бижиттинмээн кандыг-бир өске сөзүглел-биле, чечен чогаал сөзүглелин деңнээрге иле көстүп келир. Ийи аңгы сөзүглелди деңнеп көрөөлинер:

1. *Чазын Улуг-Хем оттуп келир, даван-даяа, хол-буттары болур адырларын, септерин көзе-хере тепкилепкеш, кылын-кылын доштарны буза-чаза иткилээш, хөрээн берзенип, хүрешкен мөгелер дег, тура халып кээр.* (К.-Э. Кудажы. Уйгу ч. У.-Х.)

2. *Бүдүрүлгениң хемчээли кудулап, сагылга-чурум кошкаанының бир уржуу чамдык коллективтерде кылыр ажыл чок бооп турарында* (Т. Р.)

Үстүндө ийи текстерни деңнеп көөрге, биргизинде тодаргай чурунту номчукчуга автор чуруп көргүзүп турар. А ийигизиниң утказы туугай. Бирги сөзүглелде кижини бүрүзүңгө билдингир сөстөр-биле — часты, чазын дожу эрип баткан Улуг-Хемни, бойдуштуң оттуушкунун мөгелерге демей-леп тургаш чураан. Ийиги сөзүглелде терминнер колдал турар — бүдүрүлгө, коллектив, хемчээл, сагылга-чурум, ажыл. Бирги сөзүглелде ышкаш чурумал номчуурга номчукчу кижиниң угаан-сагыжыңга чогаалда бижиттинген чүүлдер тодазы-биле чуруттунуп келиринге идиг болур, ону номчаан кижини частың чуруун, Улуг-Хемни, ооң доштары чазын канчаар буступ-частып, иткилежиң, хайнып бадып турарың, хеминиң ниити хевирин, ооң шимээн-даажын, өң-чүзүңүн сактып келир.

Чечен чогаал дылының ийиги онзагайыңга ооң сагыш-сеткил илөрөөшкенин көргүзери хамааржыр. Авторнуң бодунуң адындан бижээн чугаазыңда, бижип турар чүүлүңгө ооң амы-хууда хамаарылгазы көстүр ужурулуг. Бодунуң ол хамаарылгазың чогаалчы номчукчуларга дамчыдар дөөш бүгү күжүн салыр. Маңаа база-ла ийиги сөзүглелден деңнеп көрөөлинер:

1. *Кым-даа кижини хойлууда көрдүңгөн үндезиннер болгаш чурум-нардан дашкаар буруудаткан туруп болбас.* (РСФСР-ниң кеземче чорудууда дүрүмү.)

2. Халак, халак!

А, халак!

Ажы-төлүм өргүн чонум,

Хай-халап хаалгамны

Каңгырадыр соктай бээр деп,

Кара бодап сезинмээн мен.

Дүктүг бажым тазаргыже

Дүшке-дүлгө көрбээн мен.

Чажырткайнып, кызаңайнып,

Чаңнык-диңми дүжүрбеди.

Алды-баштыг Амырга-Моос дег,

Ажап-чилби, адыгыр кара

Савазын ашкан көк далай

Чаштан өскөн төрөөн шынаам

Чаа-Хөлүмнү дүлүп чипти.

(А. Даржай.)

Бирги сөзүглелде кандыг-даа сагыш-сеткил шимчээшкени чок, а ийигизинде дыка хей сеткил мөөңнеттинген: хараадал, кажыыдал, кому-дал, ынакшыл, кайгаашкын болгаш оон-даа өске.

Амы-хууда «мен» деп билишкинни дамчыштыр кижги бодун долгандыр турар аңаа хамаарылга чок, оон тускайлаң бүгү-ле чүүлдерни билип алып деп француз сталистиканың шинчилекчизи Ш. Балли чугаалаан. Бис бодаарывыска ол эртемдөнниң бо бодалы үстүнде айыткан чүүлдү бадыткап турар-дыр. Ындыг болганда бистер бодувустуң «мен» деп билишкенивисти даңгаар бисти долгандыр турар чүүлдер-биле холбап турар бис. Ол «мен» деп чүл дээр болза, ол бистиң сеткил-сагыжы-выс, чүрээвис шимчээшкени, илерээшкени, янзы-бүрү күзелдеривис, чүткүлдеривис, кандыг-бир болуушкунга бистиң хамаарылгавыс. Бо бүгү бистиң иштиги байдалывыстың онзагайы бооп турар.

Дыка хей дыл эртемденнери стиль айтырыгларын өөренип тургаш, стилистиканың база бир кол чүүлү кылдыр чугааның азы дылдың сеткил шимчээшкенинге дээштиг ролюн санап турар. Оларны-биле алып болза стилистика — сеткил илерээшкенин дылдың, чугааның дузазы-биле көргүзөр эртем база болуп турар. Стилистика сөзүглелде чурумалдың дузазы-биле ында дорт адаттынмаан өске чурукту номчукчуга билдирер сорулгалыг.

Чижээлээрге: *Буян караан ажып келген. Ада-иезиниң ол-ла бөдөй өө. Кара өреге, ыштыг ханалар.* Сөзүглелде сагыш-сеткил илерээшкени улуг, стилистика талазы-биле чугула билишкин болуп, бөдүүн дес-дараалай айыткан чүүлдерниң артында, көзүлбес, немелде медээни биске чугаалап көргүзүп турар. Ол чүл дээрге номчукчу бөдөй өг, кара өреге, ыштыг ханаларны көрбүшпаан, сагыш-сеткилиниң илерээшкениниң дузазы-биле ол кара өрегелиг, ыштыг ханаларлыг бөдөй өгнүң ыңдындан ооң өззиниң социал байдалының дугайында медээни билип алып аргалыг

болуп турар. Ынчангаш сагыш-сеткил илерээшкени чечен чогаал дылын онзагай кылып турар янзы-бүрү үнелел-тайылбырлыг аянир-биле хол-баалыг болур.

Сагыш-сеткил көргүзүүшкүнүнүң болгаш ооң илереттинер аргалары янзы-бүрү болгулаар. Чогаалчы кижини маадырларга бодунуң камаарылгазын дорт көргүспес. Ооң оларга хамаарылгазы бодалдыг шилиттинген дыл аргаларында илереттинген болур. Чогаал дылында мөөңнеттинген чурумалдыг аргаларны ажыглап тургаш өзүлүг чогаалчы кижини дорт тайылбыр тодарадылга бербейн, бодунуң чогаалчыны маадырларының иштики байдалының бүгү-ле чажыттарын номчукчуга ажыдып бээр аргалыг.

Чечен чогаал дылында кол черин автор кижиниң кандыг-даа чогаалды бижип төөгүүрүнүн аяны база ээлеп турар. Авторнуң төөгүүрүнүн аяны, ооң дылының аяны болур. Аян дээрге чогаалчыны бодунуң бижип турар чүүлүнге амы-хууда хамаарылгазының илередишкени-дир. Автор чуруп турар маадырларын, азы көргүзүп турар болуушкуннарын бир онзагай байдалга тургузар. Ол онзагай сеткил байдалы чогаалдың жанрындан база дорт хамаарылгалыг болур. Бир эвес чогаал шүгүмчүлөлдиг болза ында шоодуг аяны, лириктиг чогаалда ында сеткил чүректиң, ынакшылдың аяны, хей-аът, сорук киришкени болгаш патриотчу темалыг чогаалда магадалдың, өбүшкү көдүрлүшкүнүн аяны колдаап болур. Авторнуң аянында чамдыкта ийги чергениң утказы чажырттыган болгулаар. Чижелээрге, К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романында омур-хевири каттырынчыг кылдыр көргүстүнген, чоннуң аразындан үнген бөдүүн сеткилди «чораан-на боду ол» деп тайылбырлап болур маадыры Савандыны автор чамдыкта кочулап, а бир чамдыкта буруу шаап турар-даа ышкаш кылдыр чураан.

Ук маадырны чогаалчының шак-ла ынчалдыр көргүскенинден, ооң омур-хевири чуруурда чечен-мерген сестерини харам чокка чарыгдаанындан, ооң аажы-чаңын ол-бо талазындан тайылбырлап, сөс-домаан онзагай кылдыр чогаатканындан чогаалчының Савандыга эки сеткилин илередиш турарын, ооң ону чаптаан хевирлиг болганын, база ол маадыр чогаалчының хей маадырларының аразындан таарзынар маадыры деп чүвени ону автор дорт сестер-биле айытпаан-даа болза ындыг деп, чажыт утканы чежип билип олурар. Маадырны шооткан, кыжыраан, кочулаан аяныг кылдыр чураанында чок-ла болза авторнуң маадырга таарзынган сеткилин, чок-ла болза хөңү чогуң илередиш турары ол болур.

Чогаалчының кайы бир маадырынга хамаарылгазын билип алырда ооң омур-хевири аажы-чаңын, арын-шырайын чуруп тургаш, ол кандыг сестер ажыглап турарын эскерери чугула. Ол ышкаш ук маадырга хамааржыр чүүлдерни тайылбырлап бижээн аянындан оларның өзиниң иштики байдалын база номчукчу даап билип кааптар. Чижэе, Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп чогаалында Соскарның аал оранын чуруп тургаш: *«Чайгы шалыштыг кажааларны тырың чиңге дыттар-биле ыяк туткан. Девээ адаанда көк-көк бызаалар турган. Шыырак дээр кижиниң*

ак өө. Ооң чанында ылап кертп тулгаш туткан бажың база бар. Түр чайгы казанақ хирезинде соңгаларлыг, безин шилдеп каан» дээнинден маадырның кежээ-ажылгырын, кызымаан, иштики байдалының кижизин номчукчу билип каар. Шак-ла мындыг чүүлдерниң дузазы-биле автор кижилерниң омур-хевирин, аажы-чаңчылын, амыдыралының байдалын дигриг чүве-биле демей кылдыр көргүзүп турар.

Чечен чогаалдың дылының чечен-мергени база сеткил-сагышка дээштиг болур шынары ооң ханы утказы-биле каттышкаш чогаалдың ниити уран-чеченин болдуар азы ындыг болурунга идиг болур. Ынчагаш чечен чогаалдарның дылы чогаалчы биле номчукчуларның аразында, черле ниити кижилерниң бот-боттарының аразында харылзажыр дылының бир үлегери болур сорулгадаң аңгыда, ол кижилерни чөптүг, шынныг, чараш чүүлге кижизидер сорулганы база күүседип чоруур-дур. Өске дыл стильдеринде ол талазы-биле ындыг-ла кончук улуг роль чок болуп турар.

Чечен чогаал стилинде ниити тыва чоңуң харылзажыр дылы (бижимел-даа, аас-даа хевирлери), социал аңгы болгаш девискээр аайы-биле диалектилерниң база өске стильдерниң дузазы-биле көргүстүнген болуп турар.

Ол ышкаш чечен чогаал стилинде чугаа болгаш ном дылдарының каттыжып холбашканы ону өске стильдерниң аразында онза ылгалдырып турар. Шак ындыг онза чүүл тыва литературлуг дылдың кайы-даа стильдеринде чок. Чугаа дылының элементилери чечен чогаалда сеткил-сагыш шимчээшкинин кедөргей күштүг болдуруп турар. Ооң уламындаң ук стиль чоңуң чугаалажып харылзажыр дылынга (амыдыралга) кончук чоок апарган. Ынчалза-даа өске стильдер-биле мырыңай холужуп чиде бербээн. Ону шуут-ла мырыңай арыг ном стили деп база санап болбас. Ынчагаш, ук стильдин онзагай демдээ кылдыр ооң дылының чугаа дылынга чоогун ылгап демдеглевес арга чок.

Чечен чогаал стилинде, номчукчу кижиниң долгандыр турар чүүлдерни көрүп, дыңнап билерин белең болдуар чүвени болгаш ооң шынарларын чиге адаан хөй-хөй сөстөр ажыглаттынып чоруур. Ынчалза-даа ук стильде чүвени ойзур адаан, доора утканы илереткен сөстөр база-ла хөй. Ол бүгү чечен чогаалда тускай (стилистикаг фигуралар) чечен-мерген аргалар бары-биле холбашкан болур.

Өске стильдерге бодаарга чечен чогаал стили дылда бар-ла мерген аргаларны эң-не хөйү, бары-биле ажыглап турар.

Бүгү-ле ол аргалар бот-боттарындаң аңгы-аңгы ажыглаттынмас, а шупту деңге бир аай ажыглаттынгаш, бүрүн чүүлдүң бир кезээ болуп чоруур. Бүрүн чүүлдүң кандыг-бир кезээ хоорлуп чиде бээр болза оон чүве үнмейн барып болур. Ооң долу, чараш, уткалыг шынары ол дорааң чидип каар.

Ол ышкаш чечен чогаал стили өске стильдерден рифма, ритм, аллитерация болгаш оон-даа өске чүүлдөр ажыглаар шынары-биле база аңгыланып турар. Чечен чогаал дылы үш аңгы хевирге чарлыр: проза, шии,

шүлүк кефирлеринге. Хевир бүрүзү бодунуң иштинде база тус-тус адырларга чарлып турар. Оларныц иштинден чоңнуң дылынга шии дылы чамдык онзагайлары-биле чоок бооп турар.

Чечен чогаал дылының база бир чугула чүүлү, ооң чогаалдың авторунуң болгаш чогаалдың маадырларының дылынга чарлыры.

Чогаалдың авторунуң дылы чечен чогаал дылының кол ооргазы болур. Авторнуң бодунуң дылын дамчыштыр чогаалда болуушкуннарның болгаш ында киржиپ турар кижилерниң аяны, чогаалдың ниити аяны көстүп келир. Автор чогаалга бодунуң иштики хамаарылгазын, бодалдарын шуут-ла дорт бижип көргүзө бербес-даа болза, сестерниң аянындан, ол азы өске чүүлдү чуруп көргүзүп турарындан ооң сагыш-сеткилиниң шимчээшкинин, ооң хамаарылгазын баш удур билип кааптып болур. Чурумалдардан чоорту-ла авторнуң овор-хевири, ооң үзел-бодалы, аажы-чаңы, иштики байдалы билдинип келир. Авторларның, чогаалчыларның дылы ёзулуг литературлуг дыл нормазынга чагырткан дыл болур. Ол литературлуг дылдың ёзулуг дээди чадазыниң дылы болур ужурлуг дизе чазыг чок.

Чогаалдың маадыр бүрүзү чүгле бодунуң дылы-биле чугааланыр ужурлуг. Ооң дылы ук маадырның аажы-чаңынга, чаңчылдарынга, кылып турар ажылынга, ооң культурлуг деңгелинге болгаш оон-даа өске шынарларынга дүгжүп турар болур. Маадырның дылы ниитилелдин иштинде бичии-бичии кезектерге чарлып турар социалдыг бөлүктөрниң дыл стильдеринге даянган, ооң дүрүмнеринге чагырткан.

Маадырның дылы дээрге чогаалда чуруттунган кандыг-ла бир кижиниң амыдыралының сагыш-сеткилиниң онзагай стили, Кижип бүрүзүнүң дылы кижип-кижиниң бот-онзагайындан хамааржыр. Ыччангаш маадырларның дылын бичии-бичии тускайлаң стильдер деп санап болур.

Стилястика азы стиль талазы-биле анализ кылырда чогаалдың маадырның бодунуң дугайында чүнү чугаалап турарындан ооң кандыг янзылыг чугаалап турары, кандыг сестер, домактар дузазы-биле иштики байдалын илередип турары чугула. Чамдык таварылгаларда чугааның аянындан, өске кижиге берген харыларындан, сестериниң уткаларындан чугааның авторунуң овор-хевири, аажы-чаңы долuzu-биле номчукчунуң мурнунга ажыттынар.

Чечен чогаал стилинде бир онзагай черни чогаалчының тускай стили ээлеп турар. Академик В. В. Виноградовтуң чугаазы-биле алып болза, авторнуң тускай стили деп билиг чечен чогаалды дыл талазы-биле шинчилээриниң кол чадазы болур. Тускай хууда стильди чүгле дыл азы дылдың аргаларын ажыгларының онзагайы-биле кызыггарлар болза цын эвес апаар. Тускай хууда стильдин хевирлеттинеринге чогаалчының азы авторнуң делегей көрүүшкүнү, аажы-чаңы база ооң чурттап турар үези улуг рольду ойнап турар. Бо айыткан чүүлдер чогаалдың ужур-утказын, ооң темазын, овор-хевирлерин, композициязын чогаадып болбаа-ырадырынга чылдагаан, идиг болуп турар.

Чечен чогаалдың уран стилинің дугайында чугаалаар болза маңаз хей үе негеттинер. Ооң үстүндө адаттыңан чигези, чечен-мергени, сагыш-сеткил илерээшкини, чогаалдың аяны, авторнуң аяны, авторнуң бижип турар чүүлүнгө хамаарылгазы дээн онзагай чүүлдерден аңгыда дыка хей бичии-бичии чүүлдер база бар. Оларның иштинден авторнуң дылы, маадырларның дылы, чогаалчы бүрүзүнүң бот-тускайлаң стили деп солун темалар база бар. Чогаалчы бүрүзү тускай стильдиг болуу. Ынчангаш тыва чечен чогаал шинчилекчилериниң, дыл эртемденнериниң мурнунда тыва чогаалчыларның кол-колдарының тускай стильдерин өөренип көөр улуг ажыл база кылдынмаан манап турар. Ол ышкаш шүлүк стили база онза черни ээлеп турар.

Николай Тобуроков,
дыл эртемнериниң доктору.

ЫРААЖЫ БОЛГАНЫМ — ААС-КЕЖИИМ

Сергей Бакизович Пюрбю эртемденнериниң, чогаалчыларның, номчукчуларның «үндөзилекчи» деп тодарадылгазын эдилээн хей эвес тыва чогаалчыларга хамааржыр. Оларга С. Сарыг-оол, Б. Хөвөцмей, К. Көк-оол, С. Тока, В. Эренчин, О. Саган-оол... сулгар ол бичии бөлүктө кирип турарлар.

С. В. Пюрбю Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунуң Эъжим деп черге 1913 чылда төрүттүнгөн. Ооң чырык хүн аданга көстүп келгени ол үениң дугайында бодаптарга-ла, чурттап эрткен оруу илдеп көстүп келир. Чүгө дээрге чүглө 1944 чылда Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң хүрээленинге кирген-не болгай. Күш-ажылчы араттарга дыка бергелер таваржып тургулаан ол үедө өзүп келген ажы-төлдүң салым-чолун С. Пюрбю үлөшкөн. Ынчанмыже аңаа улуг кежик таварышкан. Ону 1927 чылда Ленинградтың А. И. Герцен аттыг педагогика институтунуң ажылчын факультетинче улустуң чазаа өөредип чорудушкан. Ажылчын факультетти дооскаш, институтка ийи чыл өөргөнгө, С. Пюрбю чуртунга эеп кел-ле чонну бижикке өөредип чымштыг ажылга кирип берген. Оон бээр ол культура яамызынга, уран чүүл комитетинге, улусчу чогаалдыга бажыңыга, ном үндүрер черге хей чылдарда ажылдаан. 1942 чылда чаа организаастаттыңан Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга соңгуткан. 1933 чылда шүлүк бижип эгелээнинге улаштыр С. Пюрбю шии болгаш проза чогаалдары бижииринге шенеттинмишаан, тыва номчукчуларның амдыгаа дээр салдыкмазы «Чечек» (1939) деп баштайгы шүлүгледиң чогааткан. 1948

чылда бодууң хоругдаттырганыңа чедир ол «Эртеңгиңиң ыры» (1944), «Төрөөн черим» (1947) деп шүлүктөр чыныдыларын, литература шинчилелдиг «Аныяк чогаалчыларга дуза» (1939) деп дептерни база элээн хөй шүгүмчүлелдиг чечен чүүлдериңи бижээн.

Бир эвес кара-бажыңга болгаш лагерлерге эрткилээн чеди чыл халас эртпээн болда, С. Пюрбюнуң чогаадыкчы намдарын кайы хире бай болур турганың кижжи бодап четпес дээрзи билдингир.

Ол үеде черле ыңдыг апарган аайы-биле, С. Пюрбюну сөөк-язы ылгаан деп барымдаа чок буруудадышыңга онааштырган. Сталин дугайында шүлүктөр чүге чогул, Тываның феодалдыг, көшкүн амыдыралың чүге мактааныл, чүге чүгле Тываны алгап-мактап турарыл? деп айтырылгар-биле ону хөме шаап тургулааннар. Ооң соонда Тываның баштайгы ёзулуг улусчу шүлүкчүлериңиң бирээзи Байкал чоогунга ыяш кезип (Иркутскиге, Черногорскиге тудуглар тутчуп — Н. Т.) политиктис хоругдаттырган бооп чорааны ол.

«Ол чылдарга хамаарыштыр чүве чугаалаар хөңнү чок кижжи» — деп шүлүкчүңүң кадайы Нина Дмитриевна баштай-ла ужурашкаш, ашаандан чүнү дыңнааның чугаалап бээрин дилээримге даразында чүвөлөр чугаалаан (ооң чугаазың бодум сөстөрүм-биле дамчыттым). Ону Байкал кыдыында лагерге апарган. Аңаа элээн хөй тывалар тургулаан. Оларның хөй кезин орустап билбес. С. Пюрбю оларга сүмелекчи, камгалакчы болгаш хелемечи болу берген. Оларга, эң ылаңгыя кем-херек үүлгедикчилери кошкак, чүве билбес тываларны базым бүрүзүңде бастың, кара-туразында аажылап турганнар. Аңаа удур тыва херектээннер Пюрбюга баштатакыш, аң чарлааннар: черге төгериктей олургулапкыш, боттарыңың эргим, буруңгу ырларың ырлажып эгелээннер. Ол чоруувус элээн каш эң-не дерзин кем-херек үүлгедикчилерин өске лагерге же шилчидиккени-биле доозулган деп, Сергей чугаалаан чүве.

Сталинниң мөчөөниңиң соонда, удаваанда, 1954 чылдың төңчүзүңде С. Пюрбюну агартып, хосталгаже үндүрүңкөн.

— Хоругдалга чорааш шүлүктериң уламчылап бижип чораан — дээш Нина Дмитриевна — мөңөө бүдүн кыдырааш чогаалдар көргүскөн чүве диди. Ында «Күзел» деп шүлүк барың сактыр-дыр мен. Шак-ла ыңчаар Сергей чаагай үе келиринге идегеп чораан, амыдыралдан хөңнү калбаан, каржы кижжи болу бербээн. Ыңчан мен Хабаровскиге тургаш, Сергей хосталып келгенде Тывага ээл келген ийик мен.

— Канчан таныжың алчык силер? — деп, мээң салган айтырымыңы катаптааш, Нина Дмитриевна муңгаксымаар хүлүмзүрөөш, уламчылады. — Мен ону 1935 чылдан бээр таныыр чораан мен, ыңчан ол Шагаан-Арыг школазыңың өөредилге эргелекчизи турган, мээң азыраан нем — даай авам судган чөмөңнүп туурап чүве. Ыңчангаш мен ону чоок билир мен, чамдыкта ол биста, бичин уругларың, балыктаарда ап алыр чүве. Бир катап мени хөмедеж дүжүрүп тура, платьем соңгу эдээн базыштарга оом орлу берген. Ооң соонда мен аңаа «ол платьем орнуңга чаа платье

садып бербээн сен ала» деп баштактары чордум. Кызылга өөренип, театр училищезин дооскаш Хабаровскиге чеде бергеним ол чүве. Сергей мени утпаан, хосталып келгеш, өөрүмдөн мээң кайдаамны айтырып турар болган. А кажан Кызылга ээп келгенимде бир-ле катап Сергей сурагылыг артист Николай Оскеевич-биле келгеш, чурттап турган бажыңымның эелеринге бир шил коньяк куттулар. Ынчаар мени кудалап алган эвейикпе. Мээң ол бажыңдан алыр эт-севим-даа чок, «өнчүм» чүгле ийи чемодан ишти болган. Ол-ла хүн хөнек, ширбикил саткаш, курут турган чыкпак бажыңны чүс акша-биле хөлөзилээш, олуржуп алдымыс. Ынчаар чурттап эгеледивис. Эгезинде дөжек безин чок тургаш, ооң соонда 19 чыл кады амыдырал уязын тудуп келдивис.

Нина Дмитриевнаже кайгап, ооң көрүжүндөн, үнүң аявындан шүлүкчүңүң аңаа хамаарылгазының аянын тодарадып алыксап олурдум. Ол аразында архивте көргеним, Пюрбюңүң өңүг каридаштар-биле чурааны Нина Дмитриевнаның бурунгаар көрүнгөн чуруун сактып келдим. Ында чогаалчы бодун аргыг-биле кыдып каан чаш уруг чөргээнде чыдар кылдыр чурааш, Нина Дмитриевнада тутсуп каан чораан. Адаанда «Күзел» деп бижээниден кадайымның холунда чыргалдыг чор мен дээни илереп келди.

Хоругдалдан ээп келге-ле С. Пюрбю чоорту республиканың амыдыралыңга киржиң эгелээн, ынчанмыже ону шупту кужактап уткуп алган дээр болза, амыдыралды каастааны ол анаар. Шыңчы өңүктери жевээр арткылаан база ону өөрүшкү-биле хүлээп алганнар. Чогаалчының кадайы аңаа чогаалчы С. Саган-оолдуң дузазын, эртемден Д. Кууларың, чээни А. Т. Бегзиниң чаагай сеткилдиг хамаарылгазын онзалап демдегледди. «Чаа чылдың шүлүү» (1954) деп шүлүүн авторнун Олег Саган-оолга тураскаатканы таварылга эвес.

Шак-ла мындыг чыдлагааннар-биле С. Пюрбю хоругдал мурунда парлатканы ийи чыындызының соонда 10 чыл болгаш шүлүктөрүниң «Чурттапканың аялгасы» (1958) деп номун чырыкче үндүргөн. Ооң соонда-ла «Шынапшайның чугаалары», «Делгемнерже орук» болгаш «Чаа үе шапкынчызы» деп чыындылары улаштыр үнүп чоруп берген.

С. Пюрбю, бодун боду шүлүкчү кизи мен дээни Ёзугаар, эң-не салымның шүлүкчү чораан. Ынчалзажок ол хөй очерктерни, чечен чугааларны болгаш театрың сценазыңга үндүргүлээн шилерни чогааткылаан. Янзы-бүрү жанрларга чогаадып чораанын ол беримчелиг салым-чаяннымдан азы мергежилдиимден эвес, а чонга херек боорга кылып чораан ажылым-дыр ийин деп эгенишкениң биче сеткил-биле катап-катап чугаалаар дижир. «Хөй янзы чогаалдарны бижээним тыва литератураның амгы үеде байдалының доктаамал негелдезинден, амыдыралга чугулазындан болган чүве. Үе-шаг чедимче чок чогаалдарны шүүрөп кааптар, а экилери артып каарлар боор деп бодаар мен. Ынчалгаш бодумну кайы-бир жанр-биле кызыгаарлавайн чораан мен» (С. Пюрбю-нүң архивинден.)

С. Пюрбю бодунуң чогаадыкчы ажылының кол-кол принциптери кылдыр чогаалдың төөгүгө шынчызы болгаш амыдыралчызы деп санап чораан. «Мээң шүлүктөрүм, шүлүглелдерим, балладаларым, ынакшыл лириказы дөгөрсөң төөгүлүг чүвө; чечен чугааларым маадыры, шиилерим киржикчилери шупту дириг кижилерге үлегерлеттингилээн» (чогаалчының архивинден). Амыдыралдан алганы ол ора-сомаларны орус литератураның болгаш тыва аас чогаалының чаңчылдары джиривис ийи «кески»-биле чечен окур-хевирлерге шилчидип чораан. Ол чаңчылдарны Ленинградка өөренип чораан чылдарында орус культураны шиңгээдип алганы-биле база чонунуң ортузунга өскөн эзулуг тыва кижини болгаш С. Пюрбю эки ажыглап билер чораан.

Маңаа С. Пюрбюнуң шиилерин сайгарар дивээн бис, оон ыңай оларның «Кызыл үерден» аңгылары шупту орус дылче очулдуртунмаан-на болгай.

Чогаалчының проза чогаалдары, шиилерге деңгээрге, эки салым-чолдуг болгулаан, оларның хей кезини орус дылче очулдуртунгулаан, баштайгы чыындызы 1963 чылда чырыкче үнгөн. Ооң чечен чугааларында үе-шагаларның ылгавырлыг талалары тода көстүп тургулаар. «Кызыл тукта» Хеймер-оол хамнарнын, ламаларның хуурмаанга бүзүрөөш, орус кызыл партизаннарже орукту шилип алыр; «Төрүттүнгөн хүнү» азы «Кадарчы дугайында баллада» деп чогаалда ооң тынын алган эмчинин турскаалы кылдыр Доктур-оол деп шолалаткан Эрен-оол мал кадарар черин суггаттыг кылып алыр талазы-биле солун санал кирир; «Күдөк дугайында чугааларда» ийи кырган аътты канчаар эдилээрл деп айтырыгга маргыжып турда, уруглары оларны тып албышаан, боттары таныжып, ынакшыл сеткилинге алзы бээрлер, «Биргээр сөглээрге, С. Пюрбюнуң чогаалдарында чаа амыдыралдың янзы-бүрү чуруктары тода көстүп турар. Бир эвес олардан тыва амыдыралдың тускайлаң демдектери ылгап кааптар аргалыг чүвө болза, С. Пюрбюнуң чогаалдарындан 50—60 чылдардагы якут суурларның амыдыралы сагышка кирер. Шынап-ла «Орланак» деп чечен чугааның маадыры Оюмаа, сески класстың тергини эки доозукчузу, саанчы бооп ажылдавышаан өөрөдигезин кезээки школага уламчылаар деп шийтпирлээр. Ону ол үеде якут чогаалчыларның расказтарының база шиилеринин маадырлары-биле кижинин деңгээлээни келир. Ынчан хей-хей чогаалчылар тус-тус черлерин эрге-чагыргаларының шийтпирлеринин сагышка киригени окур-хевирлерин чуруп турганнар-ла болгай.

Ук черниң кижилеринин Мегеппей деп шолалааны, хоочун аңчы «Шынапайның чугаалары» кончуг солун. Шынапай дээрге шынчы кижини дээни ол. С. Пюрбю шынапай, мегеппей деп удурланышкак уткалыг сестерини ажыглааш, бөрт кеткен дилги, шортан муңган эвир, аът четкен сыын дугайында тывызыксыг чечен чугааларны чогааткан. Якут литературада ыңдыг тоолзуг сюжеттер «олчалыг чер» деп аттыг негтерээн-не болгай. Тимофей Сметанинниң Я. Стручков-биле бижээни «Аңчы Мэхэ».

лечанның чугаалары» деп өөрлөш расказтары бар. Оларда олчазы аайлашкан аңчылар чиңге хадыңнар дээш, аъттарын куулар моюннрынга баглап каарлар; үскүлөшкөш, мыйыстары адырылбайын барганыдан өлгөн сыыннарны дазылдар деп бодааш, кыймынга от салып алырлар; адыг мунупкан халдып-даа, сыырткыш-биле өдүрөк-даа тудуп турарлар, бөрүнүң дузасы-биле малгашка дүшкөн аңны-даа ушта тыртып ап чоруурлар... Аңчыларның ужуралдарын кижги санап четпес. Тыва парлалганың медээлерин езугаар С. Пюрбюнүң чечен чугааларын номчукчулар сонуургап хүлээп алганының чылдагааны оон билдингир-дир.

С. Пюрбюнүң шүлүкчү алдары эң-не алгаан. Дайын чылдарында-ла ооң «Тулчуушкунче» деп ыры болгаш шүлүү сурагжый берген, а «Бистиди Тыва» деп чогаалы улустуң «дээң-дээң» дижир аялгазынга таарышкан ыры болган. Тыва композитор Саая Бюрбе чогаалчының сестеринге өөрлөш ырларның аялгаларын бижээн. Шүлүкчүнүң сактыышкынын езугаар, композиторлар-биле ол кады ажылдап, сүмележип, аялгага тааржыр сөстөр дилеп шаг бооп чорааннар. Шупту үжен хире ыр чогааттынган, оларның аразында эргеленчиг «Айлаң-кушкаш», кударал долгап «Харыы», дескел чок хөглүг «Дембилдей», байырымныг «Күш-ажылга мактал» болгаш өскелер-даа бар (чогаалчының архивинден). Шүлүкчүнүң бодунга Саая Хеймер-оолдуң «Ыржыгаш», Солаан Базыр-оолдуң «Күскү садка», А. Ражниковтуң «Дуруяалар чанып турда» деп аялгалары онза тааржырлар. С. Пюрбюнүң шүлүктөрүниң орус дылче очулгалары безин композиторларга тааржыр болганы национал чогаалчыларның амыдыралында ковар таварылга-дыр. Чогаалчының архивинде Симферополь чурттуг композитор А. И. Пакшинниң бижээни элээн каш ырлар ноталары бар болду. 1973 чылда шүлүкчүге композитор мынча деп бижээн: «Дуруяалар чанып турда» деп чыындыңарны таварылга бооп садып алгаш, силерниң «дылыңарның арын, сеткилдеринер ханызын, бодаалдарыңар философчузун, шүлүктериңерниң аян-сырынныын кайгадым». Чыындыны харамдыгыш номчудум, шүлүктериңиң сагыжымга киригени аялгалар боттары куттулуп турдулар (шүлүкчүнүң архивинден). Силерниң «Баштайгы ужуражыышкыны», «Таныжылга», «Сеңгэ чүге ынакшыдым» деп шүлүктериңерге бижээним аялгаларны ВААП (Бүгү өвилелдин автор эргези камгалаар агенствозу) тараткан, даңзылаан, оларны ыры-хөгжүм анмсабльдери ырлажып турар апарды» деп композитор чогаалчыга дыңнаткан.

С. Пюрбюнүң ырларының сурагжаанының чылдагааннары оларның ындын-сырынныында, кижиниң сеткилдериниң ыдыктыг чажыттарын авторнуң илередиң билиринде дээр бис. Бо дугайты шүлүкчүнүң амдыгаа дээр утказы сулараван солун бодалы бар. Ол чүл дээрге, «кошкак, ам-даа чиг сөзүглелге чараш музыкалыг хеп кедиритерге шүлүкчүлер-даа, композиторлар-даа ону хүлээп аптарлар. Бо чоғумчалыг эвес керектир». Харалаан, бо чоғумчалыг эвес керек, утказы чегей сөзүглелге сценаның болгаш өң-баазын чырыктарның меге кылаңнааш каасталгазын

кедириптерге шямчээшкиннер, аянар кол черни ээлей бээрге ол уран чүүлдүү чогаалдарын көрүкчүлөргө канчаар чедирериниң үлөгер, негелде-жемчээли болу бээр апарган. Шүлүкчүнүң бүзүрелин ёзугаар алып болза, «ыры сеткилдерниң кайгамчык чаражын, бодалдарның ханызын, күзелдерниң тиелеттирбес күжүн эдилээн билдингир, тода боттуг болур. Оң-биле чергелештир ыры сөстөрниң сырынынын, аянашкаан, тургузуунуң эскиг чок болбаазыраңгайын негээр». (Шүлүкчүнүң архивинден). С. Пюрбю үстүндө негелделерге дүүшкен чогаалдарны бижип чораан деп шынын сөглээр херек.

Бежен чылыдарда Сибирь литератураларына ындын-сырынын шүлүк чогаалы ховар, а Сталинни алгаар-мактаар аянаан одуруглар колдаан турган. «Сталин — үрүн хун сырдыга» (Сталин — өртемчейниң чыры) дижип Якутияга, «Сталин — Тываның хуну» дижип Тывага ырлажып турдуvus. Шак ындыг байдал колдап турда бижиттингилээн С. Пюрбюнүң ынакшыл, чараш кижини дугайында омур-кевир тургузар, хоюг, «амданыг» улусчу дыл-биле бижээн шүлүктери эвээш-даа бол авторнуң шүлүк чогаалының ылгавырлыг талазы болу берген. Бөгүн шүлүкчүнүң төөгүлүг үелерниң соксаал чок өскерлишкиннеринге алыспаан, ол чогаадкчы тывышкын онза күштөли берген.

Пюрбюге ынакшыл кезээде сөстөр-биле илереттинмес ыдыктыг чажыт бооп чораан. Ону «Сөглеттинмээн ынакшыл» деп шүлүүндө боду онза чиге илереткен:

Сөглеттинмээн ынакшылдың
Сөзү бо-дур, хүлээп ап көр:
Дугаланган чинге кирбиң,
Дуң дег, аккыр, арыг джиң,
Хүнден чырык, оттуг караан,
Дүнден кара узун чаъжың
Угаанымдан уштунмас-тыр,
Уттуттар дээш, чадап кагдым.

Ындыг боор деп бодаваным
Ырап келгеш, билип алдым:
Хүннээрөктээн хаяа ышкаш
Хүлүмзүрээн эргим арның,
Көңүлүурнуң даажы ышкаш
Хоюг болгаш өткүт үнүң
Сезик чокта кыңгырт кыннып,
Сеткилимни дүймедир-дир.

Бо одуругларда дүнден кара чаъжын, хүннээрөктээн хаяа ышкаш, арның, когулуурнуң даажы ышкаш хоюг болгаш өткүт үнүң дээн ышкаш сөстөр шүлүкчүнүң чараш кижини үнелээриниң онзагай национал демдектери дээрзи көскү-дүр. Ынак эжинге эргелениниң арыг чаагайлыг авторнуң сактыышкынын аянын илереткени, ынакшааннарның аразында харылзаазын бот-боттарына миннишкиннерин элдээрти көргүскени тыва улустуң ынакшылды чуруурунуң национал чаңчылдарына дүүшкөк бооп турар.

Сергей Пюрбюнуң лириктиг маадыры назын узунун-даа, амыдырал-дың чымыжын-даа. чылдың эргилелдерин-даа барымдаалавайн ынак-шылды кадагалап чоруур кижн. Аңаа ынакшыл дээрге, бойдуштуң хоойлуларынга чагыртпас, боду бүткен чечек бооп чоруур. Ынакшыл кыжын харлыгда, бүргег дүне ошкаанының амданы ооң эриннеринден кастыктар кууаргыже читпес». Ынакшылын илереткениниң соонда кижиниң октаргайны бир янзы көргенин, чүректиң ынакшылга ажыын илереткен, 1971 чылда шүлүктүнүң бижээни, «Долбанныг кызыл чаагың оңа берзе...» деп шүлүүн маңаа чижекке кирип болур.

Ооң бөдүүн, чамдыкта кенензимээр одуруглары тыва улустуң амыдыралын, чуртталгазын чураан чечен оран-делегейни тургузуп турарлар. Мурнуу чүккө Коктебелге чогаадылга бажыңынга тургаш, уругларынга ооң бижээн чагааларындан үзүндүнү көрээлиңер. 1964 чылдагы бир чагаазында С. Пюрбю аңаа бак алгы-шимээни ачыг апарган мурнуу чүк пагаларынга хамаарылгазын мынчаар илераткен:

«Аа-аа, аа-а-а!» — кылдыр бир элээн төлептиг кырган пага чашпаалаанзыг каттыргылаар.

«Ии-и-и, ии-и-и» — кылдыр аныяк ылчың пага аңаа харыылаар. Оон-на ол чоок кавының пагаларының сагышка эптешпес, аян-хөөн чок ырлары эгелээр-дир». База бир чагаазында аныяк бот чогаалчыларны 3—4 кижн чурттаар өрээлдер — «кажааларже киир ойладыптар чүвө-дир, а мен өг-бүлелиг болгаш ыңдыг салымдан чайладым» деп уругларынга дыңнаткан.

Революцияга, Ада-чурттуң Улуг дайынынга, Төрээн чуртка база партияга тураскааткан хамааты лириканың чогаалдарын Сергей Пюрбю хөйну бижээн. Оларда шүлүктү «улустарның адазын» алгавайн барбаан, Тываның экономиктиг байдалының бергезинге таарышпас хөөремик аянарны ажыглаан. Сөөлзүреди, чүгле чээрбиги съездиниң соонда, бодун шүгүмчүлээр чоруктуң эгелекчилериниң бирээни бооп, ырың алга-йөрөөн аянынга алыскаш, аар-берге чылдарда мактавас ужурлуг чүвелерни катап-катап мактап-даа, Чонумнуң соругдааш бүдүргөн ажыл-херээн Сталинни кылдыр көргүзүп-даа чордум деп, С. Пюрбю «Миннипкин» деп шүлүүнде түңнөп сөглээни.

Ол эрткен үениң ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чорук үезиниң каржы шынының дугайында С. Пюрбю «Ленинниң шыны» деп шүлүүнде кам-хайыра чок бижээн. «Хоралакчылар», «Чоннуң дайзыннары» деп шолалар-биле таңмалаткылаан кижилерниң хилинчөөн көргөн кижн бижээн болгаш, ол шүлүктүң сөс бүрүзү аар деңзилиг-даа, бүзүрөмчиг-даа. Ону шүлүктү күзелин илереткен одуруглар-биле дооскан:

Чиңгирти дег аар чылдар
Салымының салым-чолун
Чаза базыш, буурадып эрте берди.
Чүректерде сорбуларның соргактарын
Чүгле төөгү хере суйбап канчаар ийик.

Ынчан «өлбөзөк чашпаачы, каржы нүгүлдөкчиң авыязы, нүгүлү-биле эрге-чагыргадан халбактанчып, хоптак адааргак бараскан шынчы кижини дүн-хүн чок кедеп-истеп турганын Пюрбю ханы билгенин шүлүктө илереткен. Ол-ла үелерде социализмниң, чаа тургузугнуң тирилээринге арыг бүзүрөл чоннуң сактып алгылааны, салгалдарны сургап өөредип тургулаан одуруглары С. Пюрбюгө чогаатыргылаан. Тыва улустуң Кызыл Шеригге дузаның дугайында «Кызыл кош» деп баллада, дайзынны чылча шаварынче кыйгырыг болган «Тулчуушкунче» ынчаар төрүттүнгүлээн. С. Пюрбюгө чон бүзүрөп чораан, ол бүзүрөлгө хей-аът кирген ооң сөзү араттарның бергелерни ажып эртеринге, чаагай күзелдериниң бүдеринге идегелдерни быжыглап чораан. «Партия дугайында сөс» деп шүлүүндө чогаалчы фермаларга, турлагларга, чайлагларга малчыннарга ужуражып чораан соонда:

Арат чоннуң бүзүрөлдиг,
Аяс хүн дег,
тайбың,
чоргаар чуртталгазы
Магаданчыг чаңгыс сөскө —
Партияга доңнашканын билип алдым —

деп түңнээн.

Өскө өөрү чогаалчылар ышкаш С. Пюрбю партияның үстүкүлери-ниң үүлгедиглерин, коргунчуг болуушкуннарны билбейн чорааны-биле «партия» деп сөс-биле күш-ажылчы Тываның күзөвишаан бүдүрүп турганы ыдыктыг херектерин харылзаштырып чораан. Ажыл-ишчи Тыва экономиктиг таптаашкынның болгаш кризистиг тывылган чылдагааны болбаан-на болгай. Харын-даа ооң ишчи холдарының, маадырлыг күш-ажылының ачызында амыдырал базымдан базымче, хүнден хүнге буруңгаарлап олурган. Шүлүкчүзүңгө улаштыр ол ажыл-ишчи холдар чоргаарал-биле мынча джиш болур турган:

Холдарывыс,
угаанывыс
шыдал күжүн,
Чүректерниң демниг согуун
Хостуг чуртка бараалгадыл.

Шүлүк чогаалының улуг хевирлерин С. Пюрбю шоолуг ажыгла-вайн чораан. Ынчалзак ооң «Чечек» болгаш «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп ийи шүлүглели номчукчуларның база шинчээчилерниң демниг макталынга четкөннер (Д. С. Куулар, М. А. Хадаханэ, О. Саган-сол, К. Ф. Антошкин олар ол дугайында хөй удаа бижээннер). Д. С. Кууларның «бодунуң бижиттинген үезинде шүлүглел чоннуң политиктиг төөгүзүн чуруп көргүзериниң, революсчу болгаш күш-ажылчы тулчуушкуннарның маадырларын аас чогаалының маадырлары дег улуг чаагай кылдыр алгап-мактаарының үлегери болган» дээни чөптүг-даа болза, үе-

шагның өскерилгениниң аайы-биле ам «Үем болгаш үе-чөгөм дугайында» — ниити аянының талазы-биле эргижирей берген деп бодай-дыр мен. Бир эвес ийи өскүс алышкының революция мурнундагы болгаш хамааты дайын үезинде намдары тодаргай-даа болза, Оруспай биле Чолубайның (V—VIII кезектерде) амыдыралы болгаш салымы тыва улустуң чоокку төөгүзүн өзугаар чуруттунган база олар өскелерден ылгал чок болгулаан. Оон бичин эрте дээрден башка ындыг частырылар якут шүлүк чогаалынга база болгулаан, чижээлээрге улустуң чогаалчызы Элляй безин якут чоннуң төөгүзүн кыскаладыр, бедик аян-биле, ниити сөстөр ажыглап бижип каарга («Саха саргыта», — «Якуттуң салымы» шүлүглели) ону дыка мактап турган-на болгай.

«Чечек» (маадырының ады-биле адаттырган) Сергей Пюрбюнуң болгаш бүгү Тыва шүлүк чогаалының кол шүлүглели диртип болур. Шүлүкчү дириг чорда, 1973 чылда сөөлгү үнгенинде, ооң бижиттинген чылдарын автор 1939—1957 деп каан. Тыва эртемденнерини-биле шүлүглелдиң сөөлгү редакциязы 1939 чылдаазындан оран чок эки, ынчалзажок ооң бирги кевири ол үезинде республиканың амыдыралынга канчаар-даа аажок улуг чечен болгаш идеялиг ужу-дузалыг болган. Шүлүглелдиң утказын хамаан чок парламал хевир тургузуун, эгелерниң аян-сырынын чиге дамчыткан А. Емельяновтуң очулгазы-биле «Чечек» хөй катап парлаттынган.

Чогаалдың маадырларының амыдыралын, оран-савазын, черияң пейзажын чураанында бот-намдар барымдаалар хөй деп шүлүкчүңүң чоок кижилери чугаалаар болду. Ынчанмыже революция мурнундагы хөлечик салым-чолга чагыртпаан, Тываның херээженнериниң амыдыралын көргүзөр дээн чүткүл авторга күштүг турганы илдең-дир.

Шүлүглелдиң эгезияде хамчык аарыгдан өлген ада-иезиниң аразынга чааскаан калган Чечек буянга таваржыр — ону аңчы Хая тып алгаш, уруг кылып алыр. Ооң кадайы Кара-Кадай Чечекке эргим ава болу бээр. Тыва чогаалчыларының аразындан С. Пюрбю эге баштай аас чогаалындан эвес, амыдыралдан алган барымдааларга даянып шүлүглел бижээн. Ооң уламындан бодунуң ады, чоргаар сеткил дээш Чечектиң байының сыскындызы Мөңзүүле-биле месилдежи, Дүрзүн-Мээрениң дужаалдарынга Хаяның удурланышыкыны араттарның политиктиг оттуушкунунуң кывыскылары апаар. Каржы эриилер безин Хаяның тура-соруун суларатпас, ооң дерзилерге харылары шыңгы болгаш дидим бооп артар:

«Арагалыг барайн дээрге
Агым-даа чок, сүдүм-даа чок,
Ам бо дораан чедейн дээрге
Аъдым-даа чок, хөлүм-даа чок.
Сарыг сыптыг бижек болгаш
Чандыр дегбес боомдан өске
Хайыраатаа белээм чок» — дээш
Хая ашак каттыргылаан.

Шак ынчаар карачал кижги политика билбес-даа бол, амыдырал-дең дуржулгазындан байларга чагыртпас деп кол түңнелге келир. А шүлүглелдиң өске маадыры Мерген хосталга дээш медегердиг демиселчи апаар. Якут литератураның маадыры Манчарының байларның коргунчуг дайзыны болу бергени дег, Мерген ынаа Чечекти турамык Мөңзүүледен чарып ап, тайгаже дургуннай бергеш, аң-мең-биле амыдырап чоруур. Чоннуң хосталгазы дээш демисежип чоруур кызылдар дугайында Мерген дыңнааш, удаваанда оларга каттыжа бээр.

Чечек база эвээш эвес шылгалдалар эртер. Азыраан иези Кара-Кадай мөчүп калыр, даайың мен дээн Дамдакай ону Мөңзүүлеге бээр дей бээр. оон Чечек дургуннап үнгеш, Мергенниң турлаан тып алыр, Ынакшааннарның аас-кежиң үр-даа болбас. Мерген кызылдарны дилеп чоруй барганда Мөңзүүлелиг кезек Чечекти туткаш, Кыдат чанчынынга таалал кылдыр бериптер. Аңаа Чечек эжелекчилерниң кулу болу берген адазын тып алыр. Ынчан национал-хосталгалыг революция Чечектиң түрегделдерин соксадып каар; кызыл партизаннарның отряды кыдат шеригни чылча шавар, тилекчилерниң аразындан Чечек Мергенни тып алыр, оон ыңай оларның салым-чолу чагайжыыр.

Бодунуң маадырларының салым-чолунуң дугайында тоожуп тура, С. Пюрбю аас чогаалының чурумалдыг аргаларын ажыглаан. Шүлүг-желде «тоожушкунну оожумнадып турар боттарынга дөмей дүшкүүрлүг болушкуннар катаптап каап, бойдуштуң өскерлишкиннери чажыт уткалыг бооп турарлар» (Д. С. Куулар). Байларны көөр хөөн чок сеткил сиңген улустуң ырларындан одуруглар, ынакшылды болгаш угаан-сарыылдыг чорукту илереткилээн чечен сөстөр чогаалды каастап чоруурлар. Чижээ:

Адым чиген коккаарактың
Азыг дижин сыйкан болза,
Адам каккан дүжүметтиң
Ала караан дешкен болза...

Бай-ла кижги магаданчыг
Барган черге ямбыладыр,
Чок-ла кижги човулаңныг
Чораан черге айбыладыр.

Ховаа чурттап чораан эвес,
Изиргенчиин канчаар ыңай.
Хопка кирип чораан эвес
Бужурганчыын канчаар ыңай...

— Аас чогаалын мынчаар ажыглаары баштайгы үениң шүлүк чогаалына ховар таваржып турган, ынчангаш С. Пюрбю бо талазы-биле база эгелекчи болган.

«Чечектиң» ийиги вариантызын бижириниң мурнунда С. Пюрбю «Евгений Онегинни» тыва дылче очулдуруп доозупкан. Эртемденнерниң

бодалы-биле алырга, ол ажыл шүлүглелди чаартырынга салдарлыг болган: строфалар күүсет апаргылаан, Чечектиң овор-хевири чараш кижги дугайында тываларның өндүр үзелдеринге чоокшулай берген, бир эвес баштайгы вариантызынга революция күштүг шуурган, улуг чалгыг, чалар от дег чаңнык кылдыр чуруттунган болза, чаазында ону маадырларның ажыл-херектери кылдыр тода билдингир кылдыр көргүскен. (Д. С. Куулар). Өскээр сөглээрге, орус классиктиг литератураның салдары-биле С. Пюрбю шүлүглелиниң амыдыралчызын, бүзүрөнчини күштелдирген.

Тывага үжөн чылдарда херээжеен улустуң ат-алдарын алгыдарынга шүлүглел улуг ужур-дузалыг болган. «Революция мурнунда ниитилелге болгаш өг-бүлеге шуут-ла кул бооп чораан арат херээженнерни политика тиг хүлүүн чежеринге киржириче чаа төрүттүнгөн тыва литература кыйгырыц турду» деп, тыва бижиктиң болгаш литератураның сайзыралынга улуг үлүг-хуузу кириген А. Пальмбах бижээн. Оон ыңай «херээжен» деп чаа атты чогаадырының талазы-биле конкурстуң түңнелдерин үндүрүп турганын ол база сагынган. «Тыва дылга ындыг сөс турбааны билдингир. А кыс улустуң ниити «херээжок» (ажыы чок) деп адын солаан «херээжен» (ажыктыг, үнелиг) деп сөс дыңналы берген. Степан Сарыг-оол ону ажыглап, удаваанда ыры апарган шүлүүн бижээн болгаш херээжен улустуң салым-чол дээш демиселин көргүскен шиилер чогааттынгылаан болгай» деп ол, эртемден уламчылаан. Ындыг байдалда дерзии күштер-биле демисешкеш тиилеп үнгөн, Мөргөнгө ынакшылын үзе кирдирбээн Чечектиң овор-хевириниң көстүп келгени үнелеттинмес улуг уткалыг болган. Дургуннап, улустан чаштып тайгага чорурун соксаткаш, чоннуң хосталга дээш демиселинге киришсиңе кандыгыл, мен чадырга чааскаан-даа чурттап олургай-ла мен деп чугааны Чечектиң эгелээни анаа эвес деп билзе чогуур.

— Чезеге дээр манаар бис?— деп
Чечек хаая айтыргылаар.

Утказының чидии-биле, кол маадырының онза сонуурганчы-биле, дылының чурумалды, сюжединиң шимчээшкинини-биле шүлүглелди «хөй номчукчулар шээжи-биле билир, ооң одуруглары-биле ынакшылын илередип» чораанының чылдагааны тайылбырлаттынар (М. А. Хадаханэ). Ынчан тыва кыстарының эрги болгаш чаа шагда салым-чаяанын оларның ырларының ажыглаттынып чораанын дамчыштыр көргүскен С. Сарыг-оолдуң «Кыстың үнү» шүлүү-биле чергелештир С. Пюрбюнуң «Эргим эш херээжен» деп чогаалы бижиттингенин барымдаалааш, «Чечек» херээжен улустуң салым-чолунуң дугайында теманы илередир талазы-биле хөй дилээшкиннериниң түңнели болган дизе чогуур.

Кара чаңгыс, өтгүндүнмес овор-хевирлер тывар, шүлүктөрни уран чурумалдар-биле байыдар, метафоралар, символдар ажыглаар чорук

С. Пюрбюнүң чогаадыкчы ажылының онза ылгавыры чораан. Чижек кылдыр «Барыын чүктен үнген хүн» деп шүлүктү алыылыңар. Ында тыва араттар чүс-чүс чылдарда Эжен-даа, Эрлик-даа хааннарга чалбарып келгеш, аас-кежиктен азып, түрөп чорда, Барыын чүктен магалыг чаагай хүн үнген, ашпайн барган, доктаай берген.

Арат кижии үр манаан
Магалыг чырык хүн
Барыын чүктен үнүп,
Ажык орукту чырыдып
Ашпайн барган, доктаай берген.

Арат кижии болганга
Чайын, кыжын чылыг,
Чайынныг, чырык хүн
Аяс чаагай хүниээректөп,
Аас-кежик чаяап берген.

Болар С. Пюрбюнүң шүлүк чогаалын амгы элдеп-эзин орус авангардистиг шүлүктерниң эзин-сырынынга алыскан дуржулгалыг номчукчуларның безин кичээнгеийн хаара тудуп турар күштүг болдуруп чоруур.

Ыржым аргаа,
сесерликке айдың дүне
Амырактар болчагларын эргиксээр мен,
Ынакшылга аян тудуп бараан болур
Айлаң кужу болуксаар мен;
Күзөп ханмас күзелдерим аразында
Чымыштыгның ийи холу болуксаар мен.
Күженгенней,
күженирге, улам дендээр
Шыдал күжүн немексээр мен.

Мында хөөреткен чүве чок. Шүлүкчү чогаалдарының дылын улустууна чоокшуладырынче кезээде чүткүп чораан деп, ону эки билир кижилер шынзыдып турарлар. Чижээнге 1953 чылдың январь 20-де «Тувинская правдага» парлаттырган М. Эвентовтуң «Чон дугайында чечен сөс» деп статьязын кирип болур. «Ооң шүлүктери чонунуң күзелдери-биле тутчу бергилээн, кадарчыларның, чылгычыларның, ыягычыларның, аңчыларның өөрүшкүлери болгаш муңгаралдары оларда илдең, шүлүкчүнүң аяңнары бистиң үжилеривис ажыл-ишчилерниң сеткилдеринде...» деп автор бижээн.

Бир эвес шүлүкчүнүң тыва шүлүк тургузуун шинчилээринге, аңаа кириген чаартылгаларының дугайында чугаалавайи баар болза, ооң чогаадыкчы портреди долу эвес болур.

С. Пюрбю 1939 чылда-ла «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп ном бижээн (ялут «туһа» деп сөстөй тыва «дуза» деп сөс «ажыктыг», «деткимче» дээн уткалары-биле ылгалыр.—Н. Т.) Ол ном Б. Хөвөңмейниң

«Бистин шүлүк чогаалывыстың моон соңгар хөгжүүрүнүн уг-шин», С. Самба-Лүндүптүң «Социалисттик реализм» деп статьялары-биле «Тыва-литература шинчилээр эртемниң баштайгы өзүмү болу берген» (М. П. Таринцева. «Тывага литература шинчилелдиг бодалдарның хөгжүлдези», 1983). Бедик мергежилдин чогаалчызы апарган чылдарында безин С. Пюрбю статьяларында, чугааларында, чечен чогаалдарында «Аныяк чогаалчыларга дузада» илереткен бодалдарына шынчы бооп арткан. Мында автор аас чогаалының кол-кол жанрларын, ооң эстетиктиг чедиш-киннерин, аңгылыг нинтиелеге ийи культура турар дугайында ленинчи сөөредиг-биле тайылбырлавышаан, база шии чогаалының ылгавырларын көргүспүшаан, «Шүлүк дугайында» деп эгеде эзээн хөй солун бодалдар чугаалаан.

Тыва шүлүкте хемчээл, строфа, рифма, чурумалдыг арга, чөрүлдээ, өөскүдүлде деп чүл дээр талазы-биле тодарадылгаларны С. Пюрбю үежилериниң база бодунуң дуржулгазынга даянып берген. Ол-ла номунда тыва дылда шүлүктүн одуругларының сөөлгү слогтарын аянаштырарының бүгү аргалары бар деп, С. Пюрбю бүзүрөткен. Ооң ол бядыткалын В. Хөвөңмей «Тыва шүлүк чогаалы» деп ажылында деткип, сайзыратпышаан, «тыва дылдың ылгавырлыг талалары шүлүк чогаалына тониктиг системаны ажыглаарын бербишан, аллитерация-биле чергелештир рифманы ажыглаарына хөй аргалар берип турар» деп бижээн.

Пюрбюнүн бодунуң чогаадыкчы ажылында рифма кол шүлүк кылыр арга болбаза-даа, ооң шүлүктеринде янзы-бүрү хевирлерниң рифмалары бар. Шүлүктерде эге болгаш сөөлгү аяннажылгаларны ажыглааны дээш С. Пюрбюнүн «Чарылбазым чалы назын» деп чыындызын чечен критика болгаш номчукчулар бедик үнелээннер. Чыындыда кирген шүлүктерден тыва номчукчулар боттарының дылында одуругларның сөөлгү слогтарын аян кириериниң хөй аргалары барын билгеннер. «Көдээ ишчилерге сөс», «Аныяк кадарчы дугайында ыры», «Ленинградка», «Шүлүкчүге», «Аленушка дугайында ыр» шүлүктеринде С. Пюрбю аллитерация биле рифманы деңнештирип ажыглаан.

Амдыгаа дээр хөй тыва шүлүкчүлөр рифма ажыглавайн турарлар, ынчалзажок рифмалаан одуруглар көвүдээн шүлүктер барын демдеглээрчүгула. Ынчап кээрге чартык чүс чыл аткаар С. Пюрбюнүн көдүргени айтырыглар амга чедир боттарының чугулазын чидирбээннер, чүге дээрге эге аяннажылганы сагыыры (аллитерацияны азы эге рифманы) база шүлүктүн ритмиказын узун дургаар организастаары рифманы ажыглаарын албан эвес болдуруп турар. А. С. Пушкинниң «Евгений Онегинин» тыва дылче очулдуруп тура С. Пюрбюнүн строфаларда одуруглар саын арттырар негелдени сагааш, рифмаларның чурумун сагываан, харын-даа, оларны ажыглаваан болганы анаа эвес. Ол чорук очулганың үнезин суларатпаан. Чогаалдар очулдуруп чорааш, С. Пюрбю чогаадыкчы ажылдың дуржулгазын байыдып ап келгенин ол С. Токаян бир оюнга

чугаазында мынча дээн: «Орус литература-биле танышканым мекээ делегейниң делгемнеринче орук ажыткан чүвө».

Тыва шүлүк чогаалының ритмиказының «чаңгыс оруктай» бергенинче С. Пюрбю база кичээнгей салган. «Бистер ден санныг (8, 12) слогтарлыг кемчеглерни янзы-бүрү вариантыларлыг ажыглаарың шиндээдеп алган, а саарзык кемчээлдерни ам-даа орта шиндээдип албаан бис» деп шүлүкчүңү архивинден хол-биле бижээн бир-ле чугаазының азы статьязының төлөвилел планы тывылган.

Маңаа элээн тайылбыр берзе чогуур. Тыва шүлүкте шынап-ла ийи болгаш дөрт слогтуг сөстөр азы сөстөр каттыжышкынынары колдап турар-дыр деп көргөн мен. (Оларны шүлүк тургузуун шинчилээр эртемде ритмиктиг кезектер деп турар). Тыва дылдың сөстөрүндө, нургулайында, сөөлгү слог күштүг кылдыр дыңналырын чугулалал көөр чүвө болза, ритмиканың дең санныг сөстөр каттыжышкынынарын үн-биле ылгаар онзагай талалыг шүлүктүң интонациязын тывылдырып турар. Дараазында барымдаалар ону шынзыдып турар: тыва шүлүк чогаалында чаңгыс слогтуг сөстөрүң киржилгези 16,1%, ийи слогтугларның 64,3%, үш слогтугларның 7,6%, дөрт слогтугларның 12% бооп чоруур. Боларны Си-бирниң өске түрк дылдарлыг шүлүк чогаалдары-биле деңнеп болур. Чижээлээрге, якут шүлүкте чаңгыс слогтуг сөстөр 13—14%, ийи слогтуг — 34—35%, үш слогтуг — 33—34%, дөрт слогтуг — 12% киржип турарлар. А алтай, какас шүлүк чогаалдарында дөрт слогтуг сөстөр 5—6%, ийи слогтуглары 38—46% киржип турарлар. Тыва дылды шынап-ла дең санныг слогтарлыг тургузуглар бөлүктери көвүдээн словарь кол черни элээн бе? — деп айтырыг үнүп келир. Бо бодалды хынаар сорулгалыг бистер «Тыва чогаал» (10 класска 1987) деп хрестоматияда кирген, тыва чогаалчыларның аңгы-аңгы чылдарда бижээни проза чогаалдарының үзүндүлериниң слогтарының тургузуун хынап көрдүвүс. Оон ам проза чогаалдарында, шүлүктерге бодаарга, чаңгыс слогтуг сөстөрүң хуузу ийи катап (8,8%), ийи слогтарның 40% кызырылганы илерээн, а үш слогтуг сөстөрүң хуузу үш катап (22,9%) көвүдээн, дөрт слогтуг сөстөр арбыдаан, оларга немей 5—6 слогтуг сөстөр (8,5%) көстүгүлөп келгилээн болду. Бо өскерлишкыннерни кичээнгейлиг сайгарып көөр болза, тыва шүлүкчүлөр көй дең санныг ритмиктиг структураларны медреселдиг шилип ап, үш слогтуг сөстөрүңи херекке албайн турары көңгүс илдең боор-дур.

Бо чалаң саннарны мен С. Пюрбюңү шүлүктүң чаа ритмиктиг вариантыларын, эң ылаңгыя үш слогтуг сөстөрүңи ажыглаарың чедип алып ужурлуг бис дээниң чугулазынга номчукчуларны бүзүредир дээш киридим. Ол сорулгаларны чедип алырынга херек курлавыр тыва дылда бар ышкакжыл. Харааданчыг чүвө С. Пюрбю, тыва шүлүк чогаалында В. Маяковскийниң «чадалап» бижиир аргазың доктааткан-даа бол, бодунуң саялып чораан сорулгазың боттандырып четтикпейи барган. Ону чедип алырынга өске шүлүкчүлөр киржиер аргаларлыг.

С. Пюрбюнүң Якутияга чораан үезинде азы мээң Тывага чоргулаан хуннеримде ооң-биле ужуражы берип болур турган мен, ынчалзажок шүлүкчүге ужуражыр салым меңээ таварышпаан. Езулуг шүлүкчүлерниң дириг овор-хевириң салгакчылары ооң чогаалдарындан, чагааларындан, сактыышкынарындан угаан-сагыжыңга катап-катап тургузуп ап чоруур болур. Катаптаан дудум-на салгакчыларыңга ооң чаа, чаарткычы ажылдары илереп олурар. Бо езу-биле мен база көрбөзүм шүлүкчүңүң, кижиниң, хамаатының чуруун мынчаар катап тургузуп алдым. Ооң бир чагаазындан «Чүрээмниң өөрүшкүзү болгаш саргыышкыны силерни сакты бердим» деп бо үзүндү безин хөйүнү сөглөп турар.

С. Пюрбю композиторлардан аңгыда чурукчулар-биле, очулдурукчулар В. Игошин, Ф. Фоломин, А. Емельянов суглар-биле найыралдыг чораан. Москвага болган бир семинарга бот-тывыңгыр скульптор В. П. Жиров бодунуң «Шүлүкчүңүң овор-хевири» («Сергей Пюрбю») деп шуткумалын эккелген. Парлалга ажылдакчызыңга чугаазында ол мынча дээн: «Шүлүкчү Сергей Пюрбюнүң портредин кылыр дээн шагдагы-ла күзелим бар. Ооң үндезини мындыг: Сергей Бакизович-биле нарын байдалда танышкан мен, ынчан ол мени кончуг-ла деткээн». Шап-ла мынчаар шүлүкчү та чеже кижини кичээңгейи-биле чылыктырган чүве, санаары берге. Ол кезээде чагаай сеткилдиң болгаш өөрүшкүңүң тарыкчызы чораан дээрзинге бүзүрээр мен».

База бир демдек. Ялтада чогаадыга бажыңындан чагааларының бирээзинде, март 8-те херээженнерниң алдары дээш көдүрген дашказын үдээн сөстөрүн чоргаарал-биле дамчыткан: «Делегейде эң-не көк Кара далай дээш дашка көдүрүп болур. Ынчаарга далай чамдыктарының хөңүн булгандыр чайгап кааптып болур (олурганнар шынзынганнар). Чассырганчыг хүн дээш база чооглап болур (ам чүнү чугааларымны четтикпейн манап орлар). Ынчалзажок чамдыкта хүн адыптар (магадааннар). Крымның каас бойдузу дээш чооглап болур (аңаа удур чүнү салып болурун тыварын оралдажып олурдулар). Ынчаар дээрге, чамдыктар оливтер хөлегезинге, чечектерниң чыдын тынып, эң-не каржы дайзыны — чалгаа чоокшулап кел чыдарын эскербейн, хөлестеп чыдарын күзээрлер (өөрүшкү хайнып-ла тур). Кажан-даа хөңнүвүс булгандыр чайгавас, изирниктир чылытпас болгаш алдар-атка таалалывысты кедеретпес бистерниң эштеривис кыстар дээш дашкаларывысты көдүрээлиңер! (Өөрүшкүңүң диңмиди болгаш шуурганы).

Ол үеде ооң төгөрүк, эткир арнын чырыдып чоруур дүлгээзүңнүг хүлүмзүрүү меңээ көстүп турду. Салым-чолу каржы-хажагай-даа чораан болза, С. Пюрбю бүдүн чеди чыл иштинде ооң адын төрөөн чокунуң угаанындан хайыра чогу-биле кызып үндүрүптер деп турганыңга кому-даваан, амыдыралга ынаан ышкынмаан дээрзи көскү-дүр. Ынчангаш ол меңээ билдингир болгаш чоок кижини, ол меңээ өске дылдыг башза чер

чурттакчызы эвес. Ооң шүлүк чогаалы амгы үеге чогумчалыг, а эң тергинн дээн шүлүктери чонунга элөп читпес эртине-дир.

С. Пюрбю бөгүн-даа чоргаарал-биле:

Акы-дуңма

өңнүктөрнүң аразынга,
Өткүт болгаш чаагай үннүг оркестрге
Өөрүшкүнү,

аас-кежини,

найыралды

Ак-көк хемниң лимбизинге ойнап чорууйн —
деп чугаалап болур.

Тывазынга, төрөөн черлеринге, ооң чаражынга чогаалчы хөй кайгамчык чараш одуругларны тураскааткан. Бо темага ол онза сонуургалдыг болгаш, аңаа чурукчунуң ажыглапкы дег өң-баазын чурумалдыг аргаларын ажыглан. Тыва деп оранга чораан шүлүкчүнү. чогаалчыны ооң бойдузу, кижилери хөй-аът киирер. 1988 чылда мен өңнүүм, литература шинчээчизи Доржу Сенгилович Кууларның ачызында Сергей Пюрбюнүң өскөн черлери Улуг-Хемниң Эъжим, Чиндиңнээш, Ыргайты, Хам-Дыт ол ынчаар чоруп чордум. Ол дээрге сөстөр-биле дамчыттымас, көрбөөним чүвемни көргеним болган!

Аян-чоруум үезинде шүлүкчүгө чоннуң кайы хире ынаан, база ону утпаанын караам-биле көргенимни онза демдеглексээр мен. Аңаа чоруп тургаш, дыка нарын байдал турда-ла Улуг-Хем районунуң эрге-чагыргазы, бистиң хенертен көлгенивисти-даа херекке албайн, шүлүкчүнүң ыдыктыг эргим черлерин бисти көрзүн дээш бүгү хемчегни алган чүве.

Районнуң удуртукчуларының бирээзи Камбаа Дамчатович Биче-оол чай чок болгаш бистиң хонуп турганывыс аалчылар бажыңынга чүглө орай кежээ киргеш барган чүве, а эртен бодунуң дузалакчызы Чапай Салчаковичиге аалчыларның программазын боттандылар деп даалга бергеш, машина чорудупкан болду. Амгы үениң Чапай-биле бистер Улуг-Хемни паром-биле кешкеш, Пюрбюнүң чайлагларынче тутсуптувус. Чапай орукту билир-даа бол, кадарчыларның төвү Эъжим суурга киргеш, дем тыртып алды. Суурга киргеш, амгы үениң буяннары (радио, электрин, телевизор) элээн бар-даа болза, мында улус берге амыдыралдыг-дыр деп чүве көзүлдү. Олар чуртталгазын кыдыра деп санапас бооп чадапас, ынчалежак Бурятияның азы Якутияның Эъжим ышкаш суурларын көргөнер болза, хөйүнү билип алырлар ийик. Чаңчыл езугаар бисти бир бажыңга киирди. Ында С. Пюрбюнүң чээни Адыг-түлүш Сең-оол чурттап олар болду. Ол ындыг-ла назыдаваан малчын (ынчан 48 харлыг чүве) 30 чыл кадарчылап, аңнап чоруур болду. Ооң дыдыраш көк бажынче, шөйбексимээр катташкартарлыг, салдыг арнынче топтап көрүп олура, ол адыглар уктуг алдарлыг аймактың төлөезиниң 81 бөрүнү кырганынга, чоокта чаа дүне када хоюнуң кажаазынче шургап кирген адыг-биле ооң сегиржиңи

ап турганынга арай боорда бүзүредим. Ол дүне аңчы ханы балыгланган, а боолаткан адыг аргаже дезипкен чүве-дир. Д. С. Кууларның хайгааралын езугаар шүлүкчүнүң чээни, арган дээрден башка, даайын кончуг дөзөөн болду.

Чаңчыл езугаар тывалап хайындырган душтуг сарыг шайны аартап, хоюг ак сметана-биле чаап оргаш, боова чип, өг-бүлениң бодунуң белеткээни чаагай сускунун аас дээш, сергей бергилээн аъттаныптывыс. Малчыннарга аъш-чем сөөрткен, кижги бүрүзүнүң эмчи (якуттап эмчит—кижи эмизэр) дижири мал эмчизинге баштаткан «чорбас чери чок» биске каттыжып алды. Шак-ла ыпчаар бистиң бурят чогаалчывыс Иван болгаш Шагаан-Арыгга-ла биске каттыжып алган чер-чурт шинчээчизи, С. Пюрбюнуң төрели, башкы Виктор Кызыл-оол-биле шупту алды кижги апардывыс.

Барык-ла бүдүн хүн иштинде Эъжим хемни өрү өскөп ордувус. Ол хүннерде хем дажаан, ийи машина ону ыңдай, бээр кежи, унун дургаар дыйлаңнадып-ла чордулар. Өрүлээн тудум-на чиңгир-ногаан арга-арыг-биле шыптынган кайгамчык чараш даглар хемни ийи талазындан кызып кел-ле чорлар. Ол хемни өрү-куду Пюрбю бичии, элээди база улуг кижги болу бергеш, та чеже катап аъттыг, чадаг чорду ыйнаан. Аңаа чорааш кайы хире ханы орандан кылаштап үнгөш, бүгү чурттун ужу-кыдыгынга шүлүкчүнүң сурагжаанын сеткип биле бээр сен. Бир кызаага кээривиске ында даглар бистиң кырывысче эглип келгенин бергүвүстү башка чыпшыр тудуп алгаш көрдүвүс. Бо чызаага чогаалчының:

Кара ээир ында-хаая хонар
Кадыр дуруг баарынга,
Соолаңнааш, дыдык таар дег, өггө
Чолдак кадай мени төрөөн —

деп одуруглары куттулуп келгилээн боор деп боодадым. Өрү көөрүвүскө ийи ээир дээрде салдап чорлар. Биеэги ол ээирниң оолдары эвес ирги бе? Бо бодалдан чогаалчының амыдыралынга хамаарылгалымыкты ме-дереп билдивис.

Оон өрү чер бедээн, эриктер машина үнеринге эпчок апарды. Борта бистиң Чапайның бодамчалыы илереп келди: «Автоклуб» хем ортузунга четкеш, оон ыңай метр-даа шимчевестей берди, «Чорбас чер чокка» олурупкаш, оруувус уламчыладывыс. Арай боорда кончуг кадыр хавактың кырынче үнүп келгеш, хемден чарылдывыс, адаа чайлагга чеде бердивис (Чайлагны якуттап «сайлык» дээр). Чоокшулай бердивис, бир өг деспек кырында тур. Ооң оран чок адаанда арыгдан Эъжимниң шиилээн даажы дыңналы-дыр. Чайлагны дээскиндир көргөш, агаар кайы хире арыг, көккүр, чаагай бооп болурун билдим. Черле бөгүн бүгү амыдыралымны бүргөп чораан тумандан үштүнүп үнгөн, меңээ черниң меңге чаражы жуулгаазын езу-биле ажыттынган дег ышкаш болду. Якут суурларда

Чоок кавыда инек көзүлбеди, ынчалзажок ак чайт кылдыр чайлагны шыва берген хойларны кижн санап четпес. А ыржымга чүгле кулак сыктаар...

Александр биле Лидия ашак, кадай алды оолдуг, ийн кыстыг болду. Үежилери дег джинсы кеткен улуг оглу он чеди харлыг, «Өлүм-биле керээ» деп ужуралдарлыг чогаалдар чыындызы номчуп турар чораан. Хөй инектерлиг, он хире хаванныг, 370 хой кадарып турар болганынданна боор, өг-бүле шыырак чурттап турар деп билдинди.

Эзлер бистиң келгенивиске сеткили өөрүп, хой дөгерип, изиг хан (якуттап база ынча дээр) кылдылар. Удаваанда эът бышкан, ону шаалдалаан дашка сускун база келген чүве. Ол дойнун төөгүзү узун боорга маңаа киирбедим.

Удуп чыдып алгаш, чугаавысты уламчылаанывыс соонда эңна солун чүве эгелээн. Дылдарын билишпес деп чүвени ынчан база катап көрдүм, ынчанмыже өг-бүлеге тургустунган байдалдан база камык чугаалажыгларны Доржунун очулдурганындан мени бодунун чоок кижизн кылдыр ээлернин хүлээп алганын билдим. Өгнун дал ортузанда отта өөскүтпүшаан, эртен ижер сускан белеткеп олурбушаан, Чамбал аңчы солун чугаалар ыдып эгеледи. Кезек-кезек болгаш-ла каткыдан өг чиндиңейнип тарар апарды, а бистиң сонуургап дыңнаанывыска кей-аг кирген Александр өгден үне, кире маңап тургаш, берге таварылгаларны көргүзүп турду. Шынаппайнын чугааларынын улакчызынын тыптып турарын ынчаар көрдүм.

Пюрбюнун чаш үезинин эрткен черинин бойдузунун онзагайын удуур бетинде караңгыда дашкаар үнүп келген база катап билдим. Беш базым хиреде чүве көзүлбес муңгаранчыг туман дуй алган чер оңгарарып чиде берген дег сагындырды. Кажан-даа сеткивээним оран-делегей-биле тудугжумну илереткен сеткил мени бүргөй берди, а өг бөмбүрзектин сиртинде турар дег болду. Эргим тайгазынга шүлүкчүнүн сөглээн сөстери сагжымга кирди:

Хөвөң ышкаш, көгжегер ак кезек булут,
Хөлде куу дег, чылар-чылбас кынып алган,
Бизеңнернин берти-биле аяар сүржүп,
Бистиң-биле кожалажып көжүп туру.

«Ындыг шүлүкчүнү чаягаан черге четтирдим!» деп, авторга улажыксаам келди.

Якутск

✱

Куулар Черлигоол

«СОРБУ»

Шүлүкчүнүң салым-чолунуң дугайында бижирде, ооң сөөлгү ному-
нуң эң сөөлгү одуругларындан эгелеп көрейн.

...Чежемейниң дошкун-даа бол,
Черде шуурган аязы бээр.
Баарымга артар сорбу
Бажым алыр чадавас боор.

(«Сорбу». Красноярск.
Старцево суур. 1988 чыл).

Эе «Сорбу» хөй уткалыг, хөй адырлыг, алызы-ла шалбаа шаг деп
адаанымыс ялазы улуг коммуннамның кижилерниң салым-чолунга чеди-
рип турганы чөптүг эвес уржуктарны элдээрткени ол.

«Дошкун шуурган» дээрге-ле, кызыл ужур, кызыл шуурган болгу
дег. «Сорбунуң» бир талазында изи ол, ийи талазында, шүлүкчү бодунга
боду болушпаан, арага-дары-биле холбашкан чамдык частырыгларын
минниг, эчис назы, чырык хүнден элекке чарлы бээрин хараадап, чок
апаарының 2 чыл мурнунда баш удур оштаан...

«Кизи төрүттүнүп чыдырда, ооң өлүр чериниң довураа өске черде
бурт кыны бээр» деп бурун судурда бижээн дээр. Салым деп чүвени
кымга-даа бол, ооң Сылдызы баш удур айтып каан деп угааткан.

Шүлүкчү болуп төрүттүнери база салым.

Михаил Кольцов, Сергей Есенин, Николай Рубцов...

Монгуш Доржу...

Мен хуумда ону чогаал ажылынга хөлүн эрттир бердингенинден,
ооң күрөмнүг элзединге алыскаш, бодунуң кады-биле когараан азы бү-
гү чуртталгазын долузу-биле аңаа өргээн кизи деп санаар мен.

«Суг-чинчилер» деп сөөлгү номунга чогаалчы эживис бүгү күжүн,
бүгү энергиязын харам чокка эртир чарыгдаан болду бе?! Ооң амы-ты-
нын алган алдагжызы — чогаал. Чилчин үзүп, эрээ-човулаң болган бүгү
салымы — шүлүктер...

Делегей чогаалы ындыг чижекти хөйүнү билир. Он чыл соңгаар бур-
ганаан моолдуң улуг шүлүкчүзү Бегзийн Явуухулаңны ынак ажылын-
га өртени берген деп Римма Казакова бижип турду.

Ужүүр шапкын үвистиң үүргези, ооң чөрүлдээлери шүлүкчүнүң
чүрээге саргыч, сорбу болуп өйдүгүп чораанын ооң хөй-хөй чогаалдары
бадыткап арткан.

Салым болгаш чогаал. Монгуш Доржу ооң-биле Тываның база бир
эң уан, эң улуг шүлүкчүзү болуп төөгүже кирген.

Ол кайгамчык ханы лирик. Ооң ынакшыл дугайында шүлүктериниң маадыры — чаңгыс-ла Чойганмаа азы чарылган эжи кылдыр сагындырар.

Онзагай чүве чүл дээрге, чогаалчы бодунуң маадыры-биле чүгле аңгы-аңгы байдалдарда дужуп, аңаа хайныгып, хууда доюлган сеткилин дамчыштыр бодунуң аажы-чаңын ижин-кара чокка ажыдып, элдээрти миннип чораанында.

Херээжен кижии биле эр кижиниң эл-хол азы эрбенниг, азы эрбен чок-даа, азы чажыг харылзааларын Монгуш Доржу дег тыва шүлүкке хандыр илереткен өске чогаалчы ховар. «Херээженге ынак чордум» («Суг-чинчилерде» ар. 12), «Төлүн уткан ие көргөш» (ар. 50), «Араганың доңун ижиң» (ар. 40), «Хары кижии аспаандыва» (ар. 41), «Ынакшылды чамап алып арга болза» (ар. 36).

Бо-ла бүгү бөдүүн, кыска шүлүктерде ол бодунуң портредин, бодунуң муңчулуун, аңаа доктарлыг ужуралдарны кайгамчык мерген болгаш уран овор-хевирлерге дамчыдып шыдаан.

Эзиминге элик ышкаш,
Эреминге балык ышкаш,
Херээженге ынак чордум,
Кедергей-ле ынак чордум.

Эзим черге өрт үнген,
Элик күжүр десе берген.
Эремни шүүреп каапкан,
Эргим балык көзүлбестээн.

Чүгле мону бодап келгеш,
Чүрээм саргып, ыстап үнер...
Херээженге ынак чордум,
Кедергей-ле ынак чордум.

1991

Бирээде, шүлүкчү биске сайзыраңгай нийтилелдин оғлу, кызы турган болзувусса, ынакшыыр салым-чаянанывыс дыка-ла бай, дыка-ла ханы улус-тур бис деп харадалды элдээрткен, ийиде, чаңгыс катап чурттаар назыда төре ёзу-чурумувустуң чедир көгжүвээнинден эки билчип, хандыр ынакшыыр безин харык чок, амыдыралдың янзы-бүрү чөрүлдээлиг шапкын агымынга алыскаш, бот-бодувантан асчып, човулаң эдилеп чоруувусту «Эзим черге өрт» үнгенде, эликтин оон десе бээри дег, кээргенчиг үүлени бодувус-ла бодувуска бачыт кылып чоруувусту илереткен.

Уште, өрттү кымнар өөскүдүп, балыкты кымнар чазылдырып турарыл?

Төрүттүнген чери чок, дөрт хана иштинге өзүп келген, чер кезээн орус-деңгис бойдус хоозурадыкчызы чилби кижилерден шуптувустуң ко-гараанывысты харадааны ол.

Чингиз Айтматовтун «Теве караа» деп тоожузунда тургускан со-
знал айтырыын Монгуш Доржу оон-даа чидиг көдүргени-биле бистиң сет-
кил-сагыжывысты доюлдурган.

Чогаал — соксаал чок нарын мергежил. Ол мергежил салгал дам-
чып хөгжүп орат. Монгуш Доржуну делегей ужур-дузалыг, делегей
чергелиг улуг шүлүкчү деп билзе чогуур. Ооң уран деңгелин Сергей Есе-
нин, Сергей Бүрбү, Николай Рубцов суглардан канчап-даа дудак чок
дээрзин ооң хөй-хөй чогаалдары моон соңгаар-даа бадыткаар.

«Чойганмаа» — өвүр черниң шүлүглели, чаа үениң «Алдын-кызы».
Баштайгы ынакшыл дугайында кезээде эриг, кезээде уяң, кезээде чаа
шынарлык чогаал.

Үе-үе болгаш-ла Монгуш Доржу Моолдуг-Хемниң аялгасы-биле дө-
мей «Чойганмаазынче» эглип кээп чораан.

Ол салымның шүлүглели.

Чамдыктарның дамчыыр сөзү
Сагыжымны балыглап каан:
Ажыг сугга «бердинген» дээр,
Лалың ишти ойлаткан дээр.

«Бактажыпкаш чарылган» дээр,
«Бажыңда-даа чыдар» дижир.
Элдеп-эзин анчыг сөстөр
Эъдим-сөөгүм хемдип чорду.

Чүглө бодунуң-даа эвес, ооң үе-чергелери хөй кижиге хамааржыр
бачыдывысты шүлүкчүвүс Чойганмааның чагаазында ажы-биле сөглөп
биккээн!

Ук шүлүглел 1960 чылдарда бижиттиниң эгелээн болза, автор ону
1977 чылда дооскан. Таптыг-ла бүдүн романның назыны.

Торгалыгга Степан Сарыг-оолдуң Музей-бажыңы дериттиниң эгелээн
дээрге, өөрүп чораан кижиге мен. Ам тоймаглаттынып калган, ол чүл дээр-
ге, чечен чогаалга сундувус ам-даа куду, ону ыдыкшыдып чаңчыкпаа-
ныыс ол.

Кижиге бодаарга, орус чоннуң Рязаньны Есенинниң ады-биле холбап,
аңаа чоргаарап чорууру дег, Моолдуг-Хемни, Бора-Шайны, Солчурну,
Буланьны (Хандагайтыны) Доржунуң чогаалдары-биле холбап, аңаа
холбаштыр оода библиотека адаттына бээр чадавас.

«Сорбу»-биле номун дооскаш, шүлүкчүвүс удаан ояар одунмаан...

Чогаал — ооң чүрэниң сорбузу, үениң сорбузу.

«Доржунуң шүлүктериңде салым-чол бар. Сөөлгү үеде амыдыралды
ханыладыр көргүзерин дыка оралдажып чораан кижиге — деп, Юрий
Шойдакович чугаалап ор,— бодалының сюжеди элдеп тывыңгыр боор
кижиге. Эрги аянга алыспайн, шүлүк чогаалын ол үргүлчү чаартып кел

чыткан. Аныянда ол риторикадан база-ла хостуг эвес чораан, сөөлзүреджи лирикаже дыка ханылаан кижиге».

Чогаалчы үе-биле шылгаттынар.

Серемчи чок чоруур болза,
Солуу сакпай чүвелерге
Секунд, минут санында-ла
Соктуруп каап болур шаг-дыр.

Бо одуругларны ол 20 чыл соңгаар бижээн. Оларның шынныг ам чыл келген тудум-на улам күштелип оран.

Монгуш Доржуноң чогаалдарын моон-даа соңгаар уран байлаавыг кылып, оон өөренип, оларны бүгүдөгө суртаалдаар ужурулуг бис.

«УЖУКТУҢ» УРАН-ШИДИЗИ

Сайлыкмаа — уян сеткилдин шүлүкчүзү. Кижилерниң эрээ-кин-чээнге ооң эскет чок таладан болчуп, азы кээргээн уу-биле киржи бээри буянныг.

...Кандыг-бир төрөл кирип келзе,
Харлыккан сеткилдер шимирээр.
Уян энелер ону билип кааш,
Уругларны кээргеп чассыдар.

Адреси — уруглар бажыңы,
Аваларын чаштар дүжей бээр...
Ханыңар чамдыызы — төлүңерге
Хаяаланып чедип келиңер.

Ие-хаматының изиг сеткилинден чаңгыланып үнген бо одуруглар кымның-даа болза чүрээнге шимирт кылдыр дегти дег.

Шүлүкчүге бодалды чажырып билири чугула. Ону омур-хевирге ойзу сөглээри — уран арганың чажыды.

Чеже чылын аравыска
Сепчигеш суу доңмаан дээрил...
Маңнайлыг сөс сенден эреп,
Мага хандыр манап келдим.

Сепчигеш суунуң доңа бергени-биле сеткил-сагыштың эрээ болган манаашкынын элдээрти деңнэни — авторнуң уран ажыдышкыны-дыр. Ында дерт одуругнуң кол «чүгү» ийги одуругда мөөңей илереттинген. Ийи кижиниң аразында «көвүругнүң» тудушпайн барганын база үениң хилис эрткен маңын мында элдээрткен.

Шүлүкчү чүгле чурукчу эвес, ол омур-хевирлиг бодалдарның философчу түңнелдери-биле байлак, ханы. Сайлыкмаа — шак-ла ындыгларның

одуруунда. Эки шүлүк номун кайы-даа арыдан ажыдыштарыңга, сээң сеткилиңни хаара туду бээр одуругларны эскерип болур сен. Ооң «Ужуун» номчааш, эки симфонияны дыңнааның дег, чүглө эстетиктиг таалалды алыр эвес, амыдырал дугайында бар-ла идегел азы өөрүшкү-биле боданыр сен: «Салым-чаяан ам-даа эстип читпээн-дир! Чараш чүүлдүң хуулгаазың күжү-биле самыралдың эрбенниг күштеринге удур ам-даа туржуп болур-дур бис!»

Уран сөстүң чедир сөглеттинмээн ужуу-биле ол хуулгаазың былданы тып, одуругнуң иштики чылыын херээжен сеткилдиң херели-биле «отчудуп» эгеледи.

Шүлүктерниң сүрүшкээ (шын чыскаалы) уран ужук болуп улажып, авторнуң азы ооң чоок эш-өөрүнүң намдарындан боттуг төөгүлөрни ажыдып турганы дег, шынзы-биле бистиң кичээнгейивисти хаара тудар.

Чалы шаавыс суурунга
Чаш-ла харны уткаанывыс,
Шак бо өйнүң эртезин аар,
Салым-чолга орайын аар...
(«Орайын аар».)

Үениң билдиртпейн эрте берген маңын база салым-чолдуң сыр дедир ийи аңгы оруктай бергенин эң сөөлгү одуругда тывызык-ла түңнээн(!) овор-хевирниң ишкири мында бодалды ханыладырыңга демек болган.

Ынакшылды ыдыкшыткан «Сени көөрге өөрүнчүүн» (ар. 19), «Мөңгүн билзээң сагындырар», «Манашкын» (ар. 24, 25) болгаш оон-даа өске лириктиг чогаалдарда сагыш-сеткилдиң чаагай куттулуушкуннарын шүлүктүң аялгалыыңга дүүштүр нарын дуңзаалаанын эскердивис.

Каржы, бакка хүлүттүргеш,
Кадыр ийден тая-тая,
Хөмө келген шуурган удур
Хөңнүм доңуп үнүп чор мен.

(«Шыны дилеп».)

Амыдыралга кижиге туржуп чорааш чадыгар. Шыны кижиге дилеп чорааш тывар. Одуруглар мерген, ишкир.

«Азыг черде азыралда хөөкүй кушкаш» деп шүлүктүң сюжеди чаа эвес-ле харын, Пушкинде безин барын сактыр бис. Ынчалза-даа авторнуң бодунуу-биле солун түңнелди үндүргенин айытса чогуур.

Шүлүкчү мында бектеттирген амытаның салым-хуузунга дөмейлеп, човулаңны көрбөөн кижиге хилинчекке онаашкан кижиниң сеткилин чедир билбес деп түңнелди шын кылган.

Бодалының хөлзээшкиннерин ажыдарда, автор бойдустан «аажы-зынга» бодунуң хөөннерин чүүлдештир азы удурланыштыр түңнелдерниг үндүрүп турары — ооң база бир поэтиктиг тывышыккыны болур.

Күскү сагыш
Күзеглексеп,
Хүниң-даңның
Хүлүр-хүлүр

(«Долу».)

Назы дөгээн дудум, чамдык кижилерниң сеткилиниң эрии түлээн бүрү дег, тоглап азы чегейтеп орар дээни ол. Бо бодал-биле кижиге чөп-шээрешпейн барып база болур, чүгө дээрге эки кижилерниң буяны олар улгаткан дудум улам байыыр дижир).

Доңгун-кадың
Долу дег-дир.
Доңган сеткил
Догдур-догдур.

(«Долу».)

Бо таварылгада доңгун сеткилди долу-биле демейлээни солун, аңаа харын чалыы-даа кижиниң сеткили эригип, шынап-ла, «догдурткайнып» болур.

Үстүнде айытканым одуруглар хөгжүмчү сөстөрниң ниити утказынга а омур-хевирини байытчып, утканы ханыладырынга дөгүмнү берген.

Шүлүкчүнүң тускайлаң үнү, бир-ле дугаарында, ооң уран-чечен «Имис дең» (бүлүргей чырыктыг — К. Ч.), «алдын чадыг», «булуктааң сеткил», «күскү энчек» (бүрү), «адааргалдың ая-дузаа», «чүрөөм шоорун» болгаш оон-даа хөй сагыш-сеткилдиң янзы-бүрү өңнерин, шимчээшкиннерин илереткен деңнелгелеринден, метафораларындан эскерип болур.

Сайлыкмаа Комбунуң номун Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге сайгарып турувуста, Александр Даржай ооң эске кижилерниң ожаавайн турары хензиг чүүлдерден сюжетти диргизиптерин «Көвей хөкпеш аразында» деп сонединиң чижээнге айытты.

Көвей хөкпеш аразында
Хөөкүй сайлык чааскаанзыргай.

— Мыжырашкан хөй хөкпештерни мен амгы демократтарга демейлээр мен — деп, ол чугаалады — Сайлыкмааның кээргээчел сеткилин азы ооң социал эскериниң мыа бо «хөкпештерден» безин эскерге чогуур. Радикалдар, демократтар — ырмасынчыг үе ышкажыл бо... — деп, А. А. Даржай түңнээн.

Ниитизи-биле Сайлыкмаа Комбунуң «Ужуу» тыва чечен чогаалдың база бир көскү чедишпкини.

ТӨӨГҮ-БИЛЕ ДОҢНАШКАН

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеясының алдын томун тозан чылдарның эгезиниң чечен чогаалының шыырак чедишишкини деп болур.

Алдын том делгем темалыг, ханы идея-уткалыг, чидиг айтырыгларлыг, төөгү-биле доңнашкан тургузулуг чогаал. Чогаалчы Тываның төөгүзүнүң улуг-улуг үе-чадаларын — дөртен чылдарның эгезинден тура тозан чылдарның эгезинге чедир үениң иштинде төөгүнү уран аргалар-биле тоожоан. Каржы-дерзии шаажылалдарны, арат ажыл-агыйлары чок кылганын, Ада-чурттуң Улуг дайынынга тываларның киржилгезин, Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелинге каттышканын болгаш өске-даа тодаргай болушкуннарны маадырларның салым-чолу-билел холбай көргүскен.

Калчаалыг, халаптыг, кадыг-дошкун шаажылалдарның дугайында тема чогаалда өзектелген. Чаныш-сыныш чок хувискаалчы Буянынң, ажылчын, алдынчы Петровтуң, тыва, «декабристка», тура-соруктуг Анай-Караның овор-хевирлери тодазы-биле номчукчуларның сагыш-сеткилин хайныктырар. Буянынң, Анай-Караның оглу Чолдак-Ойнуң салым-чолу нарын-даа, Чолдак-Ойнуң овор-хевирин дамчыштыр шажынның темазы база бичии-чаа болза кирип келир.

Сарыг шажын чүдүлгелиг чоннуң ортузундан анаа-ла кижини төрүттүнген ай, хүнүн, чаяаттынган ыдыктыг им-демдээн көрүп тургаш, ону ыдыктыг башкының хуулуп төрүттүнген түрүзү кылдыр шилип алыр. Бүгү талазы-биле Чолдак-Ой аңаа тааржып турган. Бир эвес Тывага хувискаал өөскүвээн болза, азы оода-ла шажын-чүдүлгени, хүрээ-хиити өрттеди-п-хуюктап узуткаваан болза, тыва кижиге төлү Далай-Лама болу бээр чадавас турган. Төвүтке шажынның улуг эртемин дооскан, Хендерге хүрээзиниң ламазы Намбырал Чолдак-Ойну хараалга тудуп алгаш орган. Оон чүү боор, хувискаал... (Алдын том, арын 143).

«Контр» Буянынң оглу Чолдак-Ойнуң чаш, школачы, элээди чылдары кударанчыг. Ыңчалза-даа ол төлөптиг ажыл-ишчи апаар. Чолдак-Ойнуң овор-хевирин чогаалчы эчизинге чедир чуруваан. Чолдак-Ойнуң чээрби ажыг чылдар иштинде канчаар чурттап, ажылдап келгенин автор көргүспээн. Чүгле романның төнчүзүндө Чолдак-Ой хүндүлүг дыштанылгаже үнген деп дыңнадыг бар. Во хире солун салым-чолдуг маадырның амыдыралын дашты-биле көргүскени алдын томнуң бир сула талазы бооп турар.

Тыва Арат Республика үезинде арат ажыл-агыйлары аныяк күрүнениң экономиказынга кол черни ойнаан. Эрес-шудургу, карак кызыл араттар Соскар биле Ончатпааның арат ажыл-агыйының хөгжүлдезин

чогаалчы бүзүрөңг көргүскөн. Нам, чазактың шын эвес политиказының түңнелинде, дөртен чылдарда чүс-чүс быжыг дөстүг арат ажыл-агыйлары узуткаттынган. Соскарларның ажыл-агыйы база буураан.

Алдын томнуң идеялиг утказының чедир ажыттынарынга тыва эки турачы Соскарның Ада-чурттуң Улуг дайыныга киришкенин көргүскенин улуг жур-дузалыг. Соскарның хайгылга чорааш, немецгерге туттурганын, делегейде сурагжан өлүмнүң концлагери Майданекке ооң хиличкечовулаңы каракка көстүп кээр кылдыр чогаалчының бижээнин кизи магадаар. Улуг тиелелгениң ачызында Соскар дириг арткаш, дайын сөөлүндө төрөөн Тывазынга, өг-бүлезинге эеп келир. Эки турачы Соскарның овор-хевирин тургузарынга чогаалчының хөй-аъды болгаш уран талантызы ажыттынган. Ынчалза-даа тайбың үеде Соскарның амыдыралын, ажыл-ижин көргүспөни номчукчуңуң сеткилинга хомуданчыг.

«Уйгу чок Улуг-Хемниң» алдын томунда күш-ажылчы чоннуң, ооң төөгүлүг салым-чолунуң дугайында теманың жур-утказында база бир чугула чүүл бар. Ол болза улустарның найыралының дугайында идеялар-дыр. Найыралдың, интернационализмниң темазын автор Сүлдем ирейниң, Губановтарның, Черемисинерниң өг-бүлезин дамчыштыр көргүскөн. Тыва оол Хойлаар-оол биле орус уруг Лизаның, тыва кыс Айнаның болгаш көрей оол Кимниң ханы ынакшылын К.-Э. К. Кудажы сеткилиниң ханызындан бижээн. Баштайгы тыва эмчи Айнаның овор-хевирин сайзыратканының ачызында Тываның баштайгы эмнелге интеллигенциязының дугайында тема үнүп келген. Эми алдын уургайынга аныак эмчиңиң күш-ажылчы базымнарын номчуурга солуну аажок. Маадырның социал бүдүжү ооң хууда чуртталгазы-биле, ынакшылы-биле тудуш харылзаалы тодараар.

Алдын том хөй адыр сюжеттиг. Буян биле Анай-Караның, Соскар биле Ончатпааның амыдыралы, Хойлаар-оол биле Лизаның, Айна биле Кимниң ынакшылының төөгүзү уран күштүг сюжеттиг шугумнарга хамааржыр. Сюжеттиң чештинишикини чырыткылыг. Буян биле Анай-Кара шөлүлгеден эеп келген. Чолдак-Ой ажы-төлдүг болган. Соскар биле Ончатпаа Элегесче көжүп кирген. Хойлаар-оол биле Елизавета Баян-Колда турумчаан. Айна биле Ким Кызылда чурттаан. Оларның хөй ажы-төлү тус-тус амыдыралдыг.

Чоннуң амыдыралы алдындан үнелиг деп Кызыл-Эник Кыргысовичиниң демдеглээни ханы уткалыг. Сүлдемнерниң улуг-биче кижилери ышкаш салгалдарлыг өг-бүлелер төрөөн Тывавыста арбын. Авторнуң дыды, бижиир аяны кымга-даа демейлешпес, бот-тускайлаңы-биле роман-эпопеяның онза болганының бир үндезини ол. Алдын томда улустуң аас чогаалын, үлегер домактарны, чараш деңнелгелерни, чурумалдарны чогумчалыг ажылгаан.

1990 чылда Тывага болган дүшкүүрлүг болуушкуннар бир мөзүлөш ниитилел чөрүлдээлеринден үнүп келген. Алдын томну хаап тура, чо-

гаалчы амыдыралдың ол хөлөгеленчек, боралгактыг арыннарын каксы көргүскен. Оларның чылдагааннарын ол чоп ыттавайи барганыл? Кызыл-Эник Кыргызович Кудажы маңаа демократиянын, ажык-чарлыг чоруктуң ачызында Тыва Республиканың бот-догуннаанын, тываларның национал медреселиниң одуиганын, чоннуң чаагай чаңчылдарының эглип келгенин мергени-биле түңнээн болза, алдын томнуң идеялиг утказы оон-даа быжыгар турган боор. Нийтизи-биле алдын том мөңгүн томдан эки бижиттинген деп санаар мен. Түңнелинде чогаалчы биле номчукчу дугайында каш сөс. Кызыл-Эник Кыргызович Кудажының чогаалын мактаар дээш бо чүүлдү биживээн мен. Ооң утказы мындыг: «Уйгу чок Улуг-Хемниң» кара, кызыл томнарының дугайында баштайгы чүүлүмү кончуг аныяамда бижээн мен. Чалыы номчукчунуң бодалдарын ол эки деп үнелээн. Номчукчулар-биле бир ужуражылгага чогаалчы ол дугайында чугаалаанын бодум дыңнаан мен.

1989 чылда мөңгүн том үнерге, номчуп танышкаш, чогаалдың дугайында «Шын» солунга «Үениң чаа көрүжү-биле» деп эге-биле санал-оналымны бердим. Ынчаарга ынак чогаалымның «мөңгүнүн» элээн-не шүгүмчүлөпкен мен. Чүге дээрге чөрүлдээлиг айтырыглар бар болган. Кызыл-Эник Кыргызович аңаа хорадаваан, харын-даа оон түңнелдерни үндүрген. Чамдык чогаалчылар номчукчуларның санал-оналын тооп көрбес, харын-даа хорадаар. К.-Э. К. Кудажы номчукчуларының санал-оналын кончуг үнелээр.

Бистиң Тывавыста амгы үеде нийтидел-политиктиг чаа-чаа болууш-куннар бооп турар. Ычангаш үениң дириг үннерин Кызыл-Эник Кыргызовичиден манап чор мен.

ДОПЧУЗУ

СЕРГЕЙ ПЮРБЮНҮҢ 80 ХАРЛААНЫНГА

<i>Шүлүктөр кыдыраажының сөөлгү арыннары.</i> Сергей Пюрбю.	
Алдан-дургуннарның ырлары. 1. Оттукайның ыры. 2. Өжээнимни	
негеп алзын. 3. Эдер боолуг харыылаар мен... Авайымга . . .	3

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Шомаадыр Куулар. Кижиниң өөрүшкүзү	7
Зоя Байсалова. Ховуда херээжен. Тоожу.	31
Чап Чүлдүм. Бег биле келин ийи.	

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГҮЛӨЛДӨР

Монгуш Өлчей-оол. Дүжүп бербээн ава бойдус. Буян эвес, саарылга бе? Чечектер. Тоол шаг буянныг-дыр.	100
Салчак Сарыг-оол. Амыраар мен. Солдаттап-даа... Миннип алзын	104
Раиса Тамба-Сүрүн. «Төнмес-батпас...», «Айдан херел...», «Караңгының хелегези...», «Быттава...»	
Юрий Кюнзегеш. ДААЛЫЫЛАР. Дөрт үлүү. Дөрт даалы. Чооглаар-оол деп адап алган	108
Василий Монгуш. Черлик ыттың хомудалы.	114
Владимир Таргын. Тарыс-Хемим. Кассир кысче кайгавас сен	116
Салчак Содунам. Чараш-даштар. Чырааладып чоруп-ла каар. Хадыңчыгаш.	117
Донгак Дада-роол. Тиккен өгге чааскаан чүге. Тывар боор мен	119
Алексей Арапчор. Чедерниң Чеди-Байы. Тоолчаан домак.	120
Болат Маады. Ачам актыын коптарза чүл?	125
Саара Куулар. Ийи аза. Тоолчургу чугаа.	129

САЙЗАНАК

Хертек Серээ. Угаанныг күске. Кажар койгун. Дилгижек-оол, Күжүген база Диис. Шымчыпкан. Бел оглун камгалап алганнар. Комбу ыглап келген. Кара бөскөк. Бодуң тып чи! Дужактыг көгө-буга	134
Чиңмит Өөлөт. Дудмамны кезеткеним. Дээр аяс-ла турзун.	142

«ХЕМЧИКТИҢ ЧАЛГЫГЛАРЫ» — «УЛУГ-ХЕМДЕ»

Борис Куулар. Эргим сөс. Деткимче.	147
Раиса Ховалыг. Суг-Аксы суурумну.	149
Кызыл Колхозбай. Баажызы чүдө ирги? Сүмбер-Уула.	149
Чаңоол Ондар. Чаңгы. Эликпей. Үдүрүм-оол.	150
Дүлүш Даш. Чонну алга. Орайтаан-дыр.	153
Бораш Ондар. Ха-ха!	155

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ НОМ САҢЫ

Ульяна Өпей-оол. Тыва чечен чогаалдың уран стилиниң аргаларының дугайында.	156
Николай Тобуроков. Чогаалчы болганым — аас-кежим.	162
Куулар Черлиг-оол. «Сорбу», «Ужуктуң» уран-шидизи.	181
Семен Оюн. Төөгү-биле доңнашкан.	188

УЛУГ-ХЕМ, № 4 (8/86)

1993

июль—август

**Литературно-художественный
и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы**

Редакторы выпуска

К. К. Кудажи, Ю. Ш. Кюнзегеш

Обложка художника

М. Ч. Чыргала

На обложке фотографии
из архива редакции

Технический редактор

А. А. Чернова

Корректор

Д. Х. Кюнзегеш

Сдано в набор 21.06.93. Подписано к печати 22.09.93. Формат 68×84¹/₁₆.
Бумага газетная. Гарнитура литературная. Печать высокая.
Физ. печ. л. 12. Усл. п. л. 11,16. Усл. кр.-отт. 11,33. Уч. изд. л. 11.
Тираж 10000 экз. С-46. Заказ № 771.

Редакция журнала «Улуг-Хем». 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 57.

Типография Мининформпечати Республики Тува. 667000 Кызыл,
ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

210 p.